

45-II-1828

ЈЕЛЕНА ЛАЗАРЕВИЋ

ЕНГЛЕСКИЊЕ У СРПСКОМ НАРОДУ

ИЗДАЊЕ

БЕОГРАДСКОГ ЖЕНСКОГ ДРУШТВА

ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА
КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА
БЕОГРАД — 1929

5-11-1828

ада. Вел. Јуж. (142988)

929-055.2(=111)(497, 11) "1/19"

ЈЕЛЕНА ЛАЗАРЕВИЋ

ЕНГЛЕСКИЊЕ У СРПСКОМ НАРОДУ

ИЗДАЊЕ

БЕОГРАДСКОГ ЖЕНСКОГ ДРУШТВА

ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА
КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА
БЕОГРАД — 1929

Торонт

БИБЛИОТЕКА

Андодора Тасота

"Квиева Бубеца"

Слаибе

ЕНГЛЕСКИЊЕ У СРПСКОМ НАРОДУ

Овај историски, ма да непотпун, поглед на улогу и успомену енглеских жена у нашој народној прошлости и садашњости написала сам:

а) Користећи се Путописима Леди Вортли Монтегју, Леди Стратфорд, Мис Ирби-Макензи, као и поратним издањима Дневника, Студија и Извештаја Леди Пеџет, Леди Балфур, г-ђе Стобарт, Мис Флоре Сандес, Др. Емзле Хатон, и т.д.

Путописе и Студије енглеских путница — писаца могла сам проучити у оригиналу, захваљујући г. Александру З. Јовичићу, пређашњем отправнику послова у Лондону, који ми је ставио на расположење своју богату књижницу.

б) Податке који се односе на моменте и личности до 1890 г. нашла сам, делимично, у *Домаћници* и у *Српским Новинама* тога времена.

в) Захваљујући г. Др. Лазару Генчићу, добила сам податке о самарићанској служби Енглескиња до повлачења 1915 г.

г) Извесна гледишта и податке у погледу самарићанске службе Шкотских Жена на Солунском Фронту утврдила сам, захваљујући предусретљивости г. ђенерала Др. Жарка Рувидића.

д) Нисам се враћала на моменте, као ни на детаљније изношење стручне сарадње енглеских женских лекара за време рата, јер је њих, у више махова, објављивао наш Црвени Крст.

Јелена Лазаревић

ПИСМО Г-ЋЕ СТАНКЕ ЛОЗАНИЋ Г-ЦИ ЛАЗАРЕВИЋ

Драга Госпођице,

Наше новине објављују да ће, поводом „Изложбе савремене британске уметности“, и за време њеног трајања, бити приређен „Месец дана енглеске културе“ у Београду.

Програмом низа састанака, манифестација и предавања одаће се признање британској уметности и култури, и манифестоваће се, толико исто, дуг захвалности нашег народа за сва добра која нам је енглески народ учинио у годинама ратних невоља.

Надам се, да ћете Ви, драга Госпођице, изићи у сусрет мојој жељи, и молим Вас, као председница најстаријег женског Друштва у Српству чија је покровитељица Краљица Марија, да, кроз Домаћину, срдечно изјавите овај дуг захвалности у име Београдског Женског Друштва и свих његових Подружина.

Молим Вас, драга Госпођице, да пружите што обимнију лектуру о пријатељским односима енглеских жена са српским женама, и народом; да обухватите у целини и оне друге интересантне моменте које сте, овда-онда, објављи-

Г-ђа Станка Лозанић

вали о везама и о услугама које енглеске жене учинише нашем народу, у прошлости и садашњости.

Ја ћу све учинити што могу да омогућим Домаћици материалну страну овог издања ради што бољих техничких услова.

Желела бих да Домаћица упозна своје читаоце и чланове Друштва са узвишеним примерима пријатељства и пожртвовања енглеских жена за српски народ.

Пишући Вам ово неколико редака, и сама осећам да смо позване, ми, жене, или, боље рећи, најстарије женско Друштво у Српству, да преко свог друштвеног Органа опсежним погледом на рад и жртве жена наших Савезника, издвојимо улогу и успомену коју су оставиле у нашем народу и Историји.

Примите, драга Госпођице, срдчан поздрав.

Ваша

Станка Лозанић

Г-ЦА ЈЕЛЕНА ЛАЗАРЕВИЋ ОДГОВАРА Г-ЋИ СТАНКИ ЛОЗАНИЋ

Поштована Госпођо,

Успомена на рад савезничких жена, од Балканских ратова до данас, коју и сами у души носите, продужење је, понављање и последица борбе коју су за нас, у XIX веку, водиле три велике жене, кћери енглеског, руског и француског народа.

Од шездесетих година прошлога столећа до 1911 г., кад у Сарајеву умире, задужила је српски народ Мис Аделина Ирби.

За њом, седамдесетих и осамдесетих година, гђа Олга Киријев, супруга руског амбасадора Новикова.

Од Берлинског Конгреса до данас, гђа Жилиет Адам, једна од највећих политичких женских фигура савремене Француске.

Гласници политичке констелације Велике Антанте из Светског Рата, све три се боре за боље односе англо-словенске, за правду и слободу нашега народа.

„Рад бих био, вели Фруд, да помогнем, колико могу, одважну гђу Новиков — сестру Николе Киријева, првог

добровољца који је пао на Морави у ратовима 1876 г. — која, пред енглеском јавношћу, својим делом: „Енглеска и Русија од 1876—1880 г.“ брани питање англо-словенског пријатељства.

Ово велико питање, у погледу Јужних Словена, на посе српског народа, постављају и пропагирају Мис Ирби и Мис Макензи својим делом „Путовање по словенским провинцијама Европске Турске“ које се у енглеским политичким, званичним круговима и јавности, веома цени.

Гладстон га цитира у својим „Политичким Говорима“ у свима чланцима које у погледу „балканског питања и политике повлашћеног туркофилства“ штампа у часопису „Деветнаести Век“.

Док су гђе Ирби, Макензи и Новикова уз Гладстона стварале у Енглеској правилније и повољније јавно мишљење за словенски и српски народ, догле је гђа Жилиет Адам, једна од најстраснијих француских реваншара, водила борбу против Бизмарка.

Босну и Херцеговину гђа Адам упоређује са Елзас-Лореном, те их кроз свој чувени часопис *Nouvelle Revue*, као и у својем политичком салону, после Берлинског Конгреса, брани с подједнаком праведљивошћу, љубављу и смислом.

Бриљантни писци, неустрашиве журналисте, ове три славне, јако индивидуалне женске појаве водиле су политичку кампању пером и делом у XIX веку.

Прошао је XIX век, а друга деценија XX века донела је историске догађаје, у којима Антанта практично прихвата „тезу и борбу“ како су их ове ретке жене, урођеном политичком интуицијом, предосетиле и водиле.

Међу њима, досуђено беше једино гђи Адам да поздравни успех Србије у Балканским ратовима и тримуф самозанима у светским војнама.

Велики сан је остварен. Уз српски народ су читаве армије енглеских, руских, француских жена, које пријатељством, жртвама и хуманим услугама, припомогле остварењу оног политичког идеала за који су се бориле и жртвовале Мис Ирби, гђа Новиков, гђа Адам.

Наш дуг захвалности вечити је; Ваша жеља, драга Госпођо, да га не заборавимо, оправдана је.

Овом приликом ево неколико редака о „Енглеским женама у Српском Народу“. Оне су у погледу зближавања и односа енглеско-српских учиниле много више но људи. У најлепшој и најплеменитијој улози, бориле су се и жртвовале за један народ који васкрсава.

Није ли опортунa метода и тренутак да из нашег народног живота, политичких и временских прилика, издвојим и повежем иницијативу, напоре, жртве и успехе жена, овом приликом енглеских жена.

Политички и хумани ветерани: Ирби, Макензи, Елодија Мијатовић, претци су славне плејаде која њиховим стопама греде. Др. Елза Инглис, Карингтон Вајлс, Харлеј, Хаверфилд, ушле су у нашу Историју, што не смеју заборавити ни наше, ни енглеске жене.

Примите, Поштована Госпођо, и овом приликом уверење о мом искреном и дубоком поштовању

КРАЉИЦА ВИКТОРИЈА

(1819—1901)

Женидбу Едуарда, војводе од Кента, четвртог сина Краља Ђорџа III, одлучили су династички разлози. Глас о овој женидби изненадио је и најближе војводине пријатеље, и високе енглеске кругове. Живот је остварио одлуку.

Војвода од Кента запроси руку сестре белгиског Краља Леополда, Књагиње Викторије — Марије — Лујзе од Сакс-Кобург од Салфелда, с којом се 29 маја 1818 г. венча и настани у Аморбаху.

Дубоко побожни Војвода постао је сујевалан кад је у кругу своје породице почео да срачунава и да очекује долазак новорођенчета. На ово га гони сећање да му је некада на Гибралтару, нека чувена гатара предсказала, поред многих незгода, недаћа и горког искуства, срећан свршетак живота и један славан престо за ћерку која ће му се родити.

Из ових разлога, сујевални Војвода одлучи да отпутује за Енглеску, како би његов пород и по родном зави-чају био енглески.

Идућег пролећа, породица Војводе од Кента на путу је; колима прелази Немачку и Француску. Априла месеца навезе се преко Ламанша за острво. У Лондону, Војводина породица усели се у одаје Кензингтон-Палате. У овој палати, 24 маја 1819 г., рођена је потоња Краљица Енглеске, Викторија, кћи Војводе од Кента и Викторије — Марије — Лујзе од Сакс-Кобург Салфелда.

*
* *

Јуна 20 године 1837, рано ујутру, Архиепископ од Канторберија и Лорд Канцелар одвезли су се највећом брзином из Виндзора у Лондон где су, у 5 часова, већ били пред Кензингтон-Палатом.

Овако рано, једва су успели да уђу у палату и да буду примљени код Војвоткиње од Кента. У 6 часова, Војвот-

киња је подигла из постеље своју кћер, принцезу Викторију, саопштивши јој да Архиепископ од Канторберија и Лорд Канцелар желе да је виде и да је чекају у салону.

Принцеза Викторија се одмах спреми и оде у салон, где су је великодостојници — изасланици стојећи сачекали.

Лорд Канцелар паде на колена и званично објави Краљеву смрт; Архиепископ додаде нешто личних детаља.

По церемониалу, као и по достојанственом држању изасланика овог историског чина, сазнаде млада девојка да је Краљица Енглеске.

Тога дана записано је у Краљичином Дневнику: „Пошто је Провиђењу угодно да ме доведе на овај високи положај, морам у свему испунити дужност према земљи. Истина је да сам врло млада, у многим стварима и неискусна, али сам, при свем том, убеђена да је врло мало оних који би у овом моменту имали више стварне воље и искрене жеље да чине, што је право и добро“.

Одједном, тежак терет пада на ову младу, досад тако повучену девојку. За размишљања у овом моменту није било времена.

За доручком, Др. Стокмар мења мисли с младом Краљицом и даје јој неке савете.

Прво писмо написала је Краљица Викторија своме ујаку, белгиском Краљу Леополду, који, пред сам овај догађај, пише својој нећаки: „Чујем да је Краљ Виљем на самртној постели. Понављам и сада оно што сам Вам у сваком писму казивао, да останете храбри, одлучни и честити, као што сте увек били. Не одлучујте ништа на јуриш, ни по сујети, већ смишљено: *имајте увек поверења у Виговце и у њихову управу земљом*“.

Као по неком вишем, предодређеном реду и складу, догађаји се одигравају тако да и писмо Премијера Министра, Лорда Мелборна, објављује младој Краљици долазак вође партије Виг.

У парадној дворској униформи, Лорд Мелборн је у 9 час. у Кензингтон-Палати. После уобичајеног поклона, Лорд Мелборн пољуби руку младе Краљице која му јамачно изговори оно чему ју је за доручком научио др. Стокмар.

„Моја је намера, рече Краљица, да Вас, Лорде, и остале Ваше министре, задржим на челу земаљске управе“.

Лорд Мелборн понова пољуби руку младе Краљице, поклони се, и после кратког времена напусти Кензингтон-Палату.

Првом сусрету и састанку младе Краљице и Премијера Министра, Лорда Мелборна, нико није присуствовао.

Дирљивим писмом млада Краљица изјавила је своје саучешће Краљици Аделаиди. Званични, државни послови везивали су се за сваки моменат Краљичина времена.

Тако је Лорд Мелборн понова у 11 сахати у Кензингтон-Палати. По сахата потом, у приземним салонима палате, Краљица је председавала првој седници Министарског Савета, једном величанственом скупу Лордова, Епископа са Архиепископом од Канторберна на челу, генерала, адмирала и државника.

Окупљени великани радознано су очекивали да се отворе двокрилна врата салона, да се појави нова владарка. Врата се отворише. Једна млада, витка стаса, дубоко прибрана, девојка уђе и са необичним достојанством и грациозношћу упуту се своме месту.

Присутни осетише и увидеше да ова младост, пуна невиности и озбиљности, отмена по држању, озбиљна по опхођењу, импонује свима.

По свршеној церемонији, скуп поздрави озбиљну фигуру велике жене која устаде да напусти скуп са истим достојанством, с којим је отворила прву седницу свог Министарског Савета.

Млада Краљица је непозната својим поданицима, детињство је провела повучено, искључиво у породичном кругу. Готово рећи, од рођења се није одвајала од своје изврсне васпитачице, баронице Лецен, која је с др. Стокмаром, домаћим лекаром, дуго година, делила интимност дома Војвоткиње од Кента.

Ма да је из такве повучености и осаме ушла у краљевски владарски живот, млада Краљица учинила је дубок утисак на све. Држањем, за време седнице првог Министарског Савета, задивила је присутне: Дука од Веллингтона, Роберт Пил, Грокер, Гранвил, сви су очарани. Свуда се го-

ворило како млада девојка, природно и неусиљено, испуњава краљевске дужности. Широки слојеви говоре о мудрим и брзим Краљичиним одлукама, одмереним разговорима и т. д. Одушевљење овлада народом, а мода роман-

Принцеза Викторија

тизма излива поданичка осећања љубави и лојалности скромној, младој Краљици, чије плаве очи и румени образи заносе свет.

.....

Из Кензингтона прешло се у Букингам Палату. Мати Краљичина, Војвоткиња од Кента, доби своје апартамане. У Краљевску палату уселише се бароница Лецен и др. Стокмар. Ређају се државници који су Енглеском управљали: Лорд Греј, Сер Роберт Пил, Лорд Палмерстон, Лорд Мелборн; сваки прича о свом поштењу, мудрости и оданости. Али опробани васпитачи Принцезе за Краљицу, др. Стокмар и бароница Лецен, нестрпљиво очекиваху „вештијег ментора“, какав је реномирани Лорд Мелборн.

После првог сусрета Краљица Викторија пише своме ујаку: „савршени мој министар, наш добри, верни и драги Лорд Мелборн“. Овакво Краљичино мишљење о пријатељу и државнику остало је непромењено до смрти Лорда Мелборна. Краљичин Дневник препун је пасуса и листова о Лорду Мелборну: „казао је, доћиће, овде је, занимљиво говори о књигама, умесне су му примедбе на Устав, и т.д. и т.д.“

Лорд Мелборн је у педесетим годинама. И ако је рођен аристократа, по васпитању, по наслеђу лордовске титуле старијег брата, Лорд Мелборн је присталица и виђен члан, а сад вођа — лидер партије Виг. Достигао је највиши политички углед и положај. Из најмлађих година могао је очекивати сјајну будућност имућни и срећни аристократа кога је и природа обдарила лепотом и духом.

Никада лепшег момента за овако бриљантног државника и аристократу. Лични секретар, први министар, саветник младе Краљице, Лорд Мелборн је нераздвојан од дворског живота, а овај је, у лето 1837 г., непроменљив у Лондону као и у Виндзору.

Државни послови и рад до подне, а затим излети. У кадифеном костиму амазонке, Краљица на белцу, отвара кавалкаду. Поред Краљице Лорд Мелборн, а за њима ређа се остала дворска свита.

„Свршено је за мене најпријатније лето до сада“, исповеда се Краљица у своме Дневнику у јесен 1837 г.

Државни послови и заплети бивају све већи, и она се обраћа ујаку Леополду говорећи: „зато су ми Ваши савети од највеће важности“.

При свем том, „политичку партију“ ујакове преписке поверава Краљица Лорду Мелборну. Духовити премијер чешће пута је приморан да брижљиво проналази zgodне формуле, којима би Краљица одстрањивала сроднички утицај, а ипак одговорила на респективна питања. Само на овај начин, успела је непоколебљива Краљица да остане вазда одана нећака.

Ступајући на престо, млада девојка подредила је сва своја сродничка осећања, па и најискренија према ујаку Леополду, краљевској улози и дужности владарке.

Отварајући прву седницу свога Министарског Савета, млада девојка објављује и доказује да је ушла у улогу за коју је рођена.

.....
Даном 20 јуна 1837, кад отвара и президује првој седници Министарског Савета, почиње владавина Краљице Викторије, која ће, кроз дуге деценије, до 22 јануара 1901 год., убројати један владавински, сјајни век.

У овако дугом периоду једне владавине, у погледу државне управе у Енглеској, бориле су се две традиционалне партије, формиране средином XVII века: партија Виг, познији Либерали, и партија Тори, данас Консервативна странка.

И ако су се ове две партије смењивале, такмичећи се својим политичким, економским и индустриско-техничким програмима и успесима, и ако је Краљица Викторија имала среће да сарађује са умним државницима и једне и друге партије, ипак је Краљичина благонаклоност припадала партији Виг — Либералима.

Биографи и историци ће рећи да је Краљица Викторија рођена Виг. Несумњиво, добро запажено и тачно речено.

Отац Краљице Викторије, Војвода од Кента, нешто из политичких, нешто из породичних разлога, у раној младости, приближио се партији Виг, а затим се тако спријатељио с њом да је сматран њеним стубом.

Захваљујући утицају свога ујака белгиског Краља Леополда, као и поукама др. Стокмара, за ово је принцеза Викторија знала пре свога ступања на престо 1837 г.

У првом почетку Викторијине владавине вођа и утицајна дворска личност партије Виг јесте Лорд Мелборн: у познијим годинама Краљичине владавине Виг-партија зове се либералном, а њен славни вођ је Гладстон.

Партију Тори, конзервативну, поред многих других илуструју две знамените фигуре Дизраели и Солисбери.

Међу свима „*Ce terrible Milord Palmerston*“ — о коме су Немци говорили: „*Hat der Teufel einen Sohn. So ist er sicher Palmerston*“ — својом безобзирношћу задавао је Краљичи Викторији горких момената, нетрпељивошћу и борбом против престижа Принца Алберта. Државник који политичку каријеру почиње у 23 години, више од 25 година је на земаљској управи, безобзиран у дипломатским методама колико сардоничан у политичкој дискусији и борби; оратор, кадар сатима да говори и обара испред себе све и свакога; човек примерног личног, приватног живота, који је свој положај у друштву учврстио још и женидбом, истина доста позно, сестре Лорда Мелборна, која је била чувена по политичком салону, где су на окупу виђене личности партије Виг, Палмерстон, типични, расни представник „Енглез од главе до пете“ неизбежно пада у сукобе са „Странцем — Принцом Албертом“.

Ово утолико теже пада, што је Палмерстон трећипут Министар Спољних Послова у Руселовом Министарству 1846 г., држан на истој висини као Премијер — Русел.

Осим ових великих политичких имена, колико је других, сјајних, у науци, у техничким и индустриским проналасцима, у књижевности, служило и величало Викторијино доба и владавину? Доба које је толико значајно због појаве индустрије у којој се укрстио интерес капитала и радне снаге; доба у којем су у енглеском народу строго подвојена готово два света, богаташи и сиротиња.

Оваква времена и прилике доносили су Краљичиној владавини нових послова и озбиљних брига.

Захваљујући државницима-хуманистима, као што је Лорд Солисбери, који је дуго времена био у „индустриским и трговачким детпартманима“, заштита ситног, немоћног радног човека, нарочито заштита жене и малолетног детета, извојевана је, мало помало, законодавством. Тако се прак-

тично и рационално изразило званично старање и збрињавање многих беда и невоља у народу.

Године 1840, млада Краљица удаје се за војводу од Сакс-Кобург-Готе, Принца Алберта.

Принц Алберт, са својим братом Ернестом, налази се на путовању по Енглеској 1834. У Лондону, принчеви су посетили своју сродницу, Војвоткињу од Кента. Принцеза Викторија је у седамнаестој години. Успомена на посету и први сусрет с принцом Албертом сачувана је у Краљичином Дневнику. О рођен-дану Принц Албертовом, идуће године, „Принцеза Викторија моли се Богу да излије све своје благослове на драгог сродника Принца Алберта“.

За овом је година ступања на престо. Бароница Лецен и др. Стокмар врло обазриво спроводе савет и предлог ујака Леополда, предлог Краљичине удаје за Принца Алберта.

Прве и друге године владавине, Краљица Викторија је одбацивала све планове за удају. Почетком 1839, др. Стокмар напушта Лондон да би пратио Принца Алберта по Европи, нарочито по Италији. У програму путовања налазе се све западне државе, па и Енглеска.

У пратњи свога брата Ернеста и др. Стокмара, Принц Алберт, по другипут, стиже у Енглеску, да би се 10 октобра 1839 г. појавио и у Виндзору.

„Леп је“ узвикну Краљица, и тим је речено све о високом госту који је допутовао у четвртак увече. У недељу ујутру Краљица повери Лорду Мелборну да мисли на удају. Сутрадан саопшти и своју одлуку о томе Лорду Мелборну и Принцу Алберту.

Почетком фебруара 1840 г. извршено је венчање у Лондону. Свечана ескорта, у којој су др. Стокмар и бароница Лецен, допратила је краљевске младенце до Виндзора.

Прве године Краљичиног брака потресала су трвења политичких партија, која својом бујицом захватише домаћи и дворски живот Краљице Викторије.

Теже но борба звана „дворских госпођа“ беше за Краљицу борба и полемика око питања: „може ли Принц Алберт бити Краљичин лични секретар“?

Енглези не воле и не допуштају да им се странци мешају у њихове државне унутрашње ствари, те и Принцу Алберту, као *странцу*, нису желели дати никакву политичку улогу, још мање, значајну и дискретну, личног Краљичиног секретара. У оваквим приликама супружанска улога странца није могла доносити, Принцу Алберту, праву срећу: странац у новој домовини, поред Краљичиног обожавања, не осећао је душевно задовољство и мир.

Борбе које је против Принца Алберта, безобзирно, водио лукави Палмерстон, узајамним попуштањем и временом, су малаксале и нестале. У достојанству Краљичина супруга, поздрављен је Принц Алберт титулом личног секретара енглеске Краљице. Године 1845 и 1846, за време прве озбиљније министарске кризе у владавини Краљице Викторије, Принц Алберт играо је главну улогу. Наименован титулом Принца Консорта, сатрудника и помоћника, Принц Алберт је центар преговарања, лично диспонира функцијама и моћима Круне. Неосетно, да се једва запажало, побеђивао је Принц Алберт, мало помало, нетрпељивост и неповерење појединих енглеских државника тако, да је у моменту повлачења Роберт Пил са земаљске управе, Принц Консорт у ствари Краљ Енглеске, чијом сарадњом јачају уметничка, културна интересовања, и решавају се питања унутрашње и спољне политике.

Захваљујући утицају Принца Алберта, Краљица Викторија заинтересовала се и прихвати многе културне и социјалне институције: отвара 1851 године Велику Британску Изложбу, коју посети 6,000.000 душа. Приход ове Изложбе узет је за основни капитал за подизање Народног Музеја.

Поред предане и искрене сарадње Принца Алберта, у друштвеним, културним и државним пословима, Лорд Палмерстон, није престајао водити, потајну или отворену, борбу против Краљичиног супруга. Чешће пута неповерљив Палмерстонов поглед огледао би се кроз монокл државника и наговештавао буру која је мутила породичну срећу Краљевског Дома.

За све овакве недаће, Краљица Викторија налазила је награде и среће у домаћем, породичном животу. У прекрасном дворцу, недалеко од Лондона, у Виндзору, живела је

краљевска породица срећним породичним животом. Краљица је проводила дане у шетњи са својом децом по око-
лини или у огромном дворском парку. Није их напуштала
ни потпуно поверавала ни учитељима; Краљица лично при-
суствује лекцијама језика, предмета, музике.

Краљица Викторија имала је седморо деце. За васпи-
тање и образовање свих седморо бринули су се, у првом
реду, узвишени родитељи. Краљица, која је живела само
за дужност, хтела је да и њена деца, па и наследник пре-
стола, који се школовао у Оксфорду, живе животом дужно-
сти. Енглеским госпођама служила је Краљица Викторија
као узвишен пример мајке, супруге и домаћице; у породици,
као и у држави, Краљица Викторија је жена дужности.

Године 1844 родио се други син, четврто дете Краљице
Викторије, Принц Алфред, који је добио титулу Војводе од
Единбурга.

Принц Алфред се 1874 год. ожени Маријом Алексан-
дровном, јединицом ћерком руског Цара Александра II.
Омиљена, вољена, на двору и у целој Русији, Марија Алек-
сандровна, поред високог, савременог образовања, беше
чувена по свом изврсном срцу: она је самарићанка-нудиља
своје болесне матере, браћа је воле, има великог утицаја на
брата Александра III, Цара Русије. Везу Императорске
Принцезе Марије Александровне и Принца Алфреда желели
су и поздравили енглески и руски државници као пријатељ-
ску спону и однос енглеског и руског двора и народа.

Из овог брака рођена је 1875 год. Британска Принцеза
Марија која је наследила велике интелектуалне особине ове
ретке жене. Захваљујући брату Марије Александровне, ру-
ском Цару Александру III, издејствовано је Принцу Ал-
фреду војводско наслеђе Сакс-Кобург-Готе. Године 1893
Принц Алфред је наследни војвода и господар Сакс-Кобург-
Готе. Исте године удаје се Принцеза Марија, унука Кра-
љице Викторије и руског Цара Александра II, за Наследника
румунског престола, Принца Фердинанда, из кога је брака
рођена 1899 г. румунска Принцеза Марија, данашња Југо-
словенска Краљица Карађорђевић.

Краљица Викторија

Принца Алберта
од Сакс-Кобург-Готе

удата 1840 г. за

Принц Алфред
Војвода од
Единбурга
рођен 1844 г.

Маријом Александровном
Руском Императорском
Принцезом

ожењен 1874 год.

Принц Фердинанд
Наследник Румунског
престола

ожењен се 1893 год.

Маријом
Принцезом
Велике
Британије
рођеном 1875 г.

Марија Принцеза Румуније
рођена 1899 г.

Александра Карађорђевића
Краља Срба, Хрвата и Словенаца

Скромна, природна, дубоко побожна, прожета дужином у породици, Краљица Викторија показује исте особине и на краљевском престолу.

Док се у Виндзору живело породичним животом, дотле се у Букингам-Палати, у Лондону, живело краљевски. Краљица Викторија је Величанство на државним дужностима; отвара Парламенат, дочекује стране владаре, присуствује свечаностима, отвара изложбе, посећује хумана друштва, болнице, азиле и т.д.

Сем Виндзор-Касла и Букингам-Палате живот краљевске породице, везан је за дворца у Осборну и за Шкотску, за чувени Балморал-Касл у Хајланду. Овај крај северне Шкотске, по природним лепотама, подсетио би нас Србе на наше ужичке крајеве.

Већ у пролеће цео двор говори о скором одласку у Балморал-Касл. Ишло би се колима све до Касла. Ох, како је срећна та породична краљевска поворка! На целом путу долазила би у додир с народом, а у околини Балморал-Касла, многе породице спријатељиле су се са члановима краљевског дома. Између осталих, врло скромна породица Џон Бровна, која је, из првих година краљичина живота, познавала породичну срећу Краљице Викторије; а у познијим годинама, кад срећна Краљица постаје „Госпођа у црини“, имала је част и улогу породичног утешитеља с којим Краљица најрадије говори о својој срећној прошлости.

Опис живота краљевске породице у Балморал-Каслу издвојен је из „Дневника“ Краљице Викторије и штампан у Књижицу „Листови мојег Дневника о нашем животу“.

Ова славна књижица поучила је, пре 60 година, све енглеске госпође и мајке, како се у породици срећно живи. Пример мајке на дужности, који је Краљица Викторија пружила енглеским женама, освојио је срца не само енглеских госпођа, већ и многих генерација захвалне деце.

.

По животу праунуке Краљице Викторије рекло би се да и узвишени потомак, Југословенска Краљица Марија, познаје до детаља ово чувено дело свог славног претка.

Тајанствена сила наследних закона доделила је најлепше породичне врлине и одлике младој Краљици нашег народа.

Скромна, природна, као и славни предак, Југословенска Краљица Марија својим високим појмовима дужности мајке, супруге и владарке додаје и оно духовно светло наслеђе које је и Краљицу Викторију издвојило као пример материнске љубави и дужности.

.....

Прожета овим узвишеним осећањима, Краљица Викторија воли и брине се за мир у породици, у народу, у човечанству. И ако рат није волела, краљичина владавина није била без ратова: у прву половину њене владавине уписан је Кримски Рат.

Небројене несрећне ратне удовице су брига Краљице Викторије којој ускоро болест и смрт мајке, Војвоткиње од Кента, доносе прву личну и породичну жалост, марта, 1861. После неколико месеца оболи и Принц Алберт. Појачани реуматизам, несаница, тифоидна грозница са компликацијама, проузроковаше, децембра 1861 г. смрт Принца Алберта. Његова смрт је несавладљив бол за ову ретку краљевску супругу. Дубока жалост мења срећну Краљицу у „Госпођу у црнини“ која, с висине престола, радом и дужношћу, уздиже улогу жене-удове у земаљском животу и свету.

Дискусија питања „друге удадбе и женидбе“, у времену Викторијине владавине, није се смела водити у вишим круговима а још мање на двору.

Овако узвишено схватање и пример живота у двору силазили су у најудаљеније колибе, уносећи краљичине врлине у душе и срца најбогатијег као и најсиромашнијег женског света.

Морално подизање жене на којем је, с толико пожртвовања, дуго година успешно радила и победила г-ђа Јозефина Батлер, на свом је месту у једној оваквој владавини.

Владавину Краљице Викторије илустровала је племенита фигура Мис Флоренс Најтингел, која од Кримског Рата, као мисионар Самарићанства и нудиљства, упућује енглеску жену њеном правом природном позиву.

У друштву са оваквим поборницама за побољшање жениног, економског и социалног, положаја, у духу и правцу иницијатива г-ђе Батлер и Мис Флоренс Најтингел, залагао се и чувени филозоф Џон-Стуарт-Мил.

Да би допунио и ојачао њихову акцију, поред практичног сарађивања и помоћи коју указује, Џон-Стуарт-Мил написао је своје чувено дело „Потчињеност Жена“. Овим делом филозоф Мил тражи поштовање женине личности, њене слободе, залаже се за просвећивање жене, што је врло важно за женске покрете, јер се они, као организације, јављају пред крај владавине Краљице Викторије.

У доба Миловог списка, од 1869—1874 г., донесени су и многи закони о преуређењу земље, флоте, избора. Захваљујући Гладстону, донет је први пројекат — бил за женско право гласа.

При свем том, не би се смело заборавити да су, у смислу најновијих поратних феминистичких покрета, чија појава као зрак или клица припада овим временима, не само Краљица Викторија, већ и многи утицајни кругови и државни фактори далеко од суфражетског менталитета и идеологије.

У овим данима енглеске културе хоћу да подвучем, да свака иоле образована Српкиња и Југословенка треба, између свих енглеских политичара XIX века, да познаје име Гладстона, великог енглеског државника Викторијине епохе.

Гладстон је рођен у Ливерпулу 1809 г., а умро у Хавердену 1898 г. Парламентарну каријеру почиње 1832 г., у партији Тори, од које се, мало помало удаљава, еволуирајући Либералима, тако да је 1852 г. потпуно завршено његово опредељивање.

Противник Дизраелиеве политике, будући против Кримског Рата, Гладстон излази из Абердиновог Кабинета пре његовог пада. Члан је Палмерстоновог Кабинета 1859 г., а 1869, смрћу овог политичког цина, улази у Руселов Кабинет.

Гладстон је долазио на владу четири пута: први пут 1868—1874 г.; други пут 1880—1885 г.; трећи пут 1886, четврти и последњи пут 1892 год. Две године доцније Гладстон демисионира и повлачи се у приватан, миран живот. Сем политичких интересовања, Гладстон се бавио филозофијом и религиозним питањима.

У свима моментима својих високих функција, за време Викторијине владавине, као најсмелији херој, бранио је политику англо-словенског пријатељства.

Пријатељ Словена и Југословена, нарочито је искрен пријатељ Српскога Народа, јер у његовим херојским синонимима види творце и поборнике новог Балкана. Нашу националну ствар бранио је Гладстон као државник и политичар у јавности и у Парламенту. У најтежим данима наше историје у прошлом веку, Гладстон је задужио Српство и Југословенство онако, како су га задуживале савезничке фигуре великих енглеских државника у недавно минувим догађајима и времену. Политички супарник Гладстонов је чувени, вешти и лукави Дизраели који, с Парламентом, о педесетогодишњици владавине, 1887 г., подноси Краљици Викторији титулу Императорке Индије.

Свечано благодарење у Вестминистер Абеји свечан пријем у Букингам-Палати, народ Лондона и Велике Британије, поздрави Императорку Индије, Краљицу Викторију као „Мајку Народа“.

Иза разних континенталних, револуционарних бура и недаћа, доцније године владавине Краљице Викторије донесоше и Енглеској нову атмосферу, али не и оне друштвене и политичке потресе, које познају европске државе и њихови владари.

Владарским рангом, као и годинама, Краљица Викторија корача кроз небројене догађаје и пење се легендарним висинама; народ почиње да је обожава.

Провезе ли се отвореним колима, окружена пратњом хајлендера, свет из Хајд-Парка збија се у густе масе, чији шпалир припада деци, да виде и да упамте Краљицу коју у пролазу акламира сав народ. При свем том, Краљичин ауторитет не слаби и не малаксава. У породици, она је вазда иста, озбиљна, строга, и за Принца од Велса, наследника престола, коме је већ педесет година.

Краљица не напушта породичне бриге, она се живо интересује за срећу свих чланова своје многобројне породице. У свему и од свих, Краљица тражи тачност, као што је и сама тачна; огрешити се о тачност значи учинити смртни грех који она не заборавља, не опрашта.

Краљица се интересује за све дужности и прилике својих дворских госпођа, брине се за сав дворски персонал, чак и за собарице, куварице и осталу послугу којој олакшава материјалне бриге, шаље лекове, понуде, своје лекаре упућује њиховим сродницима, теткама и т.д.

Ниједан дан у дугом Краљичином животу није прошао а да Узвишена Владарка, поред свих могућних послова, не нађе времена да резимира и повери своје Дневнику главне политичке догађаје и породичне моменте.

Дубоко религиозна, нашла би она времена да, „зором“ или „с вечери“ проучава Библију. Многи градови сматрали су као најсвечанији моменат Краљичине посете њиховој Општини онај кад би, у присуству нотабилитета, стављала свој краљевски потпис на градској Библији.

Утеха Краљици у најтежим удовичким годинама беху посете хуманим установама. Многе слике по музејима и у народу и данас показују „Госпођу у црнини“ окружену слепима, остарелима, где-кад поред болесничке постеље, где чита Библију несрећнијем од себе. Не улазећи у милосрдне акције и установе Краљице Викторије у земљи и у иностранству, навестићу да се у високим круговима препричава, како је међу првима, на апел енглеског дипломатског агента Хоџеса у васалној Кнежевини Србији, *Млада Краљица, одмах по доласку на престо, од своје личне уштеде учинила прилог за набавку пољских алата за наше сељаке.*

ОвOME желим додати да је Краљица Викторија основала „Фонд за помоћ болнима и сиротињи“, који је ставила на расположење Кронштатском светитељу, да може чинити добра многобројној сиротињи која му се посведневно обраћала.

До последњих дана Викторијине владавине, дворска етикета остала је верна традиционалном церемониалу и строгости. Историчари додају да је, и у овом погледу, остао непоколебљив утицај некадашње Краљичине васпитачице, баронице Лецен.

Многе даме изненадиће се кад чују да дворска етикета није допуштала пушење. Неумољива Краљица је за све време својега дугог живота и владавине забрањивала пу-

шење на двору и гостима, па ма то били и Краљеви или Амбасадори.

Министри су у аудиенцији, пред владарком, стојали. Овако је почео Мелборн 1837 и одржао до 1881 г. Дизраели, коме Краљица понуди столицу, али овај, и ако костоболан, не хтеде кршити старих обичаја. Изузетно од овога, Краљица је захтевала од својих верних дворјана, пријатеља и државника, Гладстона и Солисберна, да приме столицу за време аудиенције.

Посебна дворска етикета пратила је аудиенције угледних личности, делегација, страних изасланика, посланика и амбасадора.

Српски Посланици, еманципирани од васалске обавезе да их турске паше пријављују и прате у аудиенције Краљици Викторији, сматрали су дан пријема у Букингам-Палати свечаним за цео народ колико и за њих. Из двора би се обично одлазило на сликање у пуној дворској опреми, затим у чувене трговине да се каквим поклоном породици и виђеном српском државнику обележи овај историски дан. Тако је и слика г-ђе Елодије Мијатовић, која се налази у овој књизи, из 1885 г., после прве аудиенције на двору Краљице Викторије.

Много је писано о Краљичиној жалости за Принцом Албертом. Том приликом је ова необична, свемоћна жена-владарка осетила бич положаја, јер „не могаше свој супружански бол да испољи као остале грађанке њене моћне, простране Краљевине“.

Строги и суморни дворски приједи временом су се изменили. Концерти, о извесним приједима, изненађивали су дворјане и свет.

Овакве промене нису значиле да је избледела успомена брачне среће. Кадгод би двор боравио у Виндзору, Краљица је свакога дана посећивала Фрагмор-маузолеј, где почива вечитим сном Принц Алберт.

Недирнуте одаје Принца Алберта у Виндзор-Каслу су тајна светиња која Краљици Викторији приповеда прошлост срећнога брака.

У дубокој старости као да се срећа сетила ове славне старице. Блажени осмејак и сјај плавих очију разгаљују строге црте Краљичине физиономије, којом је овладао израз необичне доброте.

Што дубља старост, то све необичнија драж у љубазности, у опхођењу, која је недостојала Краљичиној младости. Стара владарка је очаравала све који су јој се приближавали. У очима својих поданика владарка се узвисила до божанства, славом увенчаног.

Критика је занемела, мане су заборављене. Последње године Краљичина живота права су апотеоза.

Јубилеј из 1897 год., дирљив је приказ и највећа радост у животу остареле владарке. Као каква литија поласкала је из Букингам-Палате краљевска поворка, кретала се лондонским улицама за цркву Св. Павла, где ће се обавити свечано благодарење. С необичним сјајем, све је одавало величину Краљевине и поданичко обожавање Краљице.

Док су масе света клицале, Краљица је, бришући сузе, понављала: „Како је народ добар према мени“!

Ипак, уместо златног предвечерја, крај Краљичиног живота пада у буру јужно-афричког рата.

Народ, потресен и узбуђен, виде стару Краљицу понова на државним дужностима, у народним бригама. Овако храбро дочекала је Краљица 1900 год., у којој зажеле да обиђе Ирску из захвалности што је овај крај дао многе трупе у јужно-афричком рату.

У Ирској Краљица остаде извесно време; у самом Дублину три недеље, пролазећи улицама без икакве пратње. По повратку у Лондон, после тако дугог и напорног живота, Краљица осети велики умор.

И поред овог наговештаја, Краљица хоће да ради, да збрињава жртве рата: инвалиде, удове, сирочад. Краљичина љубав према жртвама рата већа је од физичке снаге потребне за све ове послове. Напорима своје воље, она их је савлађивала и ушла у ново XX столеће.

Првих дана 1901 год. допутовао је из Јужне Африке у Лондон победоносни Лорд Робертс. Половином јануара, Краљица Викторија прима Лорда Робертса у аудијенцију, да чује његов извештај с бојишта.

Још неколико дана обавља дужност, а затим потпуна малаксалост овлада осамдесетогодишњим организмом Краљице Викторије. Окружена многобројном породицом, ова велика жена-владарка енглеског народа заменила је земаљско царство небеским 22 јануара 1901 г.

У години 1890-ој Краљица Викторија имала је 37 унучади, међу које је убројана и мати Југословенске Краљице Марије.

Једна слика у Виндзору показује Краљицу Викторију окружену с 50 њених најближих.

Енглеске жене морају бити поносне што женама владаркама, Јелисавети и Викторији, припадају велике и најславније епохе Историје Енглеског Народа.

И ако су блиставе државничке способности владарке Викторије сјајно послужиле политичким интересима Велике Британије, ипак сам се, овом приликом, намерно, задржала на Краљичиним етичким, социалним и породичним врлинама и особинама које се примером пренеше и укоренише у породице свих друштвених слојева енглеског народа.

Отмена и искрена према свакоме, ова славна жена и Краљица оставила је дубок утисак и успомену своје доброте, природности, дужности, савесности.

Нисам говорила о представницима науке, уметности, технике, ни о песницима као што су Тенисон, Браунинг, Киплинг, који прославише Доба Краљице Викторије.

Изостала је светла страна племенитости и милосрђа, приватне иницијативе овог филантропског и великог народа.

У оквиру овог написа не могу говорити о великом броју путника и путница по свету, по Европи, по Балкану.

Из овога кола и времена издвајам две путнице, Мис Мјур Макензи и Мис Аделину Ирби.

Ове две жене поставиле су ближе везе између дворских, политичких, црквених и хуманих кругова Енглеске и Српства; оне су жива веза Англиканске цркве са Православном Црквом; Српске Књажеве са Цетиња и из Београда, Митрополита Михаила и Хрватског бискупа Штросмајера, приближују Гладстону. Ове две путнице и добротворке

нашег народа културни су представници великог Доба Краљице Викторије. До данас, нико у Босни и Херцеговини није надвисио племенитост и пожртвовање једне Аделине Ирби. По Ирбијевој су Срби и Југословени судили о величини, душевности и племенитости читавог енглеског народа и Велике Епохе која је прослављена владавином жене-владарке.

ЕНГЛЕСКИЊЕ У ЖИВОТУ И ИСТОРИЈИ
СРПСКОГ НАРОДА 1717—1862 Г.

Београдско Женско Друштво сматра за дужност да у „Данима енглеске културе“ из прошлости сабере и, из заборава оживи далеке успомене момената и светлих појава енглеских жена, који у садашњости, у Историји односа жена енглеског и српског, нашег југословенског народа, све више добијају значај традиције.

Писмом из 1717 год. изражени жаук и сузе над српским народом, амбасадорке Вортли потоњој Енглеској Краљивици, пре више од 200 год., први су далеки историски докуменат, један од најстаријих писаних извора којим почињу ове традиције.

У првој половини XIX столећа супруге дипломатских Агената и страних Консула, васпостављају везе са женама Српскога Народа.

За дипломатским супругама јављају се енглеске путнице по Европској Турској и Књажевини Србији, које долазе у непосредни додир с народом. Од свих осталих, племенита Ирби, својим хуманим пожртвовањем и животом у Српском Народу васпоставља снажан и вечит основ ближим пријатељским везама.

Од оснивања Беог. Жен. Друштва 1875 год., до minulих ратова, ови односи и везе узимају шири обим у облику хуманих и културних, и, за време ратова, самарићанских акција.

ЛЕДИ МЕРИ ВОРТЛИ МОНТЕГЈУ 1717 ГОД. У БЕОГРАДУ И НИШУ

Велика је и знаменита личност у енглеским аналима женског света Леди Вортли, за чије се име везује први писмени докуменат интересовања за наш народ.

Знаменита беше ова дама по свом војводском пореклу и рођењу (1689 г. у Торезби—Нотингамшир), по свестраној образованости, по лепоти, по удаји, истина против воље

свога оца, по салону Вортли у ком је она двадесет година владала, окружена најотемнијим енглеским друштвом тога времена, по „Преписци“ која ју у погледу финоће стила и посматрања ставља поред г-ђе де Севинје.

„Преписка“ Леди Вортли објављена је годину дана после њезине смрти, 1763 г.; она упознаје Европу са ориенталским обичајима, с приликама на Балкану, и у једном писму говори о Српском Народу.

Користећи се дипломатским положајем свога супруга, Леди Вортли кретала се из једнога центра Европе у други, долазила у додир с тадашњим највишим круговима, које у својој кореспонденцији слика.

Видимо да је 1716 г. Вортли Монтерју послат дипломатском мисијом у Беч, а одатле премештен за амбасадора у Цариград.

Из многобројних, врло занимљивих, писама с пута и боравка „Немачка—Беч—Београд—Ниш—Једрене“ за нас има нарочитог интереса писмо од 2 фебруара 1717 г. из Београда, упућено енглеском класичару и поети Александру Пону, чувеној и утицајној личности Енглеске.

У овом писму, Леди Вортли описује зимску хладноћу, упоређујући је са гренландском, као и огромну пећ, иза које, са својом породицом, посматра замрзнуте примитивне прозоре свог бедног обиталишта.

Леди Вортли говори о Београд-Паши и о отоманском господству; о Ахмед-бегу, свом гостољубивом домаћину, али, ни једном реченицом не помиње српски народ.

О њему, Леди Вортли, пише у наредном писму из Једрена, које је датирано 1 априла 1717 год., а упућено Њ. К. В. Госпођи, Принцези од Велса, познијој енглеској Краљици.

„Госпођо,

Завршила сам путовање који ниједан Хршћанин, од времена грчких императора до данас, није се усудио да предузме. Доста ме је умора стало! Али, не жалим, ако бих, ма и за неколико тренутака, могла да забавим Ваше Краљевско Височанство кратким описом предела и народа, потпуно непознатих међу нама.

То непознавање не би требало да Вас изненади, пошто Императорови амбасадори, као и мали број Енглеза који у ове крајеве залазе, обично силазе Дунавом до Никополиса.

Дунав смо нашли залеђен. Оданост г-на Вортли служби Његовог Величанства искључивала је сваку помисао на одлагање путовања и чекање да Дунав буде погодан за пловидбу.

Прешли смо поља Србије, нешто шумом обрасла, скоро пуста, и ако природно плодна. Становници ових предела вредни су и окретни људи, али их притисак, под којим живе, принуђава да напуштају своје домове, да не обрађују своја поља.

Ти бедни људи не могу да рачунају на свој иметак; све што имају јесте за јаничаре, кад овима падне на ум да зађу у отмицу.

Пет стотина овако свирепих људи, јаничара, сачињавају нашу пратњу; својим варварским поступцима према народу несрећних села, кроз која пролазимо, свакодневно ми натерују сузе на очи. После седам дана путовања, често кроз

густе шуме, стигосмо у Ниш, некада престоницу Србије, подигнуту у лепој равници, на обалама реке Нишаве.

Ваздух здрав, земља плодна, свега у невероватном изобиљу! Тврдили су ми да је прошле године добивено толико вина да су, у недостатку буради, копали нарочите јаме, да би сачували течност. То изобиље једва осећа несрећни народ!

Леди Вортли

Све ове сласти, Богом дане, трује свирепи јаничарски депотизам.

У Нишу сам имала прилике да осетим ретко сажаљење. Бедници који су нам, по утврђеној цени, са 20 коња превозили ствари од Београда до Ниша, отерани су без марјаша плате, па и без накнаде за осакаћене или угинуле коње у путу.

Ови јадни, очајни и бедни људи, дођоше пред нашу кућу плачући, чупајући косу и браду; кад их сагледа јаничарска, варварска солдатеска, све их ударцима и бичевима разјури".

У ВАСАЛНОЈ КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

Под оваквим приликама растала се Леди Вортли 1717 г. са српским робовима преко којих се, овим писмом, привикут на енглеском двору, чула реч о српском народу, од стране супруге амбасадора, упућена будућој енглеској Краљици.

Од 1717 год. Београд чека више од читавог столећа на своју државну слободу и на част да поздрави дипломатске агенте Великих Сила.

Султановим Хатшерифом, од 29 августа 1830 год., положен је политички државни темељ Васалне Српске Књажевине у XIX веку.

На дан Св. Првозваног Андрије на који је, 1806 г., под Карађорђем, привикут освојен Београд од Турака, прочитали су, с великом свечаношћу, Београдски Везир и Кнез Милош, султанов Хатишериф са бератом, којим се успоставља *Српска Држава* и регулише кнежевско достојанство.

Хатишериф броји 24 тачке којима се народу дају привилегије, регулишу односи с Турском, утврђују питања граница, слободе, унутрашње управе, харача и порези, за које се уводи српска-хазна (благајна) у Београду, царински односи, милиција, трговина ит.д.

Тачка 11 вели: „Срби могу оснивати болнице, штампарије и школе за поучавање омладине“.

Тачка 12 одобрава: „Оснивање поште за писма“.

Између осталог, Хатишериф је прећутно донео „Слободу звона“, а изрично одобрио „ношење европског одела“ које убрзо донесе и европске идеје. Тачка 14 донела је Васалној Кнежевини инострани углед и положај; она гласи: „У

Цариграду ће постојати Српски Агенти, којима ће бити стављено у задатак да преговарају с мојом Високом Портом о пословима који се тичу њихове земље“.

Хатишериф је правна основа на којој се развијао унутрашњи и инострани живот младе Кнежевине.

О снажном државном прогресу у XIX веку, почевши од Вожда и Устанака, са значајем и применом Хатишерифа у народном и државном животу до 1872 г., штампала је, на енглеском језику, у Лондону — исте године — г-ђа Елодија Лотон Мијатовић, своју студију: *Историја Модерне Србије*.

HISTORY OF MODERN SERBIA — Од Елодије-Лотон-Мијатовић

Више је разлога који су ме навели, каже г-ђа Мијатовић, да пишем Историју Модерне Србије. Један од ових је огромни утицај који Срби из Кнежевине имају на своје сународнике и све остале народности под Отоманском Империјом. Свак путник Балкана могао је да примети овај утицај.

Језик, вера, националне традиције, као непобитни фактори, уједињују Српство, али потлаченом Српству и осталима више од свега импонују напори и борбе за независност, за стални економски и политички државни напредак.

Кнежевина је једина источна држава, чије финансије цветају и поред расхода за народну просвету и народну одбрану-војску. За прошлих десет година, буџет је имао, једно за другим, годишњи сувишак, суфицит, који је, сумиран, донео лепу и завидну народну ризницу. Уз то је Србија једина европска држава која још нема никаквог терета ни државног дуга.

Свак, ко узима учешћа, ко се интересује за решавање Источног Питања, оправдано је наклоњен Србији. Нова железничка пруга, која од Београда силази Цариграду и Солуну, несумњиво ће учинити да Србија буде ближа Западу. Преко Србије ће ићи најкраћа линија Лондон—Бомбај, те ће и ово много допринети да Србија буде у ближим односима са Енглеском.

Да би енглеску јавност и своје земљаке путнике по Србији и Балкану упознала са особеним карактером и жи-

вотом српског народа и генезом саме државе, написала је г-ђа Мијатовић симпатичну, лепо документовану Историју Модерне Србије.

Кроз историске догађаје, изнете у овој студији, провлачи се изванредно зналачки и вешто уочена борба и ривалство Русије и Енглеске на Балкану, преко енглеских и руских дипломатских агената и консула у Кнежевини, енглеских и руских амбасадора у Цариграду.

Све ове изукрштане ниансе дипломатске борбе везане су, до Париског Мира, за Хатишериф, а развијале су се, вели г-ђа Мијатовић, на овај начин:

Књаз Милош је у години 1835 изванредно лепо примљен у Цариграду. Том приликом, Књаз се постарао да успостави односе с различитим европским владама, зато је уверавао Представнике Великих Сила да њихове владе треба да пошљу своје агенте у Србију. Енглеска и Француска су се изјасниле вољне да ово и учине. Аустрија их предухитри; прва призна кнежевско достојанство у Србији, а у личности мајора Михановића посла свога дипломатског агента. Ово се није много допадало Русији коју је тада заступао барон Рикман из Букурешта.

Наименовање још и енглеског дипломатског агента почињало би значити да Србији ускоро неће требати посредство ни Узвишене Порте ни Русије у њеним спољашњим пословима. Ово је, да како, ласкало Књазу и младој Кнежевини.

Срећни избор енглеског дипломатског агента пао је на пуковника Ђорђа Хоџеса. Српске Новине, објављујући ово наименовање, донеше многе детаље о херојском држању пуковника Хоџеса, шефа енглеске легије у Португалији, за време конфликта Дон-Педро, што енглеском представнику донесе срдачне симпатије српскога народа.

И сам Нил Попов тврди ово говорећи о Хоџесу као о човеку „велике личне лепоте и привлачних манира“. Књаз Милош прими Хоџеса са свима почастима које су одговарале његовој мисији и војничком гласу.

На својој новој дужности, Хоџес се држао тезе и тактике: сузбијање руског утицаја и протектората на Балкану.

Дипломатски бој Русије, Енглеске и Порте на патриархалном земљишту Васалне Кнежевине није био лак, вели г-ђа Мијатовић.

Барон Рикман беше велики противник оснивања „Књажевске канцеларије за иностране послове и писма, у којој је запослено *пет секретара*“. Своје негодовање је отворено показивао, као што је себи допустио мешање у унутрашње ствари младе Кнежевине, тако да је Цар морао, у неколико махова, слати своје Изванредне Изасланике, у нарочитим мисијама, да регулисавају поколебане односе.

Г-ђа Мијатовић детаљно описује долазак пуковника, књаза Долгоруког, као што ће, до ситница, говорити о доласку и мисији барона Ливена.

У овој периоди, Енглеска је једина Европска Велика Сила која је знала како стоје ствари у Турској и на Балкану. Она је видела да се у Цариграду Србија политички подигла. Вредност Србије на Порти уздизала је Кнежевину и у очима Енглеске. Доказ да је ово тачно види се и по одлуци енглеског кабинета да Дипломатску Агенцију у Србији подигне на степен Консулата. Лорд Палмерстон лично саопштава Књазу да је Хоџес произведен у ранг Консула, и да Енглеска, с великим интересовањем, гледа на Србију.

Руско гледиште: да Књаз не прима дипломатске агенте од Држава с којима није у трговинским везама и односима, Енглеска осујети приликом нових трговинских преговора с Турском. Овоме треба приписати у заслугу *глас енглеских путника* који су о плодности и изобиљу Кнежевине са усхићењем говорили.

Енглеске односе према Кнежевини Русија је добро мотрила. Шта више, у њима је видела и читала Књажеву жељу да се ослободи Руског Протектората, да би се ставио под Протекторат Великих Сила.

Да ово сузбије, наменован је за привременог Руског Агента Вашченка.

Кад је 1841 год. дошао у изванредној мисији у Београд барон Ливен, Енглески Консул је Фонбланк. Овај је продужио дипломатску тезу и тактику консула Хоџеса. Борба против Руског Протектората у Кнежевини јесте изграђен дипломатски програм који почиње доносити сукобе у дипломатском кругу.

Руски Консули и Агенти уживали су почасно место у Конаку, на пријемима, у свечаностима, као представници Цара Протектора чије се име и у цркви помиње. Да ове

привилегије укине, консул Фонбланк покренуо је, 1850 год., питање дипломатске етикете и протокола. Идуће, 1851 год., овај сукоб пооштрен је у ширем обиму, јер је овог пута незадовољство против Русије и међу француским представницима не само Србије него и Цариграда.

Доласком Гарашанина у „Спољне Послове“, после смрти Петровијевића, вели г-ђа Мијатовић, француска политика почела је да осваја српске државнике. Међутим, руски амбасадор из Цариграда, кнез Меншичиков, укинуо је, за 24 сахата, правац слободоумног политизирања и самоодређивања.

Овај је сукоб, вели г-ђа Мијатовић, тежи на питање протокола, регулисао унеколико „Париски Уговор“, 30 марта 1856 год. Европи је повраћен мир. По овом Уговору: „Србија је под протекторатом Великих Сила, не сме никакву оружану интервенцију примити ни учинити, без једногласног одобрења Великих Сила“.

Својом студијом г-ђа Мијатовић нас води и даље кроз догађаје да нам покаже да 1862 год., приликом бомбардовања Београда, енглески консул Лонгворт протестује против овог отоманског насиља.

Односи и везе Србије са Енглеском су солидне. Сер Хенрик Балвер, Енглески Амбасадор из Цариграда, долази у Београд да лично говори с Књазом Михаилом и Гарашанином. Питање предаје градова је витално за Кнежевину, говори се о позитивним обећањима енглеске владе.

Тих дана је Књагиња Јулија боравила у Лондону, да, и на овај начин, од стране српског народа, поздрави симпатије енглеског народа.

У овом су времену, вели г-ђа Мијатовић, енглески елоквентни и виђени државници први пут устали да у Парламенту говоре о правима Српскога Народа.

Но није само погледом на дипломатске односе српског народа и своје нове домовине г-ђа Мијатовић расветлила стварање Модерне Србије; она говори и о економским, привредним, финансиским и просветним приликама Кнежевине. Констатује да 1872 год. у Кнежевини има 484 школе са 605 учитеља-ца и 25.270 ђака оба пола. Сем тога, 236 девојчица се спремају у Вишој Женској Школи за учитељице у Кнежевини.

Ако се узме да је 1830 год., Хатишерифом, одобрено школовање и просвећивање српске младежи и омладине, прогрес који је и у овом правцу Кнежевина постигла до 1872 год. дао је повода и разлога г-ђи Мијатовић да своју студију о Српском Народу у том времену назове Модерном Историјом.

Жуђом за просветом и слободом дисао је Српски Народ, а један од његових најславнијих синова, који ће написати најсветлије стране Историје Српског и Словенског Југа, млади Књаз Петар-Карађорђевић-Мркоњић издаје свој превод „On Liberty”, дело Џона Стурта-Мила.

Политичке и дипломатске борбе и претензије заинтересованих Сила онога времена, које г-ђа Мијатовић описује, носе данас суд Историје. Без претензије да додирујем политичко-дипломатски карактер самога питања, намера ми је да уколико је могућно више истакнем историску спремност и методу, изграђен критериум на крупна политичко-дипломатска балканска питања, а изван свега тенденцију писца, г-ђе Елодије-Лотон-Мијатовић, да светлошћу догађаја и прилика Српског Народа и Кнежевине зближи, пријатељски зближи, Моћну Британију и Васалну Кнежевину Србију. Да додам да су слично г-ђи Мијатовић, нову концепцију друштвеног живота унеле у Васалну Кнежевину породице дипломатских представника страних дворова.

Конак, попечитељско господство, врло споро и патриархална српска кућа, од њих примају прве новине и поуке угоднијег бољег, културнијег, породичног и друштвеног живота.

Тако Српске Новине још четрдесетих година бележе „да је пресветла Књагиња Персида, окружена женама страних консула, присуствовала благотворителним концертима које Београдско Обшество приређује у корист шпитаљског или сиротињског фонда“.

Научна историска студија г-ђе Мијатовић не помиње социалну улогу консулских супруга, коју ће и сама неколико година доцније, у ратовима за Ослобођење, делити с консулком Вајт, али се ипак даје закључити да енглеске путнице по Балкану и српским земљама, шездесетих година прошлога века, практично и на хумани начин, допунеше програм

енглеске дипломатије, интересујући се за балканска питања која су собом доносила решење нашег великог националног проблема.

КЊАГИЊА ЈУЛИЈА У ВИНДЗОРУ

О посети Књагиње Јулије Краљици Викторији о којој г-ђа Мијатовић говори, писао је и објавио преко наших новина г. Чедомиљ Мијатовић. Приликом мога боравка у Лондону издиктирао ми је уважени државник, у најкраћим потезима, под насловом „Моја кратка аутобиографија“, свој живот, унеколико и своју политичку улогу, из којих белешака вадим редове којима се допуњује поглед на односе енглеско-српских жена у прошлости.

Г. Јован Ристић, Министар Иностр. Дела, одредио је г. Мијатовића за делегата Међународне Конференције која ће се 1871 год. одржати у Лондону. Конференција ова регулисаће обвезе Париског Пакта према новим приликама створеним француско-немачким ратом.

Лорд Гранвиљ саопшти г-ну Мијатовићу да, као заступник једне васалне земље Турске Царевине, не може бити примљен на Конференцију, ако га турски амбасадор не представи њеним члановима. Исто саопштење добио је и руски заступник, и разуме се да су на ово морали пристати.

За време Конференције и боравка у Лондону, г. Мијатовић је посведневно одлазио у посету или на обед руском амбасадору, барону Брунову. Стари дипломата причао би тада многе моменте који се односе на инострану српску политику, па и на епизоду боравка Књагиње Јулије у Лондону.

Као што је познато, вели г. Мијатовић, после бомбрадовања Београда од стране Турака 1862 год., Кнез Михајло послао је Књагињу Јулију, у пратњи сенатора и дипломате Филипа Христића, у Лондон, да ради на уступању турских градова Србији.

Лепоти и духовитости Књагиње Јулије јако се дивили у лондонском друштву, али је њену гордост свако осуђивао — тако ме је Брунов уверавао.

Изгледа да се Књагиња Јулија дуго противила да се представи Краљици Викторији, јер је ова инсистирала, по савету својих министара, а по утврђеној дипломатској ети-

кети и протоколу да Српску Књагињу допрати у Виндзор и представи Краљици турска амбасадорка.

„Али, наставља Брунов, кад је Књагиња Јулија видела да друкчије не може никад видети Краљицу Викторију, она је најпосле пристала да је Мусуруз-пашиница одвезе на својим колима Краљици.

Књагиња Јулија нашла је за сходно да за тај свој пристанак нађе компензације у нетактичности, јер кад је ушла у кола Мусуруз-пашинице, она није ниједном речју поздравила своју сапутницу, већ јој је окренула леђа и за цело време вожње из Лондона до Виндзора гледала је кроз прозор, не проговоривши ни речи.

У Виндзору, пријем је извршен по дворској етикети, али је суровост лепе Књагиње правила сензацију о којој се много говорило у Лондону. Мусуруз-пашиница се жалила свакоме, и ми смо, прича Брунов, осуђивали Књагињу Јулију за ту њену нетактичност“.

Не мислим, вели г. Мијатовић, о томе „да је лепим женама допуштена каприциозност и према дворским и дипломатским етикетама, већ о судбини, да сам после оваквих саопштења руског амбасадора Брунова из 1871 год., дочекао, после педесет и толико година, да видим како на српском престолу као Југословенска Краљица седи праунука те исте енглеске Краљице Викторије, чијем двору нисмо могли ни приступити без турских паша и пашиница“.

ЕНГЛЕСКЕ ПУТНИЦЕ НА БАЛКАНУ

Шездесетих година прошлога столећа многи су политичари и мисионари путници по Балкану. Очеvidци — писци стварали су јавно мишљење, обавештавали Енглеску о животу Хришћана на Балкану, о тако званом „питању ближег Истока“.

Говорећи о времену Викторијином из ових година, д-р Вајлс, статистичким податцима констатује да преко 40.000 енглеских имућних породица путују по Европи и бораве по разним климатским и културним крајевима и местима.

Међу овима је велики број енглеских путница које се, као и људи, крећу Балкану и Леванту. Њих природним ле-

потама и политичким значајем привлачи Цариград с Босфором; Грчка својим Акрополисом, и класичним споменицима и уметношћу, својом благом климом. Небројене енглеске породице тога доба проводиле би зиму у Грчкој, као сада многе у Ници или Каиру.

Богату литературу путописа по Грчкој, по Балкану, по Леванту и Цариграду, оставиле су енглеске путнице тога времена. Извесне залазе у унутрашње крајеве зване Европске Турске, пут Бугарске и наших Немањинских Крајева. Њих је више свега интересовала судбина поробљеног хришћанског народа.

Близина Цариграда повукла је у Бугарску већи број енглеских путница. Уз ово, наш народ заузима централни географски положај Балкана, који, услед неповољних саобраћајних прилика, у то доба, беше скоро неприступачан.

Одважне енглеске путнице савладале су овако очајне саобраћајне прилике, крећући се свима правцима српских крајева и земаља.

Поред г-ђе Волкер¹⁾ која се упутила Прилепу Краљевића Марка и нашим јужним језерима Преспи и Охриду, Леди Страдфорд, тражи карстне врлети Црне Горе и Далмације.

У друштву с Вуком Караџићем, г-ђа Александра Кер, члан учене породице Кер из Глазгова, обилази Мачву, Подриње и Шумадију, али јој слабост осујети даље путовање. Нисам утврдила да ли је г-ђа Кер штампала свој превод Ранкеове Историје Српског Народа, али је поуздано да је г-ђа Кер доказала своје велико интересовање за Српски Народ у годинама Херцеговачког Устанка. Многе списе и чланке, који су на немачком језику у ово време излазили у Лајпцигу, г-ђа Кер је преводила с немачког за енглеске листове и часописе. Њих цитира и сер Артур Евенс у свом делу „Кроз Босну и Херцеговну“.

У *Revue des Deux Mondes*, 1862—3 г., појавише се чланци г-ђе Доре Дистриј, која је пропутовала велики део српских

¹⁾ Г-ђа Волкер написала је дело *Through Macedonia* — Кроз Македонију. Задржава се већином на природним лепотама ових крајева, поглавито на опису река, језера и водопада. Опис јужних језера и воденог водопада Мис Ирби и Макензи цитирају као најбоље ове врсте у свом путопису по Балкану.

јужних земаља. Г-ђа Дистриј истицана у листи енглеских путница по Балкану румунског је порекла, и, у овом времену, по образованости и схватању живота, прави је представник високе западне културе, слична с енглеским путницама по Балкану.

ВИКОНТЕСА СТРАДФОРД У ЦРНОЈ ГОРИ 1861 ГОДИНЕ

Помиње се да је нека енглеска путница, још за владе Владике Рада, пратила свог супруга на путовању по Црној Гори.

Прва, која је своју посету Цетињу и Зети обележила списом, у почетку владавине Књаза Николе, 1861 г., јесте Виконтеса Страдфорд.

И „Покушај за библиографију Црној Гори“ Марка Драговића, из 1892 г., помиње Виконтесу Страдфорд, а за овом Мис Ирби и Мис Макензи.

Леди Страдфорд супруга је угледног енглеског политичара и научника Страдфорда. Педесетих година, они су на путовању по ближем и даљем Истоку.

Познато је да су Енглескиње одважне путнице, да плове далеким морима, прелазе дивље, непроходне пределе свих континената, целе земаљске кугле. Оне су и данас на свима раскрсницама света, у рукама им је кофер, фотографски апарат, грамофон.

У данима Леди Страдфорд полазиле би снабдевене „кухињским апаратом“, шатором с најпотребнијом опремом за преноћиште. Изврсни цртачи, свака има свој „скиценбух“ за снимање крајева, вароши, типова становништва.

Египтологија је у моди, те небројени учени и образовани, мушки и женски свет, стиже у Египат. Тамо је са својим супругом и Леди Страдфорд. Египат, Сирија, Палестина, шеталиште су и хаџилук тадашњих путника. На овом путовању, Леди Страдфорд заинтересова се египатским и сиријским гробницама, о којима је пружила енглеској јавности врло интересантних и нових обавештења.

Као реномиран и омиљен египтолог и писац, Леди Страдфорд је са својим супругом на путовању по Балкану. Претходно, као и сви остали путници наших крајева, проучила је Ранкеову Историју Српског Народа, на коју се често позива.

Нисам прегледала путопис Леди Страдфорд од Београда до Цариграда, ни онај даље од Цариграда до Атине.

Прочитала сам *The Eastern Shores of the Adriatic*, штампан у Лондону 1863 г. где Леди Страдфорд описује нашу југословенску обалу Јадранског Мора и народ Приморја.

Као да сам је сачекала у Јонском мору, да је даље пратим, на сваком кораку, утолико пријатније што сам и сама прошла овим крајевима.

Леди Страдфорд је на Крфу, одакле, преко Санта-Квранто, са омањом експедицијом, прелази крајеве јужне Арбаније.

Три Госпође са својим супрузима, сви на коњима. На неколико коња натоварене су им ствари. Свака породица носи свој шатор за преноћиште, сви скупа заједничку кујну. Са њима су вође, кувар и друга послуга коју су најмили на Крфу.

Пут је готово непроходан и врло рђав, али Енглеze то занима, те, на јунској припеци, са свима незгодама збијају шалу.

Преко Аргирокастра и Шкумбе и Каваје долазе до Драча, одатле се лађом навозе до у Стари Бар.

Дубок залив украшен маслињацима и планинским окомцима, место маларично и нездраво. Три миље од обале је град, у ком је 250 кућа са 4.000 становника.

Нагомилане турске масе под зеленим шаторима су крај обале, одакле Леди Страдфорд креће лађом за Дубровник.

И ако је целу ову путничку дружину привлачила Црна Гора, посету Ловћену и Зети учинише само Леди Страдфорд и њен супруг.

На ово их окуражи француски консул Леополд Моро. Овај узме на себе дужност да подеси путовање Леди Страдфорд од Котора на Цетиње и Ријеку одакле, језером, у Скадар.

Француски консул упозна Леди Страдфорд са заповедником Скадра Махмуд-Пашом, те се и с гледишта сигурности омогући путовање Леди Страдфорд по северној Арбанији.

Из Дубровника Леди Страдфорд се приближује Црној Гори. У Котору је са својим супругом очарана природним лепотама залива Боке-Которске. Ево их на Которској риви, очекујући моменат за полазак у Црну Гору.

Спремна су три коња, на једном су натоварене ствари, други оседлан за Сер Страдфорда, трећи, с позајмљеним „европским“ седлом, за Леди Страдфорд. На путу од Котора до Цетиња пратиће их три Црногорке. Оне на пијаци купују шта им треба, те их Леди Страдфорд нестрпљиво очекује.

Ево их на коњима, пред њима Црногорке са упртама на леђима; једни за другим, промичу поред аустриских жан-дарма који посматрају ову необичну кавалкаду.

С Которских окомака полазе планинским висинама, по доста примитивним лествицама зиг-заг, које и данас броје 73 окуке.

Погледом од Крстаца на море или са Његуша пут Скадра, Леди Страдфорд је изненађена: „Лепши је изглед од сваког швајцарског“ узвикује путница која је видела многе крајеве и природне лепоте.

Испред самог Цетиња, Књажево изасланство сачекало је Леди Страдфорд и њеног сапутника. Изасланик допрати путнике, сада књажевске госте, пред сâм двор, где их дочекује Књаз Никола.

Леди Страдфорд се брзо опреми, замени амазонску тоалету домаћом. Овако ретке и драге госте Књаз Никола лично представља Књагињи Милени, окруженој књажевском породицом и дворском свитом. Књажевски пар и свита беху одевени у живописну народну ношњу, док људи још ношаху за појасом читав арсенал оружја.

Обеди су по француском, за ручком доста страних вина; међу свима најбоље је домаће „црничко“, које и сâм Књаз хвали и пије.

У Двору је Леди Страдфорд запазила слике руских императора, као и Наполена III, коју је Књаз у Паризу лично добио. Прегледала је дворску оружницу и ризницу, све ратне трофеје, којима се Црногорци поносе.

Леди Страдфорд описује живописни приказ Књаза, окруженог сенатом, под чувеним Брестом; разуме се да их је одмах снимила и да су „цртачи блок као и цртачка уметност“ занимали Црногорце. Сенат умоли Енглескињу „да она мало подејствује у Лондону да и њима Аустрија и Турска допусте срећније живети“.

Сиромаштво Црне Горе, бедна агрикултура која се са-стоји у аршин-два пространој башти кртоле, давала је тачан утисак народних невоља у погледу исхране.

Шта да се рече о просвети Књажевине? Леди Страдфорд пише: „Књаз ми рече да има само 10 школа, од којих сам посетила једну, код Манастира Цетињског, у којој 50—60 дечака уче читати, писати и у цркви појати“.

Леди Страдфорд провела је неколико дана на Цетињу, уживајући гостопримство у двору: радосна у светлој, свежој соби, и у угодној постељи, у какву није легла откако је оставила Лондон. Леди Страдфорд хвали лепоту и младост Књагиње Милене, бистрину и политичке способности Књагиње Даринке. За жену из народа, вели, да је главна теглећа стока и главни радник, тако понижена и потчињена човеку, али заслужује и ужива неподељено поштовање због своје честитости. Отуда су као *поверљиве, храбре и издржљиве жене додељиване путницима као најбоље вође.*

„Шта се чини са неверном супругом?“ упита Леди Страдфорд Књаза Николу?

Овако питање мало изненади Књаза Николу, али он одговори: *„то се није десило; а ако се деси, она ће бити осуђена на смрт“!*

За време бављења на Цетињу, Леди Страдфорд интересовала се прошлошћу нашег народа, за славне црногорске владике — књажеве, за писца Горског Вијенца и за многа друга питања.

Дани боравка су избројани. Леди Страдфорд обавештена о свему продужује свој пут.

Пет натоварених жена, са стварима, а за овима Леди Страдфорд са својим супругом на коњима, силазили су пут Ријеке Скадарском Језеру.

Код Лесендре очекивала их је лађица којом је Махмуд-Паша изишао у сусрет да допрати у Скадар Леди Страдфорд.

.....

ХАОС

Под овим насловом, у шестој глави свога дела, Леди Страдфорд говори о политичким и верским, хаотичним и изукрштаним питањима Балкана и оних крајева које је пропутовала.

„Моје је путовање, вели она, мање-више лични отисак боравка који, може бити, не доноси нових информација. Ко хоће што боље и солидније, нека тражи у одељцима које је мој сулруг написао“.

При свем том, толико је тачно запажених и одлично снимљених друштвених и политичких момената, судова цивилизованог женског духа о епским људима и патриархалној средини, о политичким догађајима, животу, обичајима и свима другим приликама Балкана, па и Црне Горе, да су познји путници и пријатељи Српског Народа, Мис Ирби и Макензи, Реверан Дантон и историк Фриман, путујући по истим крајевима и по Црној Гори, позивајући се на Леди Страдфорд, утврђивали њена тачна опажања.

1862—1911

ПИОНИРИ ЕНГЛЕСКО—СРПСКОГ ПРИЈАТЕЉСТВА
МИС АДЕЛИНА ПАВЛИЈА ИРБИ,¹⁾ МИС МЈУР МАКЕНЗИ

¹⁾ Паул-Ирби наш народ прекрсти са Павлија Ирби.

Захваљујући секретару Сарајевске „Просвјете“, г-ну Васиљу Грђићу, добила сам податке, по којима сам могла, унеколико, допунити своје белешке и дати, ма у најкраћим потезима, оглед о племенитом животу и раду Мис Аделине Ирби и Мис Мјур Макензи у нашем народу.

Личних и породичних података о Мис Макензи не имадох више на расположењу, док је о Мис Ирбијевој остало понешто прибележено, те и сачувано.

Тако је „Просвјета“ из 1911 г. посветила Ирбијевој читав број својег листа који носи исто име. Прилози који су тако сачувани из пера г. Владимира Ђоровића, професора Университета, г. Радуловића и других, допуњени су списом „Мис Аделина Павлија Ирби, српска добротворка“, који је 1921 г. у Сарајеву објавио г. Петар Мирковић, умировљени учитељ.

Све ми је ово добро послужило и било од драгоцене помоћи да, у овој прилици, кад је реч „О Енглескињама у Српском Народу“, проговорим о пионирима и претечама савременог енглеско-српског пријатељства, о првим културно-хуманим релацијама енглеских жена у нашем народу.

МИС ИРБИ 1833—1862 г.

Као питомац и сарадник свога добротвора, г. Петар Мирковић, учитељ, познавао је изближе породичне прилике Мис Ирбије, те нам вели:

„Мис Ирби потиче из великог енглеског племена и рода. Рођена је децембра месеца 1833 г. у Бојланд-Холу у Норфолку, у Енглеској. Отац јој је други син Лорда Бостона, Фредерик Паул Ирби, и носио је племићски назив „the honorable“. Био је официр у енглеској поморској флоти у јужно-африканским водама баш у оно доба, када се Енглеска трудила да укине трговину робљем.

За светлу улогу у овом хуманом питању и борби, Енглеска награди оца Ибријеве чином адмирала“.

У детињству, Мис Ирби је остала без матере, те јој се отац по другипут ожени. Науком се почела бавити у раној младости. Школе је свршавала с планом да пропутује Европу. Свој план и намеру повери најприснијој пријатељици, Мис Макензијевој. И ова се одушеви путовањем; године 1859, оне су на путу по Немачкој.

КРОЗ КАРПАТЕ

Из Немачке, преко Саксонске и Држђана, пређоше на словенско земљиште. У Прагу су, одакле се преко Моравске упутише за Пешту у посету једној познатој пријатељској породици.

Из Пеште пређу у Пожун, а одатле у прекрасне Карпатске пределе, насељене мирним словенским племенима. Мађарска спашиска стега и насиља дирнуше их, те се обе посветише проучавању живота словенских племена. Тако дођоше у додир са Словацима, с њима разговарају, њиховој судбини су наклоњене. Ово изазва сумњу и навуче подозрење мађарских чиновника, који их „с ока не скидаху“, и прогласише их „француским уходама“ и са строгом наредбом предадоше жандармима, и упутише на суђење у Левач: суд их брзо ослободи као невинне.

Пошто су пропутовале Словачку, Моравску и Пољску, сврате у Беч, где их, с великим почастима, дочека читав „Пансловенски Кружок“.

Градиво које су Мис Ирби и Мис Макензи прикупиле од 1859 до 1861 г., средиле су у свој занимљиви први путопис, штампан у Лондону 1862 г. под називом „Кроз Карпате“.

МИС ИРБИ И МИС МАКЕНЗИ У БЕОГРАДУ 1862

Године 1861, младе путнице су понова на путовању по Европи. Овога пута циљ путовања су места: Атина и Цариград.

На путу за Балкан, године 1862, задржаше се ове две Енглескиње у Прагу и у Бечу, где се упознаше с чувеним чешким историчарем, Палацким.

Чувши да Мис Макензи и Мис Ирби намеравају у Атину, Палацки напомену да се, пошто походе Грчку, задрже у Европској Турској, да би му што причале о браћи, Јужним Словенима.

„Описа Дунавске Србије и Црне Горе нађе се, вели Палацки; друкчије је са народом у унутрашњости Балкана. Ту ћете чути како српска раја с правом говори да је још једнако „за Божјим леђима“. Ми у Чешкој и по другим местима осећамо јаку љубав према њима“.

Палацки је нарочито наговестио да би њихови чланци, као очевидаца, добро дошли да по свима питањима рајиног живота и њезине судбине унесу више светлости и истине ради упознавања шире јавности с њима и ради обавештења званичних енглеских кругова. Палацки, као добар познавалац прилика и народа, одушевљавао је ове две Енглескиње да пропутују јужно-словенске земље у Турској, и да тамо упознаду разна словенска племена, посебице грану великог српског племена.

„Најинтересантнији су, вели Палацки, међу Хришћанима у Европској Турској, наша браћа Срби и Црногорци којима, данас, на жалост, никакве пажње ни помоћи указати не можемо.“

„Проучите их и у Вашој јавности моћићете створити тачније и правичније мишљење него што је мишљење званичне Енглеске“.

Путнице се одважише за овај пут, прикупише историјске и географске податке, и кренуше, преко Трста, за стару, класичну Атину, а одатле за Цариград.

На овом путу сврате у херојску Црну Гору да посете наследнике Душанове крви и слободе. У зиму 1861 г. на Цетињу су очекивали, вели Мис Ирби, Књагињу Даринку да се с путовања по Русији, Француској и Италији врати у Црну Гору, да буде *алка Црногораца и жена западне Европе и срећа, додаје путница, да има некога ко би могао бити та алка*“.

На Крфу, у Атини, Ирби и Макензи, задржаше се неко време, одатле крену Босфору. Из Стамбола пређу у Једрене, где од турских власти чуше о бомбардовању Београда и опасности путовања по Србији, зато упутише телеграм британском консулу питајући могу ли поћи за Србију? Одго-

говор консула, да је путовање по Србији могућно одлучи путнице да продуже путовање преко Румелије и Софије, одакле ступе на српско земљиште Пирота и Ниша, а затим у Кнежевину Србију и кнежевинску престоницу Београд.

Велика душа Аделине Ирби одушеви се Српством и љубављу Београда, где је уживала безгранично поштовање тадашњег владара Књаза Михаила, и сродничко гостопримство у кући благородне, господске куће Симића.

Из Београда, Мис Ирби и Мис Макензи пођу и пропућују целу Кнежевину Србију, затим пређу у Босну, дођу у шехер-Сарајево, одакле у Мостар, да преко Херцеговине сиђу у Дубровник.

Остао им је још централни део Балкана и Рашке, где се некад усредсредила српска слава и величина. Да и овај део проуче, крену се год. 1863 из Солуна за Охрид, Прилеп, царски град Призрен, па преко Косова дођоше у стару Патријаршијску столицу, прикупљајући податке о многим Немањинским задужбинама и традицијама, којима је дисао српски народ.

О српским задужбинама, о начину живота и о обичајима, о Божићу у Црној Гори, о раји у Старој Србији и Македонији, о турској управи, о српском пореклу босанских муслимана, о путовању кроз дивље непроходне крајеве Балкана, свестран је и нов материјал који говори и расветљава српско питање у сложенем политичком проблему „Ближег Истока“.

Читава литература по овом питању, срећена у делу „Путовање по словенским земљама Турске у Европи“, које 1866 год. путнице штампају у Лондону, баци нову светлост, створи нов појам о балканским народима, изгради ново јавно мишљење утицајних фактора, у Лондону и у целој Енглеској.

Ово знаменито дело Ирби—Макензијеве прештампава се у Њу-Јорку исте 1866 год., а две године доцније, 1868, превео га је на наш језик г. Чедомил Мијатовић, познати државник и академик.

Ако напоменемо, да је званична енглеска политика тога времена туркофилска, да је политичко мисионарство енглеских путника наклоњено Бугарској, и да у таквим приликама велики словенофил и пријатељ српскога народа

лидер Либерала, Гладстон, највеће поверење поклања дописима и делу Макензи—Ирби, да их цитира у својим предавањима, у својим политичким говорима у Парламенту, онда узвишена хумана улога одважних путница по осамљеном и напуштеном Српском Народу добија свој прави, високи, политички значај.

Да би ову улогу што боље испуниле, савладале су ове две путнице наш језик, којим су се служиле у разговору с народом, у изучавању наше историје, наших народних песама.

Подједнако им мисле беху, како саме кажу, Дунавска Србија — Шумадија и Јадранска Србија — Црна Гора. Њихови дописи и чланци у великим енглеским листовима заталасаше интересовање необавештене енглеске јавности.

ПУТНИЦА АДЕЛИНА ИРБИ ДОБРОТВОР ЈЕ И ПРОСВЕТИТЕЉ ПРАВОСЛАВНЕ СИРОЧАДИ И НАРОДА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Шездесетих година, за владе Књаза Михаила, национални покрет и рад у Српству ориентисан је Херцег-Босни. Својим одушевљењем, овај захвати и племениту путницу Мис Ирби.

Од свих тадашњих иницијатора и следбеника овога покрета, захваљујући свом енглеском пореклу, једина Мис Ирби, могла је практично да прихвати просветни и хумани део програма овог покрета, да на њему ради, и да се жртвује од 1866 г. до смрти, 1911 год., што значи равно четрдесет и пет година.

Као да је живела, да својом анђeosком душом просвећује, бодри и теши Српски Народ, да својим драгоценим иметком помаже и служи православној сирочади.

ПРОСВЕТИТЕЉ МИС ИРБИ У 1866 ГОД.

Крстарећи по Европској Турској, нарочито по јужним Немањинским крајевима, поред многобројних гаваза, пратње и заптија, пратио је ове две путнице читав караван санитарских провизија, лекова, понуда, кињина, као и књига.

Српска раја примаше Буквар и Нови Завет од поданица Краљице Викторије, као од месиских весника бољег живота, будућности и културе.

Прошавши тако све крајеве, увидеше Мис Ирби и Мис Макензи да Српски Народ у Босни и Херцеговини, као и овај на југу, стоји на ниском ступњу просвете. Штампано дело ових двеју путница верно је огледало просветних прилика широм српског народа у овом времену.

Док су Грке у овом погледу помагали американски филјелинисти, остављен сâм себи Српски Народ довијао се некако сам. Американски филјелинисти отварали су школе, подизали просвету у народу; њих је на путовању по Грчкој сретала Мис Ирби, те у свом племенитом срцу ова високо образована Енглескиња одлучи да бар духовно помогне Српском Народу.

Завод Мис Ирбијеве данас Шегртски Дом

Зато, године 1866, дође са Мис Макензијевом у Сарајево где се настани и у току исте године отвори први „Завод за васпитање српских девојчица“.

Као културне жене, знале су да су матере творци нових генерација, прави темељи друштва и државе, зато се посветише васпитању и просвећивању женске омладине.

Лако је замислити да су их Турци с неповерењем примили, да су њихов рад и кретање пратили, да се услед тога развише интриге којима се у народ уносила пометња, као да су ове две Енглескиње дошле да раде против православне цркве и вере. На ове приговоре и интриге пионери просвете и не обратише пажње.

У Васпитни Завод Мис Ирбијеве примане су већином сиромашне девојчице и сирочад. Завод је напредовао, а његови племенити оснивачи бринули су се да га уздигну до степена учитељског института, како би се православне девојчице оспособљавале за учитељице свога народа.

На жалост, Мис Макензи умре 1874 г., оставивши у аманет својој пријатељици бригу око Васпитног Завода који су створиле заједничким напорима и љубављу.

Ожалошћена за својом верном другарицом и сарадницом, Мис Ирби не клону духом, већ урођеном енергијом и материнском бригом продужи унапређивати овај први „Женски завод за православне девојчице Босне и Херцеговине“.

У ХЕРЦЕГОВАЧКОМ УСТАНКУ 1875—1879 ГОД.

Мис Ирби десила се у Енглеској, кад је невесињска пушка огласила Херцеговачки Устанак. Чувши за ово, одмах се врати у Сарајево, да се изближе упозна с приликама по Босни и Херцеговини. Познавајући, боље но ико, прилике ових крајева, Мис Ирби је предвиђала да ово не служи добру.

Септембра месеца, она већ води неколико најбољих својих ученица у Праг, смешта их у тамошњу Вишу Девојачку Школу.

Своју школу у Сарајеву није хтела затварати, нити децу из школе распуштати. Под надзором и заштитом енглеског консула, школа је и даље радила. Деца имају своје васпитачице, а наставу је продужио вршити учитељ Симо Чајкановић.

Сместивши своје питомице, Мис Ирби из Прага полети на границу Турске да обиђе босанске бегунце, српску нејач

и сиротињу која се у великим избегличким масама, збеговима, склањала по Славонији, Хрватској и Далмацији.

Кад је Мис Ирби сагледала беду сиротиње, чула вапај јадне сирочади, плач и кукњаву избеглих породица у ово зимско доба, она се одмах врати у Енглеску.

Жива реч и дописи Мис Ирбијеве тако силно дејствоваху да се иницијативом највиђенијих госпођа у Енглеској организова први „Одбор за помагање бедних српских породица“. Одбор, за кратко време, прикупи 240.000 круна, и предаде их Мис Ирбијевој која собом поведе новог сарадника, Мис Џонстонову.

Мис Ирби се са Мис Џонстоновом врати у Аустрију на границу Турске, а овај први Потпорни Одбор у Енглеској непрестано је радио, прикупљајући помоћ за племениту акцију Мис Ирбијеве.

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА О СВОМ ДОБРОТВОРУ У УСТАНКУ

Сирочад и питомице назвали су Ирбијеву „веселом“, народ је назва „племенитом“, Просвета „Добром Госпођом“, један дубровачки госпар писац „отменом дамом“, мученици Херцеговачког Устанка својим „анђелом“. Анђео и јесте била, јер је летела „од града до града, од села до села, од колибе до колибе, од грма до грма, од пећине до камена, тражећи сиротињу рају да је заложу хлебом бијелијем, да је облачи у топло одело, покрије сувим покривачем“. „Болесне и рањене лечила је, немоћнима новчану помоћ давала, дрва куповала“. „Ако је заморан пут којим се намерило ићи, вели њен питомац и сарадник г. Петар Мирковић, или је време рђаво, залуд би јој говорили да на томе путу прети опасност: нећете је одвратити. Њој је све једно било: возити се, јахати или пешице ићи, она иде, гдекат води лекара, носи најпотребније лекове“.

„Зимске мећаве, рђави путови, сваковрсне невоље чекале су Мис Ирбијеву, али Божја помоћ и сиротињске сузе и молитве сачувале би овог анђела српских невољника“, додаје г. Мирковић.

У РЕСАНОВЦИМА, У ПЕЋИНИ СЕДАМ УДОВИЦА

Господин Мирковић, који је пратио Мис Ирбијеву на овим путовањима, описује нам многе интересантне моменте

из којих издвајам и препричавам посету „црним удовицама у пећини“.

Највећи избеглички караван кренуо се пут Босанске Крајине, преко Граба и Грахова, око Св. Саве. У том ужасном зимском времену пошла је Пlemenита да посети „Црне Удовице“ у Ресановачкој Пећини.

Мис Ирби

На Стожишту је међава била таква да је људе и коње у сметове бацала и затрпавала. Тешком муком Мис Ирби и Мирковић дођоше у село Пећи под Илићом. Ту нађу ноћи-

шта у једној плетари неке избегле босанске породице. О неугодностима Племенита није ни говорила, само се тужила на дим; понављала би: „Како јадна сиротиња може ово да издржи? Како не ослепе сви?“ Сутра је освануо леп, чист зимски дан, те крену у село Ресановце. Кад дођу тамо, пођу Ресановачкој Пећини, у којој је те зиме становало седам удовица, са својом децом, без иједне одрасле мушке главе.

Г. Мирковић износи слику пећине. Улаз у пећину, вели, доста је стрм, а унутрашњост доста пространа. Кад се у дубину зађе дође се до воде, до неког подземног језера. Из стена, које су се надвисиле и направиле сводове пећине, цеди се вода и капајући дању и ноћу безбројним капљицама као уздасима производи чудновато монотону и тугаљиву песму у пећини.

У дубини од неких 15 метара светлוצала је ватра. Око ватре седело је седам удовица са својом децом. Свега је тринаест душа. Седам удовица изгледало је као седам огорелих пањева, а деца као црни угарци. „Видело се, вели г. Мирковић, да су живе душе, човечја сподоба. Деца код ватре седе, видиш само да им се у оној тмини покрећу беоњаче десно и лево“.

Једно мало детенце плаче и виче: „Мама, гладан сам! Мама, гладан сам!“

Те удовице изгледале су живи костури, које је самно кожа држала. Хаљине на удовицама и на њиховој деци сами су дроњци, крпа на крпи, које липова лика придржава да не би били наги.

И племенита Мис Ирби оросила је своје лице сузама, гледајући те недужне сироте. Сузе Племените бејаху сузе њене радости, што у добар час чини Богу угодно делао и избавља тринаест душа из чељусту очите смрти, којој су јад и глад били помоћници.

Удовице су добиле свега што им је потребно за живот. „Стене Ресановачке Пећине престаше сузе лити над сиротим удовицама“, вели г. Мирковић који је у свом спису о овој анђеоској души и акцији изнео небројено дирљивих, сличних несрећних призора босанско-херцеговачких збојева за време од 1875 до 1879 год.

ПРОСВЕТНА АКЦИЈА МИС ИРБИЈЕВЕ У ЗБЕГОВИМА УСТАНКА

Поред хумане акције, Ирбијева води и просветну акцију у годинама Херцеговачког Устанка, међ избеглицама у збеговима.

ШКОЛЕ У СЛАВОНИЈИ

Године 1876, фебруара месеца, Племенита је у Пакрацу, где се тада настанило много хиљада православних босанских бегунаца.

Пропутовала је пакрачку дијецезу, прегледала где шта треба помоћи. Видела је да су славонска села препуна бегунаца, да су све стаје, штале, колибе, па и куће гостољубивих Славонаца препуне српског народа.

Племенита се настани у Пакрацу, као у средишту, одакле ће јој бити лакше да лично обилази и помаже сиротињу рају. Њене мисли и њено срце и бриге обухватале су сав несрећни народ. Главна мисао и жеља су да просвети и запосли сирочад да у нераду не пропада.

У Пакрачкој Препарандији управитељ је Димитрије Јосић и професор Пера Деспотовић. Њих Племенита Ирби позове на договор, упита за савет.

После овог договора, Мис Ирби отвара у Пакрацу школу за девојчице и за дечаке, а сем ових отвара широм пакрачке дијецезе, у 19 места, школе које је похађало 1900 ученика и ученица. Школе Племените Ирби врло добро су успевале. Над тим школама био је надзорник чувени педагог, ватрени Србин, Димитрије Јосић, управитељ пакрачке препарандије.

Али узаман! Србија с Турском зарати 1876 г., а Димитрије Јосић, с осталим виђеним Србима, осумњичен, оде у затвор. Идуће 1877 г., Мис Ирби осети бич тадашње мађарске политике те, сем ове у Пакрацу, позатвара све школе које је отворила по дијецези пакрачкој, а сама се повуче у Далмацију. После ових догађаја Димитрије Јосић, који је до смрти остао у пријатељским везама с Племенитом пређе у Београд, где је наименован за управитеља Учит. Школе.

ШКОЛЕ У ДАЛМАЦИЈИ

У Далмацији, Мис Ирби отвара школе у Книну, Полачу, Врбнику и у Монте-Ловриној Ади близу Книна.

Надзор над овим школама, које су могле послужити узором далматинским школама, вршила је Мис Ирби. У школама су употребљаване ћирилицом штампане књиге у Новом Саду и Београду.

У јесен 1878 г. са збеговима, враћала су се деца своје огњишту, те се и ове школе затворише.

ИЗБЕГЛИЧКЕ БАРАКЕ

Док су се усташки збегови у Славонији, у Лици, у Хрватској, лакше смештали, у Далмацији се то теже изводило. Услед велике сиротиње и оскудице у дрвету не имађаше ни штала, ни других стаја, ни кућерака, да их приме, и од непогоде склоне.

Према приликама места, гостољубиви, братски далматински народ свесрдно је притицао у помоћ невољницима.

У Дубровнику основан је „Одбор дубровачких госпођа“ да прихвата избеглице, па, и, поред свега тога, остало је доста света под ведрим небом.

Где их је било понајвише у невољи, као у Плавну, Мис Ирби доби земљиште од тадашњег великог далматинског родољуба, свештеника Петра Петрановића, нећака чувеног Которског Епископа Петрановића, и то на домаку „Доситејевој школе“, где за кратко време освану мрежа барака, читава избегличка колонија.

Сличну избегличку колонију основала је Мис Ирби више Плавна. У све ове баракe, избегличке колоније и збегове по селима залази Мис Ирби пуних руку, дели помоћ на све стране, обилази болесне, не питајући се нису ли оболели од заразних болести?

Очевидац и њен сарадник г. Мирковић, учитељ, вели: „Уколико сам завирио у повест човечанства, не нађох примера, с којим бих могао сравнити ненадмашна дела племените Ирби“.

ЦЕСТА МИС ИРБИ И МИС ЦОНСТОН

Пробој и грађење цесте из села Плавна, од цркве Св. Ђурђа, преко поља плавањског, уздуж брда Ђулума, све до данашњег железничког вијадукта Чупковића у непосред-

ној близини данашње железничке станице — спада у доба, кад се у подручју села Плавна, у Црним Потоцима, распламтео Херцеговачки Устанак.

У овом искушењу, вели, г. Данило Петрановић — Писма из Плавна, у Гласу — бануше у Плавно, преваљујући врлетне путове и пропланке, Мис Ирби и другарица јој Мис Џонстон.

Одмах основаше школе за босанску сирочад, прихватише збрињавање избеглица. Оне су умеле спојити милосрђе с поучним примером. Желеле су да чељад, способна за рад, не прима потпоре бадава, да не пада у нерад, у порок лениности.

О сопственом трошку оне изведоше трасирање пута, боље рећи цесте 4 м. ширине, довезоше материјал за грађу, позваше способну чељад да уз прикладну надницу обављају посао, себи да привређују, а селу да учине трајну корист. Ова цеста одржавана је у приличном стању све до почетка рата; а од тада је не само напуштена, него је изгледало да ће бити потпуно уништена.

Увиђавност оних који се подухватише да се ова цеста поправи и за саобраћај уреди утолико је похвалнија, каже г. Петрановић, што ће она као успомена на врлине и милосрђе племенитих Енглескиња носити име „Цеста Мис Ирби и Мис Џонстон“.

УСТАШИ И БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС 1878

Берлински Конгрес нарочитим мандатом, одобрио је Аустро-Угарској окупацију Босне и Херцеговине. За овим се догађајем, усред зиме, почеше враћати српски збегови на своја домаћа пуста згаришта. Ми, који смо у овом рату сличну судбину дочекали, можемо појмити какве су морале бити народне невоље.

Мис Ирби се налазила тада у Кинну. Она одреди г. Мирковића, писца списка о животу и раду Аделине Ирби, и свог ближег рођака, публицисту, Сер Артура Евенса, да пропутују унакрст целу „Босанску Крајину“, и да виде прилике и беде у којима је живело 4.000 породица.

Целе зиме 1878 и 1879 г. народ Босанске Крајине долазио је сваког петнаестог дана у село Стрмицу, на далма-

тинско-босанској међи, где је Племенита Ирби „делила помоћ српском народу“.

Дељење потпоре по збеговима, као и обилажење истих, описао је Евенс као најцрње слике патњи у човечјем животу, које је доживео да види у свету.

У времену од 1 октобра 1875 г. до 30 јуна 1879 г., вели г. Мирковић, раздељено је, у готовом новцу, за издржавање школа, за стипендије, за шегрте, за рањене и болесне, у стварима, рубљу, оделу, у исхрани, у алатима и семену, за смештање збегова по избегличким колонијама, са оним што је послато за пребегле, болесне и рањене у Црну Гору и Србију, — у суми 3,955.566 круна. Овоме треба додати суму у 879.783 круне и 58 хелера за школе у Славонији и Далмацији.

На жалост, немамо података по којима би се могла утврдити сума новца утрошена за школу и друге просветне и хумане циљеве за 45 година живота и рада племените Ирби у Сарајеву.

ПЛЕМЕНИТА ИРБИ ОД 1879—1908 ГОД.

Кад је 1879 г. закључила све рачуне, завршила и последње дељење потпоре и помоћи у Стрмици, крене се племенита Ирби из Книна преко Трста у Сарајево.

Одмах у јесен исте 1879 г. отворила је четири школе у Петровачком Котару, у Унцу, Колунићу, Вођеници и Бјелају. Српску школу у Бихаћу помагала је од почетка аустриске окупације.

Поред свих ових невоља, 1879 г., беснео је пожар у православном крају Сарајева, те донео и нових беда српском народу. Тада је завод Племените Ирби препун сиромашине мушке и женске деце. Од тада, па све до 1911 год., колико генерација дугује свој живот, своје васпитање и образованост Племенитој Ирбијевој? Безбројни су питомци, питомице и штићенице Аделине Ирби. Поред бриге за њихов опстанак и васпитање, племенита Енглескиња волела је, штитила и чувала српске обичаје, волела српску песму, српско коло: „Играјте ваше коло и певајте ваше песме, а не туђе“, говорила би својим штићеницама.

У заводу Ирбијеве српски се мислило, осећало, учило и говорило. У њему је почасно место заузимала „Историја Српског Народа“! Иначе се скромно и без луксуза живело.

Питомица је целим својим животом везана за свог добротвора, Мис Ирбијеву, која је често помагала и удомљивање најбољих девојака.

ВЕРА ИРБИЈЕВЕ ПРИЛИКОМ АНЕКСИЈЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Живот у Заводу текао је мирно све до 1908 год., кад је анексија Босне и Херцеговине затресла цео српски род и питомице овог васпитног завода. „Не жалостите се, ја вам кажем, будућност је српска“, тешила би Мис Ирби родољубиве Српкињице за време анексије.

МИС ИРБИ УЖИВА ЉУБАВ И ПОШТОВАЊЕ СРПСТВА

Племенита Ирби уважена беше у целом српском народу. Босна и Херцеговина гледају у Ирбијевој свог националног и политичког вођу, називају је „Краљицом“, поштују као свог суверена и добротвора.

Приликом отварања познате Митровданске Скупштине 1907 г., првог политичког скупа најугледнијих националних бораца, изабрата су два делегата, да као својој Краљици оду и поздраве Мис Ирбијеву.

Моменат који такође илуструје, како су Срби додељивали значајну улогу и мисију Племенитој, јесте дан сахране заслуженог борца и мученика проте Степе Трифковића. Пред Енглеским Заводом, православним просветно-хуманим храмом, спровод је застао да се пред Мис Ирбијевом одрже говори, боље рећи национална манифестација. Цетиње и Београд цене је и воде. Династије Петровића, Обреновића, Карађорђевића обасипају је почастима и признањем.

Мис Ирби је у пријатељским односима са свима виђеним женама Српства. После оснивања Београдског Жен. Друштва, симпатичну Ирби, одевену нашом народном ношњом, с кнежевинским грбом у руци, објавише енглеске новине као активног члана, прву инострану сарадницу, познијег почасног члана Београдског Женског Друштва.

Блаженопочивши Краљ Петар одликовао је Племену Ирби орденом Св. Саве, Краљ Никола Даниловим орденом.

Задруга Српкиња, као и Београдско Женско Друштво бирају је за свог почасног члана, за велике заслуге у Српском Народу.

СМРТ ПЛЕМЕНИТЕ СЕПТЕМБРА 1911 ГОД.

У половини августа 1911 г., питомице Завода, интимни пријатељи и штићеници племените Ирби, знали су за болест своје добротворке. Жеља Мис Ирбијеве је да се по граду и народу не разносе вести о њеној слабости. У том времену „добра Госпођа“ сређује тестаменат, којим захтева што скромнији погреб; познавајући осетљивост аустриских власти, изрично жели да се лична архива спали, да погреб буде без иједног говора. Иметак свој завештава „Просвјети“ и „Задрузи Српкиња“, те тако и на самртном часу мисли и брине се за своје драге Србе.

Кад је друго јутро септембра месеца 1911 г. свануло, Срби су зором извештени, да је племенита Ирби за навек склопила очи.

Енглески консул дошавши у канцеларију око 9 сах., нашао је масу депеша из којих сазнаје смрт Ирбијеве.

Цела Босна и Херцеговина, са овима Српство, бежу ожалашћени: са свих страна долетале су изјаве саучешћа, стизали делегати с венцима.

Његово Величанство Краљ Петар послао је г. Живојина Дачића, националног радника, да га заступа и приложи један од најлепших венаца. Краљица Милена такође је послала с Цетиња леп венац. Српска Влада, Народна Одбрана, највећа женска друштва Србије, Војводине, а за овима још тридесет венаца из разних крајева Босне и Херцеговине, знак су љубави и захвалности народном добротвору.

Смрт Ирбијеве је народна жалост, а погреб национална манифестација. Ковчег Ирбијеве прате небројени редови њених ученица, питомица и питомаца, за овима непрегледне масе света из градова и села.

Опојена је у православној Саборној Цркви по протестантском обреду, а протестантски свештеник г. Шефер

једини је одржао слово: „Говори су, вели г. Шефер, излишни данас, јер је она преко 40 година, не сваком годином, већ сваким даном свога живота, урезивала љубав у срца људска тако да је захвалних на хиљаде, а изјаве саучешћа целе земље јасно сведоче да над њезиним одром скрушени од жалости стоје сви Срби Босне и Херцеговине“.

„Просвјета“ и „Добротворна Задруга Српкиња“ подигоше споменик Племенитој Ирби на сарајевском протестантском гробљу, где и данас борави вечни сан.

КАРЛАЈЛОВ ХЕРОЈ

Германски „надчовек“ и Карлајлов „човек херој“ философске су интерпретације историских фактора у човечанској повесници, које су одувек сугестивно утицале на самоопредељење и личну ориентацију људи.

Карлајлов „човек херој“ као да је приказ херојских подвига српског народа у прошлом столећу. Да подржи дело српских хероја, није ли и сâм Гладстон Карлајлов херој кад, усред енглеског парламента аустриску окупацију Босне и Херцеговине назива „пљачком на рачун историских и националних права Србије“.

Силина Гладстонове речи инспирише Тенисона, највећег британског песника, да испева песму херојства Црној Гори коју штампа 1877 г. у „Деветнаестом Веку“, а 1880 г. уноси у збирку „Ballades and other poems“.

„О, најмањи од народа! Од како сунце разбија мрак и уништава буру није се одгајила, вели Тенисон, боља раса јаких горштака“.

Узајамно дивљење персонифицира Карлајлов херој, Мис Ирби, којој се захвална Босна и Херцеговина диве 45 година. Философским схватањем живота, култом узвишеног и хуманог, борбом за победу истинитог, доброг и лепог, животом пожртвовања и милосрђа, Мис Ирби пролази кроз нашу болну историју, желећи добром и просветом да уздигне, учини срећнијим многе генерације несрећног српског народа. Веровала је у будућност једног херојског народа, била је духом заљубљена у ту будућност, „за њ се, вели Просвјета, као најславнији Карлајлов херој, војник хуманости и пионир просвете, борила од 1862 до своје смрти 1911 год.“

Племенита Ирби није доживела да види своје велико дело крунисано Ослобођењем и Уједињењем Српства и Југословенства.

АРТУР ЕВЕНС О РАДУ МИС ИРБИ

За време Херцеговачког Устанка, августа и септембра 1875 год., енглески путник Артур Евенс пешице је пропутовао Босну и Херцеговину.

Неко време пробавио је и у једном крају Хрватске, чији је опис донео, а 1877 год. објавио је своје добро документовано дело „Кроз Босну и Херцеговину“.

У VI глави овога Дела, коју је назвао „Паника у Сарајеву“, на 252 страни, Евенс говори о Мис Ирби коју је срео негде у Посавини, где спрема уточиште за босанско-херцеговачке избеглице, и коју овог пута хоће у Сарајеву да посети и да охрабри њено велико дело.

Евенс вели:

„Желели смо да укажемо поштовање двома енглеским госпођама које смо упознали на раду у Посавини. Обе раде у Босни. Наша домовина може бити горда њиховим пожртвовањем које ни захвална цивилизована Босна никада неће моћи заборавити.

Пре неколико година, Мис Ирби, са Мис Мјур Макензи, пропутовала је многе непроходне и дивље крајеве Европске Турске. Књигу, коју су ове две Госпође написале о Словенским Провинцијама Европске Турске, познаје сваки Енглеz који се интересовао за ове напуштене крајеве.

Практичан и предузимљив, јасан дух Мис Ирби не беше задовољан информативном улогом и упознавањем света са жалосним приликама српског народа под турским јармом, већ се подухватио да ово зло умањи, унеколико олакша и поправи.

Жене из народа, као и из бољих класа, застала је Мис Ирби на најнижем степену васпитања, и овај мрак незнања и непросвећености сматрала је главним узроком, тешкоћом и сметњом националног прогреса.

Мис Ирби одлучи да ово измени, зато се, 1866 год., настани у Сарајеву. Од тог времена заједно с једном својом сарадницом, Мис Џонстон, посвећује цео свој живот просвећивању и подизању православне жене и детета у Босни.

Не може се ни замислити с како високим смислом ове две жене подузеше и отпочеше своју просветну и хуману мисију за потчињено и угњетено Српство!

Сматрајући да је најбољи пут васпитање, Мис Ирби отвори школу у којој запосли православну васпитачицу — учитељицу матерњег језика, која ће децу поучавати писмености и предметима. Догађаји 1875 г. прекидоше васпитну акцију Мис Ирби.

И ми смо застали ове две госпође, Мис Ирби и Мис Џонстон, тек што су се вратиле из Брода да пакују ствари и спремају се да са својим ученицама некуд избегну. У овако незгодним приликама хтеле су да гдегод склоне децу и да очекују боља времена. Да ово остваре, требало им је нарочито одобрење од Паше. Паша се колебао, знајући да су Мис Ирби и Мис Џонстон уживале велико познанство и поверење православног народа, и помишљао је да би њихов одлазак из Сарајева могао изазвати већи метеж и панику; зато је одбијао да изиђе у сусрет молби за одобрење одласка Мис Ирбијеве групе избеглица и ученица.

Прилике су у Босни и у Сарајеву не може бити горе. Аустриски консул склонио је своју жену. Ко је год могао, напуштао је Сарајево и Босну. Многи виђенији српски трговци и људи из народа дошли су да моле Мис Ирби да прими и њихову децу у Енглеску Школу, јер може настати какво клање и побуна.

Доцније смо чули, вели Евенс, да су Мис Ирби и Мис Џонстон најзад добиле од Паше одобрење, и успеле да известан број деце склоне од ове тираније у Праг, где отворе и своју школу у просветно-занатском духу.

У ово доба школе су уопште биле немогуће у словенским провинцијама Турске. Опстанак и отварање школа Турци су на све начине ометали. На првом месту било је забрањено учење Географије и Историје. Даље, без нарочите Бујурдије Босанских Паша и Везира, није се смела унети у земљу ни најмања књижица. Ово објашњава, додаје Евенс, што се у Сарајеву, граду од 50—60.000 душа, једва нађе по која књига, или писмен човек“.

Просветну и хуману акцију Мис Ирби и Мис Џонстон препоручивао је Евенс енглеској јавности и милосрђу, тражећи материјалне потпоре за босанско-херцеговачку избегличку сиротињу.

„Савремени Преглед“, чувени енглески часопис, донео је децембра месеца 1911 год. дуг чланак о животу и раду Племените Ирби, из пера сер Артура Евенса, доктора књижевности, члана „Краљевског Друштва“, у многим моментима сарадника „Племените“.

Из овог вадим искључиво оне биографске белешке којима се допуњује личност Мис Ирби, пошто је остало понављање рада који је у главним линијама срећен и изнесен.

Живот и личност Ирбијеве остаће вазда отворено и интересантно питање. Високообразована жена посвећује се несрећнима једне још полуцивилизоване средине. Шта више, кад после 10 година заједничког рада губи своју интимну пријатељицу, Мис Макензи, за овом и другу сарадницу, Џонстон, Ирбијева, као војник на дужности, иде напред. Иде и подноси и друге губитке, и многе своје пријатеље, међу којима Гладстона, Фримана, а пре свих осталих Мис Флоренс Најтингел, која признаје Племенитој сродну душу и завештава значајну суму новаца за продужење њеног великог дела.

Симпатије и помоћ коју је Мис Флоренс Најтингел указала, преко Ирбијеве, православној сирочади, велика су част и понос за Босну и Херцеговину и за све Српство.

Овом душевном болу додајте сваковрсне тешкоће и сметње путовању и даљем кретању, које онемогућише Ирбијевој задовољство да школске летње одморе проводи, као раније, у Енглеској.

Да то надокнади, путовала је Ирби у Италију, у Рим, где је с великим интересовањем пратила напредовање ископавања, и проучавала археолошку и естетску вредност нађених објеката: њену индивидуалну наклоност пратила је солидна научна спрема за археолошка испитивања. Једно од последњих писама с путовања по Италији описује неке занемарене етрурске фреске у Орвиету.

Кад је реч о археолошким интересовањима, да речем да се у вези с класичним студијама, а поред прохибиције Босанских Везира Мис Ирби није никада одвајала од Вир-

гилија. Њено класично образовање одају и данас многи чланци у *Victoria Magazin*.

Manchester Guardian, лист који излази у Манчестру, и данас ужива глас најбољег органа унутрашњости Енглеске, отворио је нашој ствари своје ступце, специјално извештајима Сер Артура Евенса, те и септембра 1911 године достојно приказао рад и живот Ирбијеве.

The Times, велики енглески лист, у јануару 1912 год., у Поменику Славних Енглеза који су преминули у прошлој години каже: „У Мис Ирбијевој изгубљен је одличан Путописац и редак филантроп“.

TRAVELS IN THE SLAVONIC PROVINCES OF TURKEY-IN-EUROPE

Дело Мис Ирби и Мис Макензи „Путовање по Словенским Провинцијама Турске у Европи“ штампано је 1866 г. у Лондону, прештампано исте године на енглеском у Њу Јорку у Америци. У српском преводу г-на Чедомиља Мијатовића појавило се 1866 г. у Београду.

„Већина досадашњих путника описивали су само земљу и људе, или управо мушку половину друштва.

Овај поглед на живот и прилике женског света даје делу особиту драж и мени се чини, вели г. Мијатовић, да ништа не долази у бољи час да охрабри женску половину наше народне омладине, од сведочанства и позива енглеских госпођица на озбиљан родољубиви рад Српкиња у оним крајевима наше земље који највише пати од суровог турског насиља“.

Од 1866 год. Мис Ирби је, из Сарајева, стални сарадник многих енглеских Листова, Прегледа, Часописа и Магазина.

Кад је Луиђи Басано издао своје дело о „Европској Турској“ главом „*Modo che usano d'impalare*“ — начин како набијају хришћане на колац — хтео је да заштити православне жртве, којих је у времену Херцеговачког Устанка било безброј.

Ради информација, Мис Ирби је послала у духу Басано 1875 г. низ чланака у „*Victoria Magazin*“ о приликама у којима се налази српски живаљ у Босни и Херцеговини.

Две године доцније, 1877, изишло је у Лондону друго издање славног дела „Путовање по Словенским Провинцијама Турске у Европи“. Ово издање допуњено је картама и

илустрацијама. Сем тога, ово друго издање доноси велики додатак, у три главе, о Босни и Херцеговини. Издање са сликама и с предговором г. Гладстона, поздрављено је од великог дела енглеске штампе као најкомпетентнији суд домовине о њеним заслужним женама Писцима-Миснонарима и њиховом пожртвовном раду.

ИЗ ПРЕДГОВОРА Г-НА ГЛАДСТОНА

„Најбоља књига коју сам до сада прочитао о унутрашњости Турске, вели Гладстон: Моје је мишљење да ни

Гладстон

дипломата, ни консул, ни ма који путник наш земљак, није више ни значајније од овог дела утицао на наше мишљење и знање по овом важном питању. Много више, но у сваком другом делу овог питања, у „Путовању по Словенским Провинцијама Турске у Европи“, Мис Ирби и Мис Макензи, могао сам се уверити да је гледиште без страсти и без предрасуда, тачно, без икаквог устезања, изнето право стање живота потчињених раса међусобно и у односу с владавином, с мухамеданским

редовима, њиховим суграђанима и господарима“.

Saturday Review доноси: „Мис Ирби пише умерено и брижљиво, не претерује, нити се губи у сензацијама. Истиче оно што је видела или добро утврдила“.

Birmingham Daily Poste: „Само Госпођама овако храброг и подузимљивог духа и воље било је могућно слично предузеће и путовање. Без параде, скромно, наративно, да се писац и не види, сваки одељак улева осећање гордости, нарочито нашим, енглеским читаоцима, што је самопрегоревање успелог предузећа дело наших земљакиња и њиховог херојског духа, којим се и сами користимо“.

У РАТОВИМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ

1876—1879 г.

ЕНГЛЕСКА КОНСУЛКА Г-ЋА ВАЈТ И Г-ЋА ЕЛОДИЈА ЛОТОН
МИЈАТОВИЋ

Српски народ, поготову српске жене, не смеју заборавити да је, после обилне братске помоћи из Русије, помоћ енглеског народа, у овом тамном времену, била велика и искрена.

У погледу енглеско-српског пријатељства и хуманих и културних релација у првим ратовима за Ослобођење, акција консулке г-ђе Вајт, супруге познијег енглеског Амбасадора у Цариграду, слична је акцији њених земљакиња из minulих ратова.

Г-ђа Елодија Мијатовић подржавала је и подстицала г-ђу Вајт да, као очевидци, непосредним сазнањем српских невоља и беда, утичу на јавно мишљење Енглеске у корист Српскога Народа. Ова отмена и учена дама, у свом првом познанству са г. Мијатовићем у Лајпцигу, проучила је сву прошлост српскога народа из студија и превода, које је г. Мијатовић, као студент, прилагао Брокхаузену, издавачу Лексикона и других историских часописа.

Многе ствари, нарочито народне песме, које су толико привлачиле интересовање немачких учених и културних кругова и сама је преводила за енглеске Часописе и Листове.

Удадбом за г. Мијатовића, као свака англиканка, г-ђа Елодија живи животом милосрђа и дужности у својој новој домовини. Ратне године удвојише одушевљење и пожртвовање ове високо благородне госпође.

Многобројним везама са енглеским друштвом и круговима, својом научном студијом Историје Модерне Србије, чланцима по енглеској штампи, г-ђа Елодија Мијатовић подржава јавно мишљење о судбини и приликама Српскога

Народа, које су већ створиле Мис Макензи и Ирби, и које у енглеском народу моћно подупиरे утицај и странка државника и политичара Гладстона.

Јавно мњење и помоћ енглеског народа омогућавају акцију г-ђе Вајт и г-ђе Мијатовић у годинама 1876, 1877, 1878 и 1879.

Треба замислити како су читаоци „Српских Новина“ 19 јануара 1877 г. коментарисали допис: „да је г-ђа Елодија Мијатовић примила од консулке Вајт 600 дуката у злату из Фонда, који је кмет вароши Лондона прикупио за помоћ ратом пострадалих“. Овај новац употребљен је за исхрану сиромашних у Карановцу.

Захваљујући смишљеном и пожртвовном раду ових двеју високоблагородних енглеских госпођа, 9 новембра 1876 год., упућено је преко Београдског Женског Друштва писмо женама Србије, Босне и јужних српских крајева, од стране енглеских жена, с потписима више од 1200 енглеских госпа и које гласи:

„Драге Пријатељице,

„Нас неколико жена Велике Британије желимо да Вам пошљемо наш сестрински поздрав, и да Вас уверимо о својој дубокој и срдечној симпатији и саучешћу према садашњој патњи Вашој. Ми Вас можемо уверити да је срце целе Енглеске тако задрхтало као никада до сада, и да скоро свако живи жели да се придружи благословеној радњи која је предузета у циљу да се помогне страдалницима, и да се олакша судбина оних који су жртва недела која се тамо чине“

Писму је следовала помоћ у новцу, материјалу и читава преписка с виђеним Госпођама енглеским којима је на срцу тешка судбина Српског Народа.

Познато је да је, поред помоћи Друштву Српског Црвеног Крста из ратова за Ослобођење, остао у Београду лепо уређен „Енглески Завод за ратну Сирочад“. Био је смештен у згради данашњег Министарства Просвете, да на њ многа сирочад упира очи. Ово је прва социјална установа ове врсте у кнежевинској престоници, у којој су енглеске самаријанке—нудиње, као васпитачице и администратори, вршиле све послове. За оснивање и функционисање овог

Завода залагале су се с великим интересовањем и пожртвовањем г-ђа Вајт и г-ђа Мијатовић са тадашњом Књагињом Наталијом.

Извесне хумане послове ратног програма водиле су ове две Госпође и с талијанском консулком сињором Јоанини.

Одушевљени Гарибалдијев и Кавуров национални покрет за Уједињење и стварање јединствене италијанске монархистичке народне државе поздрављао је наше ратове за Ослобођење, којима Српски Народ почиње остваривати своје национално уједињење. Овај политички моменат и менталитет омогућили су сињори Јоанини да, слично енглеским акцијама, она доста учини за Српски Народ.

Сарадња г-ђе Вајт и г-ђе Мијатовић сусретала се највише с величанственом, изобилном акцијом братских Руских Мисија и тадашњих руских дипломатских представника у Београду. Све ове акције енглеских, руских и италијанских госпођа вођене су вазда са агилним, националним Београдским Женским Друштвом. Многе од ових иностраних сарадница, као и г-ђа Елодија Мијатовић, са својих великих заслуга за наш народ, поред званичних одликовања, беху изабране за почасне чланове најстаријег Женског Друштва у Српству.

„Доиста, вели г. Мијатовић, ја сам се у Лајпцигу упознао с мојом женом Елодијом Лотон која је тада дошла из Бостона, из Америке, да преводи на енглески један немачки роман. И ако је она била 17 година старија од мене, ја се, по пророчанству неког Јевте, венчам са Елодијом. Може бити да није сувишно рећи, да сам се са Елодијом упознао код славног издавача немачке енциклопедије, Брокхаузена, чији сам сарадник био, и да сам од ње научио енглески језик још док сам био у Лајпцигу.

Све што је Брокхаузен тада штампао о Србији, штампао је по мојим написима. Узгред да кажем и то, да сам са Елодијом живео 45 година. Награда моме животу је њена искрена љубав за Српски Народ, који је искрено заволео и служио му, пишући о Србима по многим енглеским новинама, и тако упознавала енглеску јавност о нашем народу“.

NOTES ON NOURSING — од Мис Флоренс Најтингел.
НЕШТО О НЕЗИ БОЛЕСНИКА, од Елодије Мијатовић.

Ово је може бити прва књига по овоме питању штампана и посвећена Српкињама, још 1864 г., прерађена по знаменитом делу Мис Флоренс Најтингел Notes on Nursing. Тако су се Српкиње, вероватно, међу првима на Балкану, па и у Европи, упознале с великим нудиљским покретом Мис

Г-ђа Елодија Лотон Мијатовић

Флоренс Најтингел. Добро би било да се на ово значајно дело обазру наше следбенице данашњег савременог нудиљског покрета.

На првој страни нашле би и за данашње прилике поуку: „Ужас мора да узме свакога, вели г-ђа Мијатовић, ко љуби Србију, кад погледа у каквој се злосрећној сраз-

мери у њој умире. Нашем народу треба младе снаге, треба синова, треба људи — а жене су у црини!

Запажа се да је највише недостатака при нези болесника. Нега болесника посао је женин".

У својој посвети г-ђа Мијатовић се обраћа Српкињама, утврђујући гледиште да је жена природна нудиља болесника. У општим линијама, елементарним појмовима Хигијене, Дијететике—Нудиљства, она говори о ваздуху, о здравим становима, о тишини, о промени, о начину храњења, о храни, о постељи и намештању постеље, о светлости и чистоћи собе и зидова, о злим последицама врачања и чаролија у лечењу.

Сем ове ретко корисне књижице, г-ђа Мијатовић је, поред многих на енглески преведених народних песама, преводила са енглеског и Др. Сандвитовог Хеџим-башу, многе моралне списе и религиозне приповетке за Видовдан и друге престоничке листове.

Студија Историје Модерне Србије, о којој је раније било речи, најважније је дело г-ђе Елодије Мијатовић.

МИС МАЛСОН И Др. САНДВИТ

Др. Сандвит путовао је по Кнежевини Србији, кад и мис Ирби и Макензи по неослобођеним српским земљама. Идуће године, 1864, штампао је у Енглеској дело „Хеџим-баша“, којим је и утврдио своју љубав за наш народ.

Кад је 1876 год. плануо рат, др. Сандвит је понова у Србији. Видевши бедно стање наших војних болница, дописима и телеграмима узбудио је енглеску јавност. Зна се шта је услед тога Енглеско Друштво Црвеног Крста учинило за наш Црвени Крст; зна се како су се нашим потребама одазвали дарежљиви енглески филантропи.

Акцију Др. Сандвита помагали су стари пријатељ српскога народа Дентон, историчар Фриман, дарежљиви Џон Томсон. С великим количинама санитетског материјала дођоше у Београд прве три нудиље, Мис Пирсон, Маклетон и Малсон.

Енглескиње, које су, за време ратова, живеле и бавиле се у Србији биле су англиканке, и као такве заволеле нашу Православну Цркву. На њихов позив дошао је англикански свештеник г. Ламсон, који је пропутовао источни део Кне-

жевине Србије. Ово се утврђује разним дописима и белешкама у Српским Новинама тога времена. Глас англиканских жена, путовања Дентона, Сандвита, Ламсона, Мис Малсон, изазваше 24 новембра 1877 год., прву адресу Оксфордског Епископа, Џона Фигнера, упућену Митрополиту Михаилу. Српске Новине општирно говоре о необичним „оригиналним“ добротворима, кавки су г. Сандвит и Мис Малсон. У времену, кад се из куће и из села једва крећу и људи, Мис Малсон путује по народу, од села до села, да са Др. Сандвитом подиже српску колибу, од варошице до варошице, да збрињава избегли свет, сирочад која лута.

У пограничним крајевима, где су вођене борбе Др. Сандвит и Мис Малсон, као и руски добротвори г-ђа Лихачова и г. Рихтер, прихватају невољни свет.

Потпорни фондови, приватна иницијатива, све лети у сусрет народу пуном беде. Др. Сандвит и Мис Малсон, међу првима, улазе у ослобођени Ниш. Они су га позније, материјално, врло много помогли, те су и добротвори ново-основане Нишке Подружине Београдског Женског Друштва 1879 године.

*
* *
*

Период, у коме су клице првих добротворних женских делатности у јавном друштвеном животу, може се сматрати као прелазно време из полу-патриархалног у културнији домаћи и друштвени живот наше престонице.

Народни живот и његов друштвени напредак мери се културним нивоом и улогом жене у друштву и држави. А ова је морала бити снажно диспонирана, етички и интелектуално, кад се необичном брзином оспособила за културно подизање породице и друштвено сарађивање.

Бистрина, којом је одарена, свестрано ју је заинтересовала за живот и просвету слободних народа Запада и Европе. Ваљало је надокнадити оно што се вековима губило.

Српкиње су, као и цео Српски Народ, жељне просвете. Отуда је више образовање Српкиња од 1863 г. дало сјајних резултата породици, друштву и држави. Од ратова за Ослобођење и од сарадње с руским и енглеским Самарићанкама, пред српском женом отвара се свет Русије и Запада и његова просвећена жена, жена на дужности.

Од тада, Српкиње су инициатори многих добрих дела, стварају свој тип радне жене, прилагодне методе хумане делатности, читаву идеологију јавног, националног, добротног, пионира.

Учењем и знањем страних језика, сазнаше Српкиње за велике хумане и културне покрете жена европских народа. Пословним везама и личним пријатељством седамдесетих година с руским и енглеским Самарићанкама, школовањем Српкиња по руским институцијама, по Швајцарској, у Цириху и Женеви, по Немачкој, у Тибингену и Хајделбергу, разбише заблуде и застареле појмове скученог васпитања, прокрчише пут и приступ женскињу од основне до свеучилишне установе у земљи и на страни.

Културном друштвеном процвату доприносио је Књажевски Конак, позније Краљевски Двор, у ком Књагиња Наталија, за време ратова, оснива дворске радионице, а, у мирно време, дворску библиотеку ставља на расположење госпођама вишег друштва, г-ђи Миловук и многим наставницама Више Женске Школе.

Приједи у Конаку, поред оних што обављају госпође страних посланика, омиљеша и сугерираше ширим слојевима српских госпођа драг друштвеног живота, сличног животу осталих културних народа и градова.

У свима културним и хуманим подухвацима и манифестацијама, које се од овог времена до данас збише у нашем народу, супруге посланика Русије, Енглеске, позније Француске, узимале су најживљег личног учешћа. Оне се интересују изложбама Лондона, Петрограда, Париза, на којима ће се, заузимањем Београдског Женског Друштва, својом домаћом индустријом, појавити *Српска жена из народа*.

Приликом отварања Хашке Конференције, 1899 год., српска културна жена, кроз Београдско Женско Друштво, као и жене свих европских народа, поздравља идеју светскога мира.

У НОВОМ СТОЛЕЋУ
1903—1919

СРПСКИ ЖЕНСКИ САВЕЗ И МЕЂУНАРОДНИ ЖЕНСКИ САВЕЗ

Изграђена концепција социалног компромиса и социалне солидарности американских жена омогућила је у Америци појаву савезне организације, кооперације женских друштава. Из Америке, савезна организација прешла је у Европу; она је данас повезала хумане и културне жене целог света. Председница Савеза је Леди Абердин.

СРПКИЊЕ ПОЗДРАВЉАЈУ ИМЕ И УЛОГУ ЛЕДИ АБЕРДИН 1906 ГОД.

Мени је пала у део част да, у јесен 1906 г., донесем из Париза савезну идеју и да формирам предлог, по упутствима пок. г-ђе Сигфрид, председнице Француског Женског Савеза, да и Српкиње организују Савез својих друштава, који би се везао с Међународним Женским Савезом. Том приликом су у нашем граду хумане и културне раднице упознале име и улогу Леди Абердин.

Позната шкотска аристократска породица Абердин дала је времену и владавини Краљице Викторије чувених државника, министара, хуманих фигура, а њен женски члан и потомак, Леди Абердин, по традицијама, као и личним врлинама, достојни је представник највећег међународног женског форума.

О овоме форуму поднела сам извештај Управи Београдског Женског Друштва, по повратку у Београд, септембра месеца. Као најстарије у нашем народу, Београдско Женско Друштво прими се иницијативе за оснивање Српског Женског Савеза. После неколико конференција, Београдско Женско Друштво, Друштво Књагиње Љубице, Коло Српских Сестара, Јеврејско Женско Друштво, Дом Ученица Средњих Школа, оснивају *Српски Народни Женски Савез*.

Овом институцијом релације српских женских друштава добијају свој систематски, организовани, унутрашњи став, израз, углед и ауторитет.

Октобра месеца исте године, др. Кете Ширмарех обавестила је многе женске часописе и листове Запада „да су Српкиње основале Народни Женски Савез и пришле међу-

Леди Абердин

народној кооперацији по свима питањима која су у савезном програму“.

Савезна акција вођена је на србијанском земљишту од октобра 1906 г. до октобра 1914 год., под председништвом г-ђа Савке Суботић, Катарине Миловук и Данице Христић.

Како су се у Европи водиле борбе између Међународног Женског Савеза и Алијансе, добија се утисак да је

акција Српског Женског Савеза везивана и за једну и за другу страну. Ово се даје објаснити невешто вођеном акцијом савезних секција, као и неодлучношћу жена да се изјасне за суфражетски програм, с терористичком тактиком и борбом каква је у Енглеској и каква у нас није имала никакве стварне и оправдане подлоге.

Г-ђа Санфор одржала је, 1911 год., у Београду у сали Више Женске Школе, једно информативно предавање о Алијанси чији је програм борба за политичка права жене. Предавач, г-ђа Санфор, добија лични утисак да је хумано-културни савезни програм за наше социјалне прилике погоднији од политичког програма Алијансе, зато врло обазриво ублажава излагања о тактици и борбености предатне суфражете Запада.

Савезне везе Српкиње су искористиле у тешким моментима живота народне заједнице. За време Анексије Босне и Херцеговине, Српски Женски Савез, а нарочито „Одбор Српкиња“, који прихвата анексиону борбу испред Кола Српских Сестара, упућује апеле на све стране света женама из Међународног Женског Савеза, па и г-ђи Крафт, супрузи председника Сједињених Америчких Држава.

Последња скупштина Српског Женског Савеза одржана је у Нишу, 7 марта 1914 год., последњи иноземни акт Српског Женског Савеза је телеграм одаслат из Ниша 4 априла 1915 год., којим се *„изјављује захвалност свима удружењима Русије, Француске, Енглеске и Америке, која, морално и материјално, храбре и помажу Српски Народ, омогућавајући хуману акцију наших женских савезних друштава“*.

Државним сломом прекинуте су, све без разлике, акције приватне иницијативе. За повлачењем војске, повлачи се и народ; овај је, великим делом, на земљишту Француске и Енглеске.

У изгнанству, у име савезних међународних веза, г-ђа Милка Вуловић, председница Друштва Књагиње Љубице, упућује „Интернационалној Алијанси“, први апел новембра 1916 год.; други 1917 год. За примирјем 1918 упућује г-ђа Вуловић г-ђи Панкарст, вођи и борцу политичког покрета у Енглеској, писмо Српских жена, објављено у Листу »La

Serbie«, у коме оне поздрављају васпостављање Србије и величају уједињење Срба, Хрвата и Словенаца.

Све ово, стављено на биланс прошлости, може потврдити „да су иностране везе, акције и успех Српског Женског Савеза, ма и с померањима, Абердин-Панкарст, Абердин-Санфор, добри и снажни темељи, да на њима *Савез Српкиња, Хрватица и Словенкиња* искреном и снажном хуманом и културном сарадњом, у земљи и у иностранству, продужи да учвршћује велико дело заједничке будућности братског Словенског Југа.

ЛЕДИ ВАЛТХЕД И ГОСПОЂЕ ДИПЛОМАТСКОГ КОРА САРАЂУЈУ С МАТЕРИНСКИМ УДРУЖЕЊЕМ

На помолу новог столећа, хумане жене Запада прихватају и бране проблем ванбрачног детета. Ово питање, у суштини, хумано, ударало је о бедеме најразноврснијих заблуда и у најкултурнијим земљама просвећене Европе.

Идеју збрињавања ванбрачне деце, напуштене одојчади, донео је Западу тадашњи амерички педагошко-верски покрет који пригрли тај несрећни, невини, децји свет. Овај покрет, у виду социалног проблема и дужности, прихвата „Међународни Женски Савез“, те посредством иницијатива и акција разних континенталних Савеза освоји Европу, и пређе и на Балканско Полуострво.

Борећи се за право живота невиног новорођенчета, легалног или ванбрачног, у првим данима и годинама свога постојања, Материнско Удружење у Београду ударило је о сличне бедеме заблуда.

Сем лекарских фактора, Госпођа др. Љочић и Сара Карамарковић, оснивачице овог Удружења, налазиле су моћна ослоња у госпођама дипломатског кора. Модерним менталитетом, високим положајем, личном сарадњом, ове племените госпође показале су нашој најширој јавности да је заједничка хумана дужност друштва, поготову жена, да прихвате несрећно новорођенче, бачено из материнског загрљаја на улицу, у смрт.

Да овој немоћној, одбаченој деци помогну, госпође дипломатског кора патронирају многе свечаности и забаве, приређене у корист Материнског Удружења.

Тако је, између осталих, маја месеца 1909 г., у башти Материнског Удружења, у Ресавској улици, приређена летња забава, уз припомоћ г-ђе Сергијев, супруге руског посланика, г-ђе Вајтхед, супруге енглеског посланика, г-ђе Бароли, супруге италијанског посланика.

Заузимањем ових високих личности, о новој 1910 год., Материнско Удружење добило је поклоне и прилоге најугледнијих београдских дама и трговачких кућа, нарочито од патронесе овог подхвата, г-ђе Вајтхед.

Благонаклоности и интересовању госпођа дипломатског кора имало се захвалити што у години приближења Бугарске Србији видимо да, бугарски Краљ, преко овдашњег посланика г. Тошева, шаље, 1 новембра 1911 год., Материнском Удружењу свој дар 500 франака у злату.

ЛЕДИ ПЕЦЕТ У БЕОГРАДУ, ЛЕДИ ВАЈТХЕД У ЛОНДОНУ

Кад је, 1910 год., Леди Пецет сменила Леди Вајтхед у високом званичном положају, ова се отмена госпођа прихвата улоге хуманог, агилног сарадника у београдским женским круговима. Осим других интересовања, Леди Пецет, присталица племенитог покрета људи и жена са Запада, који устају против злоупотребе домаћих, теглећих, животиња, покрену питање обнављања „Друштва за заштиту животиња“, које је било основано 1906 године.

„Друштва за заштиту животиња“ никла су готово једновремено у многим западним државама, чије границе уживају благодат мора. Становништво срећних рибарских лука и увала одавало се све више рибарској трговини. Све би то оправдано било да рибарски трговци и препродавци нису сав тај промет вршили помоћу паса. Претоварена кола премашала су снагу и издржљивост паса. Немилосрдни кочијаш шибао би јадне животиње, које су морале, за пијачно време, често да прелазе велике просторе, вукући кола претоварена огромном количином рибе, заједно са кочијашем.

Овакви призори узбунили су душевност људи и жена. За судбину паса заузеше се највиђеније личности. Донета је законски одређена тежина товара, забрањено кочијашу да носи бич, да седи на колима која вуку пси и т.д.

Чланак којим гласовити француски новинар и државник Клемансо осуђује злоупотребу паса, описујући један сличан приказ, довољан је да образложи појаву Друштва за заштиту животиња, и све законске мере које су донесене.

Душевни људи сузбише злоупотребу домаће и теглеће животиње, а своју племениту заштиту распростреше на птице и растине које често овесељава суморне градове и вароши.

ОБНАВЉАЊЕ ДРУШТВА ЗА ЗАШТИТУ ЖИВОТИЊА

На једном скорашњем предавању „О заштити животиња и растиња“ рекао је амерички посланик г. Принц: „Српски народ није свиреп по инстинкту, он несвесно може да буде груб“. Поготову, наш сељак-ратар воли природу, чију благодат ужива, култивира воћку и растине, сав свој тежачки живот и посао дели са теглећом животињом. Сеоске цукелнице верни су пратиоци газде, чувари целог његовог дома и домазлука. Шкрипу воловских кола и пуних каната из бербе грожђа и кукуруза вазда прати пас. Пас познаје звиждање и свиралицу свога госе, инстинктивно осећа пријатеља и непријатеља дома. Домаћа чељад у селу брине се да пас добије свој оброк тачно, кад и остали.

Кочијашки бич пуца над претовареном животињом по градовима пре но по селима. Отуда је заузимање Леди Пеџет за обновљење „Друштва за заштиту животиња“ леп и отмен гест. За председника Друштва изабран је г. Александар З. Јовичић; Покровитељица Друштва, пре рата, била је Принцеза Јелена. Данас је Друштво под Покровитељством Краљице Марије, по чијој је жељи Друштвени програм заштите обухватио и растине.

ЛЕДИ ПЕЏЕТ У БАЛКАНСКОМ И СВЕТСКОМ РАТУ

Леди Пеџет остала је међу нама у најтежим годинама балканског и бугарског рата.

У прва два рата, Леди Пеџет је у самарићанској ратној служби болнице Кола Српских Сестара.

За време Светског Рата, ова је служба удвојена савезничком и пријатељском љубављу и пожртвовањем у болници у Скопљу, отварањем магацина Српског Потпорног

Фонда по разним местима јужних крајева, за снабдевање народа и избеглица брашном, пиринчом, шећером. Неуморном акцијом за наш народ оставила је Леди Пеџет у народу успомену, о којој је дугим чланцима јавних гласила обавештена и најшира јавност.

БАЛКАНСКИ КОМИТЕТ ЕНГЛЕСКИХ ГОСПОЂА У ЛОНДОНУ

У ратној 1912 год., далеко од нас, Леди Вајтхед у Лондону и г-ђа Сергијев у Петрограду, дижу свој хумани и пријатељски глас за наше ратнике. Док се у Паризу, апелом г-ђе Жилиет Адам и Војвоткиње од Изеса оснива „Балкански Комитет Француских Госпођа“, дотле се у Лондону иницијативом г-ђе Вајтхед оснива „Балкански Комитет Енглеских Госпођа“ под председништвом Леди Моид.

Најагилнија чланица Балканског Комитета Енглеских Госпођа је Леди Вајтхед. Она двапут недељно шаље бале са стварима и преобуком за наше рањенике и ратнике на Јадранско Приморје. Љеш и Драч, препуни наших оголелих рањеника и болесника, благосиљају своје племените добротре, међу којима на првом месту две дипломатске супруге, Леди Вајтхед и г-ђу Хартвиг.

На свечаностима и манифестацијама приређеним у нашу корист, у Лондону, Леди Вајтхед изазива интересовање и одушевљење јавности, појављујући се у средњевековној властелинској ношњи, коју је понела собом из Србије.

ЕНГЛЕСКИЊЕ НА ДОМУ
ДО 1914 ГОД.

Личне белешке по овоме питању допунила сам по:
The Women's Victory — and After.
By Millicent Garrett Fawcett.

Велике су и славне политичке традиције енглеских жена. Жене на престолу, Јелисавета, Викторија, мудре владарке; Марија Стјуарт владарка, на губилишту, храбра жена.

У XVI и XVII веку све остале жене високих кругова и из народа, узимају живог учешћа у јавном животу и дегађајима

По природи побожне, Енглескиње се интересују верским питањима, која су борбом англиканског покрета повлачила просвећивање пастве.

У времену од Реформације до Револуције, кад се високо образовање давало краљевским принцезама, Племству и Великим Госпођама, ишло је упоредо верско просвећивање и васпитавање жене из народа.

У погледу народног просвећивања чувено је у XVII веку име Мери Астел, које XVIII веку доноси отварање женских васпитних институција — школа.

*
* *
*

Доктринарни, револуционарни, демократски француски XVIII век затресао је стари режим Европе. Идеологија и дух Револуције, као сенка, увлаче се и прате XIX век утолико лакше, што индустриска револуција са социализмом наметнуше Староме Свету, па и Енглеској, за нове социалне прилике и нов менталитет.

Године 1830 и 1848, одјекујући по континенту, захватише и британска острва. Слободоумни људи либералне Виг-партије долазе на власт. Њихова влада обележена је политичким и економским реформама. Године 1834 изгласан је *poor laws*, којим се разрезаје „обавезни порез“ за сиротињу. Исте године укида се ропство црнаца у енглеским колонијама.

Слободоумној партији Виг Краљица Викторија пове-
рава управу земље. По дужини живота, као и по мудрој
управи, име и владавина Краљице Викторије, слично имену
и владавини Краљице Јелисавете, издваја једну славну епоху
у Историји енглеског народа.

Енглески историчари утврдили су фактима државничке
способности и суптилан дух у политичким расплетима и
једне и друге Краљице-владарке.

Тим самим, што су у најбурнијим временима историје
на престолу жене-владарке, виша концепција улоге жене, у
друштву и држави, спонтано је уздизала општи ниво соци-
алног и политичког васпитања енглеских жена.

*
* * *

На декларацију човечанских права, коју објави Фран-
цуска Револуција 1792 год., Mary Wollstoncroff одговара делом
»Vindication of the Rights of Women«.

Стогодишњицу овог дела крунисала је плодна лите-
ратура из женског пера: путописи, научни списи, уметнички
и естетски есеји, песништво, као и педагошке социалне,
верске расправе.

Истовремено, размерама које задивљују, издвајају се
правци хумано-социалног делања, за овима политичка борба
жена, која крајем XIX и почетком XX века добија оштрине
тероризма.

Идеја и тежња, рад и борба жена за еманципацију свих
друштвених, временских предрасуда, сврставају се и синте-
тишу пред крај XIX века, у *феминистичку социалну доктри-
ну и покрет*.

Да феминистички покрет добије свој социални значај
и правац појавише се, у Викторијиној епоси, две жене које
енглески народ и свет, назва Социалним Реформаторима.

Велика и чувена у енглеском народу, Јозефина Батлер
смели је реформатор и вођа аболициониста, једног од најте-
жих, најделикатнијих, покрета. Заштита девојака, борба
против трговине белим робљем, програм је универсалног
добра којим, као што вели Лига Народа, г-ђа Батлер задоби
ширу домовину — свет, и породицу већу од енглеске —
човечанство.

Шта да се рече о Мис Флоренс Најтингел која, после Кримскога Рата, с Динаном, прихвата Заставу Црвеног Крста на белом пољу?

Организована и стручно пропагирана акција и покрет Мис Флоренс Најтингел створи читаву самарићанску војску која с британских острва отплови свима колонијама и доминијама, широм целогa царства, по Индији, да прихвати санитарну службу и институције, болнице, санаториуме, оправилишта и т. д.

Самарићанске и нудиљске школе и курсеви, које данас свршавају и краљевске кћери, обавезни су део васпитног програма за свако женско челаде, посветило се оно, доцније, својој породици, или каквој санитарно-социалној служби.

Покретом и следбеницима Мис Флоренс Најтингел, као и спортовима којима јача физички народни организам, помогнути су лекарски ауторитети и друштва да практично, непосредно и спонтано, решавају најтежи и најглавнији проблем, проблем народног здравља.

Енглеска породица је здрава и снажна, жена, као и човек, издржљива, и јака за физичке напоре. Рађање деце слично нашим црногорским породицама, с том разликом што се у енглеској породици многобројни пород одржи у животу, док у црногорској породици, услед оскудице и незнања одгајивања породе, смрт немилосрдно коси одојчад и прво детињство.

Захваљујући претежнијем рађању женске деце, енглески народ броји читаву војску неударог женског света. Сâм Лондон мобилисао би за 24 часа милицију неударих, која би надвисила милион. И сâма сам била изненађена невероватним статистичким податцима, која ми по овом питању цитираху у самом Лондону.

Међу свима социалним дисциплинама, Статистика највише уноси праву светлост и указује на директне узроке и разлоге упорности и борбености предратног енглеског женског покрета.

Расне особине, хладан, одмерен темпераменат, религиозност са етичким појмовима пуританског и англиканског морала, омогућише неудартој женској милицији да циљ

личног живота узвиси и упути животом дужности: *енглеска жена је жена дужности*. У великом броју, она представља социалну динамику која се јавља у покретима највећих размера.

Покрет Мис Флоренс Најтингел је читаву војску на дужности, покрет г-ђе Јозефине Батлер огромна војска у покрету и борби; и једна и друга војска побеђује.

Жртвама и дужношћу извојевале су жене свој високи друштвени и државни положај. Што теже, што грубље дужности илуструју табелу вредности енглеских женскиња, тим више одскаче реална, социална, подлога самога покрета.

У фабрикама, у фармама на пољским радовима, у свима крупним и ситним пословима свога села, града, породице, општине и државе, енглеска жена, без устезања, прихвата и отправља најгрубље, најтеже послове.

Могли бисмо позавидети енглеској жени на смислу иницијативе и организације, на компромисном схватању кооперације, на испуњавању дужности широког социалног замаха, на истрајности и издржљивости, којом крунисаше свој крајњи циљ.

*
* *
*

Енглескиње су на ово навикнуте васпитањем и борбом читавог столећа. Сем домаћих дужности, оне, почетком XIX века, улазе у улоге и дужности *Парохиских Савета*, а затим у *Комуналне Савете и послове*.

Другим низом година борбе и дужности у парохиским и комуналним сферама, у организацијама приватне иницијативе, оспособљене су енглеске жене, нарочито англиканке, да поштују социалну правду, да се боре за социалан морал, за организацију социалне акције.

Убеђене да се овим побеђује, енглеске жене из ових првобитних социалних ембриона и етапа улазе у политичке борбе седамдесетих година. У овим годинама социјалистички синдикални напори формирају раднички покрет и из њега, мало помало, странку која ће, поред Виг Либералне странке, у свему помагати и подржавати захтеве нове, модерне жене.

Нове жене, како се тада говорило, *еманциповане*, па биле оне социалне, интелектуалне или фабричке раднице, групишу се и организују. Поред борбе за боље економско

решење свога рада, циљ им је да политичком улогом, кроз Парламенат, дејствују за бољи економско-социјални опстанак и живот породице и друштва. Да ово постигну, једино средство им је борба, огорчена борба.

Временом се најекстремнији следбеници овог борбеног женског покрета издвојише у групу суфражета.

Идејна или борбена, енглеска суфражета је изванредно интересантна појава. Исмевана, ружена, карикирана, подцењивана, она агитује; брошурама, летцима, афишама, нечувеним манифестацијама, најгрубљим препадима, говори и убеђује народ и јавност о своме праву.

Суфражета води борбу, с људима и са конзервативним женама, на двама противничким фронтовима. Груписане око Политичке Алијансе, за неко краће време, убацисе пометњу у „Енглески Женски Савез“.

Умеренији женски покрети и безбројна хумана и културна друштва груписана око Енглеског Женског Савеза, издељена у секције, па и у феминистичку за право гласа, тежила су истим циљевима, али се нису слагала са практичним, често грубим, терористичким суфражетским методама.

Доста груб, осيون, неувиђаван суфражетски налет успео је да затресе, истина моментано, социјално солидан и чврст „Енглески Женски Савез“, у коме беше учлањено преко хиљаде разних женских друштава и организација.

Невероватно жилава и борбена, суфражета је разбијала, чудним мерама, неодлучне и резервисане феминистичке редове. Проученим и срећеним разлозима, читавим социјално-политичким програмом, иступа суфражета и пред политичке великани, као што су Балфур, Асквит, Чемберлен и други.

Кортешујући, суфражета се осиново устремљује на све премијере и партиске лидере, чији се политички програми не осврћу на захтеве *жене нове оријентације*.

*
* *
*

Не помињем борбу жена за грађанску једнакост: ова се, некако, серијом законских мера и пројеката, извојевала и регулисала без тешкоћа.

Што се тиче политичког права гласа и улаза жене у Парламенат, ту је ишло много теже. У XIX веку, у два маха, предузимане су изборне реформе у Енглеској. Другипут,

1886. год., поднет је Доњем Дому предлог за право гласа за жене. И поред Гладстонове наклоности, овај предлог није изишао на треће читање, што значи да је одбачен, пошто су се и посланици у Парламенту делили за и против еманципације жена.

Од тада ће феминисте чекати, предратне суфражете биће срећне да поздраве поборнике женских права и захтева у симпатичним фигурама г. г. Лојда Џорџа, Макдоналда и других.

Године 1910 „Радничка Странка“ уноси у свој програм борбу за право гласа за жене. Сада, као и пре тридесет година, суфражетско питање дели парламентарце у два тabora. Само, овога пута, борбе су тако несношљиво заоштрене између ова два парламентарна тabora, да је Доњем Дому морао бити поднет „Помирљиви бил“ да би се, унеколико, утишале завађене странке, премостиле незгоде и зађевице, изазване сукобима суфражета и антисуфражета.

Од године 1908 до 1913 вођена је организована суфражетска борба, људи и жена, у земљи и у Парламенту. Почетак године 1914 обећавао је суфражетску победу. Војска најборбенијих бројала је 50.000 чланова, уз које је 500 организованих друштава. Очекивао се проглас и објава првих избора, па да и жене закуцају на врата Доњег Дома славног енглеског Парламента.

*

* * *

Уместо ове победе и триумфа, 4 августа 1914 год., затрубила је убојна труба. До овога датума, Балкан је понова у пламену. Србија је морала угазити у рат, а за њом Русија, Француска, Белгија, Енглеска, једно за другим, објавише рат Централним Силама.

*

* * *

Шта ће суфражетска војска сада?

Егзекутивни Комитет дисциплиноване суфражетске војске суспендује политичку борбу и пропаганду, да би се сав посветио народним пословима, ратном програму рада. Поклич „Отаџбина вас зове“ регруписа суфражетску војску у разне одборе и комитете за ратну службу.

* * *

Комитети већ функционишу, они прихватају белгиске избеглице који масама пристизаху у Лондон и у унутрашњост Енглеске.

Небројене су канине, чајнице, радионице рубља и одећа које организују и одржавају суфражете.

Само је 60 *Спасавајућих Друштава* која организују деце клинике, матернитете, обданишта за збрињавање оних који су остали без средстава, без родитеља и хранитеља.

Све то креће мајска снага ових дивних жена које нису више борбени кортеши већ мајке сирочади, милосрдне сестре, службенице свога народа.

И ако не очекују никакве хвале ни награде, о њима говори Лондон, цела Енглеска, њихове установе обилази, њихов рад велича сама Краљица.

Четрдесет и пет друштава радило је под Заставом Црвеног Крста у Енглеској, Белгији, Француској. Међу свима, нама Србима најпознатија је племенита акција „Мисије Шкотских Женских Лекара“.

Ради илустрације навестићу, да „Британски Црвени Крст“, у први мах, није најсрдачније прихватио ратни покрет Женских Шкотских Лекара, али је зато њихово дело, на крају рата, крунисао дивним признањем.

* * *

Шкотске болнице, од којих је једна у Лондону бројала 520 постеља, истицане су као пример.

Суфражете, несуфражете, антисуфражете, цео свет, морално и материјално, помогоше њихово пожртвовано дело.

Кад су „Шкотске Жене“ почеле своју ратну службу, 13 октобра 1914 год., имале су у рукама 213 фуната стерлинга, а кад су срачунале, 18 августа 1919 г., колико су прикупиле, сума прикупљена у прилозима и новцу, износила је 428.905 фуната стерлинга, што у српској валути износи многе и многе милионе.

* * *

Пожртвовање Шкотских Жена лекари од ауторитета и гласа, мерили су „брилијантима а не златом“.

Бенерал Жофр долазио је у њихове болнице, хвалио узвишено самарићанско дело, делио помоћ реконвалесцентима њихових болница.

* * *

Српски војни и лекарски ауторитети и Народ никада неће заборавити Шкотске Жене, своје добротворе, ни њиховог шефа и вођу, Д-р Елзе Инглис коју сматрају својим најхрабријим борцем и самарићанком.

У свима болницама Шкотских Жена, од интерниста и хирурга, до шофера и куварице, све је у женским рукама. Док су се шкотске лекарке предале хируршким и лекарским пословима, научним и бактериолошким испитивањима, дотле се остало особље, са истим одушевљењем, савесно прихватало најгрубљих, најпрљавијих послова у болници, у кујни, у перионици.

* * *

Француски, Белгиски, Српски Ратни Крет, Српски Бели Орао и друга одликовања предата су Шкотским Женама. Дворови Белгије и Србије указивали су сваку пажњу Шкотским Женама на ратној служби, било у болници или на фронтовима.

Дела пожртвовања Шкотских и Енглеских Жена са Солунског фронта нераздвојна су од наше историје.

* * *

Шта да се, поред ових самарићанских подвига, рече о суфражетама и осталим женама и госпођама које се запошлише по фармама, и омогућише исхрану народа, или у индустријским подuzeћима и фабрикама Велике Британије?

У Енглеској, војна служба није обавезна, али, по Статистици, једно за другим оде у ратну службу осам милиона добровољаца: земља и фабрике осташе без људи, без радне снаге.

Уколико су се више људи прихватили ратне службе, утолико су жене више улазиле у послове и дужности које су људи напуштали. Радом по фабрикама, индустријским положајем, жене задобише велики економско-индустријски значај, нову позитивну вредност. Народ и државници убедише се да

су жене способне, продуктивне, првокласне радне снаге. У својим адресама и преко новина, директори фабрика и свих техничких подuzeћа говоре о изврсном квалитативном и квантитативном продуктивитету женске активности.

* * *

Министар Муниције, са одушевљењем говори о необичној вредности женске сарадње за народну ствар. Не сме се заборавити, вели Министар, да је милион жена запослено на изради муниције, и да се рад пиротехничара сматра ратном службом.

Државник Лојд Џорџ, говори о *необично финој урође-
ној прилагођености послу жене раднице у фабрикама.*

Политички великан Черчил признаје да без сарадње жена, по самој природи посла, као ни по количини и резултату, рат не би донео извојеване победе и успехе.

Министар Агрикултуре нарочитом адресом одао је хвалу и признање раду жене на њиви, у пољу, по фармама.

* * *

Сва ова славна и велика имена енглеских државника позната су енглеском женском свету. Од њих се очекивало заслужено признање, као израз убеђења, *пријатељског убеђења и расположења за решавање женског питања у погледу политичке победе.*

Пријатељску листу државника који признањем уздижу енглеску жену највишим отаџбинским заслугама и правима илуструје име и најславнијег противника женског питања г-на Асквита.

Говорећи у Доњем Дому о херојској смрти милосрдне сестре Мис Едит Кавел, коју су Немци погубили у Белгији, г. Асквит вели: *„Показала нам је храброст узвишеном поуком да у овој Краљевини и у доминијама енглеске Круне има на хиљаде оваквих жена које ми, годину дана раније, нисмо ни познавали“.*

БЕСМРТНЕ ВЕЗЕ ШКОТСКЕ И СРБИЈЕ

Д-р ЕЛЗЕ ИНГЛИС

Писмени родословни податци везују породицу Инглис за 1740 г. Џон Инглис, отац Елзин, рођен је 1820 г. у Индији. 1846 г. оженио се, а 1847 службеник је ново задобивене провинције у Пенџабу.

Мати Елзе Инглис кћи је чувеног г. Харијет Луј Томсона, потомка старе енглеске породице, која је дуго времена провела у Индији.

У Најни-Толу, једној од најлепших станица на Хималајима, рођена је, 16 августа 1864 г., Елзе Мод Инглис.

Неописане циновске лепоте Хималаја, шетње и учење очаравали су и испуњавали срећно детињство ове ретке жене.

О том времену пише Елза: „Сећам се Најни-Толу Калкуте, али и домаћег живота, кад смо, свако јутро, пре доручка и шетње, сва деца, у полукругу, на својим столицама слушали и понављали молитве које мати, добра англиканка, чита. Св. Писмо, вели, слушали смо клечећи“.

Од тога далеког времена, па све до 1917 год., Елзе Инглис, као шеф Шкотских Мисија, сваке недеље, у Крагујевцу, као и у окупацији или у Добруци, достојанствено врши улогу светог чина, читајући сама службу Божју, кадгод није било свештеника.

Елзе је из детињства дружељубива, из детињства је лекар. У родитељској кући, она са сестрама има 40 лутака; док се сестре с луткама играју, она их лечи, она је њихов лекар.

Џон Инглис имао је доста женске деце и њима, као и синовима, хтео је да да исто, више образовање. Кад су се синови разишли по свету, а најстарија кћи удала у Единбург, сâм отац зажели да се са својом породицом настани у завичају својих предака.

Дугогодишњи врховни Комесар разних индиских провинција хтео се повући из отачаствене службе. Да олакша

остварење ове намере, Вице-краљ Индије, Лорд Лајтон, пише о Џону Инглису најпохвалније писмо Лорду Солисберну, тадашњем државном секретару за Индију.

Д-р Елзе Инглис

Џон Инглис је са својом породицом на путу за Шкотску. На лађи је пуно немирне деце; Елзе тражи ону болесну, да би их неговала.

У Единбургу, Елзе је на школовању у Институту за девојчице на Шарлот-Скверу. Препричава се врло карактеристична анегдота, како је Елзе, добар играч крокета и голфа, тренирани пешак, молила да се девојчицама допусти да могу играти у башти Шарлот-Сквера. С неколико другарица, Елзе моли школску управу и околне поседнике за ово допуштење, које им се и даде.

Ово је „прва јединица Елзе Инглис“ вели Леди Балфур која је написала дивну студију о животу и раду ове велике жене, искреног пријатеља нашег народа. По овој студији износим у главним карактеристичним линијама активан и плодан живот ове необичне фигуре, који треба да је познат свима Српкињама и Југословенкама, нарочито онима из универзитетских редова.

Године 1888, шест ученица ове школе, играјући се у башти Шарлот Сквера, оснивају друштво „Шест искрених студенткиња“, које убрзо постаје центар и круг за дискусију разних друштвених и научних проблема.

Елзе је већ у редакцији „Школског Магацина Едина“, у друштву дискутује питања: „модерна цивилизација је развијање а не дегенерација“, „Етика рата“ и т. д.

Леди Балфур говори даље о образовању и школовању Елзе Инглис у Паризу, камо одлази са седам другарица. И овог пута, она се не одваја од Молитвеника, Псалма и Св. Писма.

Домаћи живот, после материне смрти, пада на Елзе, зато она бележи у свом Дневнику: „Морам ићи напред, не сањати већ се бринути, мислити на кућу, изводити у живот чланове породице, морам бити честита и у све посвећена. Нека ми Бог помогне“.

Све породичне бриге, па и своје планове, дели Елзе са оцем. Она му поверава и своју жељу да студира медицину. За медицинска изучавања врата Единбуршког Университета су затворена за женски пол. Поред славних нудилских традиција Флоренс Најтингел, тако везаних с практичном применом медицинских знања и наука, у Енглеској су жене водиле читаву борбу за могућност и право студирања медицине на универзитетима. Ову борбу у Шкотској почела је и водила др. Елзе Инглис са својим савременицама.

Елзе Инглис, са својим другарицама, упути Единбуршкој универзитетској Комисији прво питање: „по којој је теорији или доктрини право и корисно искључити жене из универзитетских редова“.

Веома трезвен и модеран човек, пионир културне са-времене коедукације, др. Џек-Блек, приступи решавању проблема, отворивши у Единбургу „Медицинску женску школу“, у којој је Елзе почела своје медицинске студије. Практично клинично учење и хоспитавање врши се у старој Краљевској Болници у Единбургу, али је и ту апсурдна одлука против коедукације отежавала усавршавање медицинских наука студенткињама др Блекове Медицинске Школе.

Поглед у назад, у период борбе која је претходила универзитетском образовању жена, консеквентно и коедукацији, открива многе смешне заблуде противника универзитетског образовања жена, антагониста просветног и културног покрета и борбе коју су жене у Енглеској водиле.

Борбе и прилике су различите у Единбургу и Глазгову. Док у Единбургу није било могућно изучавати Хирургију, дотле је то било могућно у Глазгову. Зато је, 1891 г., Елзе у Глазгову, где полаже испите и добија тако звану „тро-струку квалификацију“. Међу њима „хирушка“ беше нај-ређа привилегија и одлика женског универзитетског образовања.

У Глазгову су жене, са др. Инглис на челу, водиле борбу ширих размера, изражену у принципу „исто школовање за жене као и за људе“. Резултат се није дуго чекао. Већ 1892 г. објави „Херолд Глазгова“ да је Универзитетска Комисија одобрила исто школовање за оба пола.

Исте, 1892 г., Елзе Инглис је у Лондону, у „Новој Женској болници“ у улици Еитон. Као болнички хирург др. Елзе описује успех хлороформисања и бравуре свога хируршког ножа, више но успеле диагнозе или тачност стетоскопа.

Сличну болницу Елзе жели да оснује у Единбургу. Све ово Елзе жели и ради у времену, кад је појава жене-лекара поздрављена сумњом пациената, подсмехом старих и младих, карикатуром шаљивих листова.

Из Лондона Елзе оде у Дублин, да неколико месеци практикује у чувеној болници Ротонди. У Дублину се др. Инглис сретa са Мис Макгрегор, патологом великога гласа.

Сустрет ове две поборнице медицинских наука уроди плодом пријатељства и планом заједничког рада. Елзе пише оцу о свему и вели „Мис Макгрегор је једна од ретких наших жена; с њом би било дивно радити“.

По повратку своје из Дублина у Единбург, 1904 год., Елзе застаје оболелог оца, чија смрт донесе младом хирургу дубоки бол. Новине коментаришу, 15 марта, смрт Џона Инглиса, „хришћанског центамена који је својом благо-родношћу био изузетак на мору и на копну“.

С теретом породичних дужности и одговорности за децу и унучад коју је оставио Џон Инглис, др. Елзе улази у борбу и дужности ширег народног и женског покрета. Хоћу да речем да се водила борба за еманципацију жена, која се све више сливала с националном политиком.

Припремни период, започет нудилишким покретом Мис Флоренс Најтингел и Аболиционистичким г-ђе Јозефине Батлер, крунисан је делом Стјуарта Мила „Потчињеност жена“, којим филозоф Мил расветљава велики проблем.

Британски Парламенат „Реформним билом“ из 1868 г. признаје права жене — грађанке. О скуповима и митинзима, који су све чешћи, женски пионери пењу се на трибине и говоре о „својим правима“. Елзе Инглис, рођена и васпитана у новом времену, кад се појавила, била је на свом месту. Др. Инглис је инспиратор, вођа студенткиња и борбе за „универзитетско грађанство“. Ова борба преобрази целу Шкотску. Универзитетски образоване жене, које су у разним наукама, нарочито природним и медицинским, стекле знања, објављују да „чедност и незнање нису две сестре, већ два непријатеља“.

Видевши непријатеља у стереотипним, застарелим законима званичног противника модерног женског културног и социалног прогреса, образоване жене, зване феминисте, дошле су на питање и потребу „права гласа“. Последица овога је тако звана борба за „еманципацију жена“. Жене почеше у јавности проповедати и адвоцирати еманципацију. Антифеминисте одговорише пљуском саркастичних чланака и карикатура, организоваше читаву кампању. Феминисте и Антифеминисте су у огорченој борби и у Парламенту.

На све ово жене се не обзиру, нити скрећу са свога пута. На овом путу је и др. Инглис. Шта више, она је либерал, изјашњава се убеђеним Гладстоновим Home-Ruler-ом.

Небројене жене, женска друштва, па и религиозна женска удружења, политички су заинтересована. Близина женског права гласа и радничког питања учини се политичким лидерима удвојени, појачани, субверсивни елеменат; у таквој конексији питање женског права гласа постаде не-симпатично многим политичким круговима и људима.

Ма како на ово питање гледали и освртали се, видимо да политичка борба доноси енглеским женама политичка интересовања. Оне прате сав политички живот Велике Британије.

Тако др. Инглис критички прати све политичке говоре госпode Чемберлена, Балфура, Епископа од Винчестра и др.

Мудрост др. Инглис огледаше се у практичном укрштању целокупног проблема социалне акције с практичним захтевима. Теориски и практично, она води борбу за права жена-лекара. Она је први женски говорник на Санитетском Конгресу, на коме, стручно и практично, бије бој за именовање женских санитетских инспектора.

Борба за еманципацију жена добија, 1906 г., свој академски значај и израз. Борце и адвокате женског покрета третирају званични кругови с великом толеранцијом и увиђавношћу.

Једино их нису поштедели шаљиви листови који су их обесмртили. Иначе, влада Либерала, са Сер Хенрих-Камбел-Банерманом, поздрављена демократским ентузиазмом, беше наклоњена покрету женске еманципације.

На жалост, жене се не умедоше умерити. Уз раднике и социалисте који либералима дадоше парламентарну већину, борбени женски покрет за еманципацију измени се у суфражетски, с потпуно новим изгледом и духом. У Шкотској се оснива Федерација Шкотских Суфражета, чији је почасни секретар др. Елзе Инглис.

Од 1906 до 1914 г. водила се изbezумљена борба, често екстремна и терористичка, чије гдекад апсурдне методе није одобравала ни др. Инглис. Она, с многим својим колегиницама, беше стекла глас социалног радника који прогресом и успехом рада, а не суфражетским милитаризмом, жели да постигне дубље друштвене реформе и улаз у Парламенат.

Данашња шкотска друштва, којима су шкотска суфражетска друштва дала шкотске болнице и јединице у току

минутих ратова, волела би да се забораве многи моменти грубе и избезумљене борбене прошлости.

И кроз овакве прилике и време остварен је у Единбургу план кооперације др. Инглис са др. Макгрегор. Оне подижу једно за другим диспансер, нудиљску школу, матернитет, и много других сличних установа.

Др. Инглис ужива велику праксу у граду год. 1899. Университет у Единбургу не само да броји многе одличне свршене медицинарке већ је и пионир покрета др. Елзе Инглис, која је наименована за лектора у Медицинској Женској Школи.

После овако плодног научног и социалног рада, др. Инглис хтела је да утврди и прошири своје знање и зато дође да хоспитује у чувеној бечкој клиници. После Беча оде у Америку да студира најбоље и најмодерније хируршке методе у Њујорку, Чикагу и Рочестру.

Како се појавише научна испитивања у лабораторијама, Д-р Инглис се бори да у њима и студенткиње и лекарке могу радити под истим условима.

Из године у годину, Д-р Инглис бори се за женска студентска права којима се, од 1916 г., отварају сви университети широм Велике Британије.

У Оксфорду сам чула, да још једини Кембриџ држи закључане двери научног олтара, на коме се само људи причешћују тајнама високих наука.

Програм борбе и рада Елзе Инглис могао би се резимирати: *студенткињама сва универзитетска права, а женама право гласа.*

Ово је учинило да Елзе Инглис заузме, и то заслужено, многе почасне улоге и дужности у многим женским круговима и друштвима. Иницијативом Елзе Инглис поникле су небројене социалне, хигијенске и санитарне институције по Шкотској. Њима се Елзе посвећује свом душом. Она им припада свих шест седмичних дана. Једино је недељу резервисала Цркви, породици и пријатељима.

Овако спремна жена и племенита душа беше Богом намењена за велико дело не само у Шкотској и Енглеској, него и међу Савезницима. Онда, кад је у пуној снази и достојанству пионира и светитељке овладала Шкотском, плануо је страшни Светски Рат.

Један од најеклатантнијих противничких аргумената беше: „жене не могу ратовати, према томе ни гласати“. Сад, после рата, спонтано се поставља питање „шта би било у свету, да за време рата није било женске сарадње?“

Ма на каквом послу, оне су победнице рата и временске невоље. Људи су ратовали применом научних проналазака за рушење, жене су побеђивале применом научних санитарних и лекарских метода, неговањем и одржавањем живота милиона рањених и болесних; оне су одржавале здравље војске, што је први услов победе и триумфа. Треба ли говорити о пословима које жене воде у породици и на дому, на њиви, у фабрици?

Рат је објављен у Енглеској августа 1914. год.

У Лондону су одмах, за објавом рата, организоване две централне установе: „Ратна служба“ и „Народна Заједница“, да с „Британским Црвеним Крстом“ прихвате све ратне послове.

Септембра месеца, др. Инглис је у Лондону. Дошла је да овим двома установама изнесе своја гледишта и понуду услуга својих колегиница. Како је др. Инглис, по урођеном осећању, волела рањене и оне који трпе, имала је јасан поглед на програм рада и подузећа.

На жалост, „Ратна Служба“ није хтела званично признати ни примити понуду сарадње шкотских женских лекара.

Што није учинила „Ратна Служба“ у Лондону, учиниће Француска, а затим Србија.

Др. Инглис врати се у Единбург, саопшти свом Комитету немио сусрет у „Ратној Служби“, предложи да Шкотске Жене створе, сопственом иницијативом, своју јединицу.

Организована до савршенства, единбуршка суфражетска служба за пропаганду постаде Санитетски Штаб Шкотских Жена. Штаб израчуна да би Санитетска јединица могла бити формирана сумом од 50.000 фуната стерлинга. Пропаганда донесе 200.000 фуната, и тим подиже веру и самопоуздање Шкотских Жена, и оне полазе остварењу својег програма.

Единбуршком Санитетском Штабу др. Инглис приђе „Шкотско Женско Лекарско Друштво“. Са овима се споји и „Лондонско Женско Лекарско Друштво“, те стручно и материјално организован, Санитетски Единбуршки Штаб или Комитет постаде моћни и силни ратник и сарадник Црвеног Крста.

Неколико месеци затим, др. Инглис наћиће ослонац и сарадње не само у Британском Црвеном Крсту, већ и у Британском Адмиралитету и Форен-Офису.

Док су се ове везе полако постављале између Единбуршког Комитета др. Инглис и осталих медицинских и социјалних фактора, неуморни и искрени пријатељ Српскога народа г. Ситон Ватсон, који је свој живот посветио Балканским Државама, нарочито Србији, бринуо се за санитарске јединице тако потребне нашем фронту на Дрини и на Дунаву. Разуме се да је, на први глас о акцији и раду др. Инглис, г. Ситон-Ватсон указао покрету Шкотских Жена на један од најтежих и најзапуштенијих путова који је водио Крагујевцу, Ваљеву и Београду.

Октобра 1914 год. признато је име и служба „Шкотских Женских Лекара“. Прва јединица упућена је у Роајомонт да ради с Француским Црвеним Крстом.

Да додам интересантну анегдоту из првог почетка и с првог корака акције др. Инглис. Она је на путу за Роајомонт. Стигла је у Париз. Отишла је да се под сводовима Нотр-Дама помоли Богу. Задубљена у молитву, осети да јој се глава окреће, да је нешто тајанствено привлачи. Њене добре и племените плаве очи тражиле су некога, и она се изненади, јер, уместо некога из Мисије, она сагледа силуету Јованке Орлеанке. Зрацима небеског кандила загрлише се духовно ове две патриотске фигуре, да личним жртвама, крвљу и смрћу искупе и покају стари грех.

Др. Инглис волела је Француску, дубоко и искрено. На путу свога великог делања на француском земљишту или на Балкану, где је наишла рањене њене херојске синове, сестрински их је служила.

После Француске, у пролеће 1915 г., др. Елеонора Солтау, на челу је прве Шкотске јединице, која у јеку дифтерије и пегавца долази у Србију.

„Оне су прве, пише наш посланик у Лондону г. Јован Јовановић, отишле да помогну Србији, кад су је Аустријанци, који су претрпели пораз, напустили, оставивши 60.000 заробљеника са епидемијом тифуса у свима крајевима где су били. Прве су Шкотске Жене зашле међу заразне болеснике, камарама нагомилане, „међу којима многи бедно умиру по болницама“.

У времену, кад је епидемија пегавца од 425 српских лекара покосила 125, у Крагујевцу је радила др. Солтау. У Пожаревцу је јединица Шкотских Жена са др. Алис Хатчeson. У Краљеву ради стара сарадница и пријатељица др. Инглис, др. Макгрегор. Даље, у Ваљеву, у Лазаревцу, у Младеновцу, где је дезинфекциони центар, остале су светле успомене пожртвовања Шкотских Жена.

Познато је, да је, и после повлачења Српске Војске, др. Инглис остала у Крушевцу с неколико милосрдних сестара Шкотских Мисија. У окупацији је остала до фебруара 1916 год., а тада је успела да се, преко Аустрије, Швајцарске и Француске, врати за Енглеску.

Никад није заборавила невоље и трпљења љубљеног Српског Народа који је свом душом волела. Сем овога душевног бола још и друге физичке недаће и непријатељска малтретирања, учинише да, здравствено, др. Инглис ороне.

У томе телесном слабљењу јачала ју је само тешка судбина Српског Народа, чију трагедију није могла заборавити ни избити из памети. Да својој души олакша, априла месеца 1916 год., објавила је у „The English Women“ своје чланке „Трагедија Српског Народа“.

Др. Инглис је на своме огњишту, али не зато да се одмара, већ да се подухвата већих и необичнијих подвига пожртвовања.

На послу је, ради у Комитетима Шкотских Лекара у Единбургу и у Лондону. Њено дивно, чедно и паметно лице вазда је свето у успомени многих који су је познавали: озарено сенком меланхолије, још показује одлучност. *Једне недеље, вели Леди Балфур, сретосмо је у цркви Св. Коломба; њене плави очи засветлеше необичним сјајем кад нам повери да је непоколебљиво одлучна да се посвети својој Српској Брани.*

И сâм њен повратак у Енглеску сигнал је појачања снаге, одблесак акције у Комитетима Шкотских Жена.

Др. Инглис посвећује се и припрема са осталима прославу Косовског Дана у Великој Британији. Британски народ интересовао се за легендарног Краља-Патриоту и његову домовину. Стотинама предавања говоре о Краљу Петру кроз Арбанију. Може се замислити ентузијазам и љубав речи др. Инглис која је по другипут преживела с нама нашу народну

Голготу. Косовски дан донео је др. Инглис велике радости, а народу нашем моралног и материалног успеха.

После Косовског Дана, др. Инглис износи свој план и програм да с једном јединицом оде у помоћ српским добровољцима на румунско-руску границу. И поред опозиције „Ратне Службе“, др. Инглис се прихвата посла.

За шест недеља она је опремила болничку јединицу и транспорт; са осам Шкотских жена-хероја, међу којима г-ђа Хаверфлид, отисну се на опасан пут преко Архангелска, кроз Русију, у Одесу и Добручу.

О овом санитетском походу Леди Балфур доноси неколико страна заједно с разним писмима која говоре о најтежим моментима и раду јединице до почетка бољшевичке револуције у Русији.

Последња реч др. Инглис из Одесе, Јуна 1917 год., гласи: „Српска дивизија је изванредна, ми смо горде, што смо њој припадале“.

Но узаман све! Октобра 1916. год. др. Инглис је у евакуацији Мецидије као што је годину дана раније, октобра 1915 године, у евакуацији Крагујевца. Иста судбина гони Српску Војску.

Руски Црвени Крст хвали хладнокрвност и умешност, мирноћу и сталоженост Шкотских Жена, које, у многим приликама, спасавају ситуацију.

Било је момената, кад је око Браиле на 11.000 рањеника, било свега 7 лекара, и кад др. Инглис по 48 сати није стајала од посла. Додали би јој само шољу супе, свака 3—4 сата, и тако, дан и ноћ, и опет дан и ноћ, она без прекида врши своју лекарску самарићанску службу.

У Хаџи Абдулу, у Мецидији, Др. Инглис брине само за своје Србе. Она је заволела и Русе, али се матерински брине нарочито о српским невољницима.

Октобра месеца, кад се ваљало евакуисати, Др. Инглис оболи. Од Одесе до Архангелска путовала је 15 дана болесна, без икакве личне угодности. Са целокупним санитетским штабом и транспортом, пошло се 26 октобра са још 200 српских војника. Добар морепловац, Др. Инглис са сестрама је и од Архангелска до Њукастела на лађи, у својој самарићанској улози за оне који су се болесни укрцали или који су се на путу разболели.

Што се лађа више примицала Енглеској, све је одређе- нији план Др. Инглис стварала о формирању нове јединице која би пошла у помоћ Србима на Солунском Фронту. По њеном прорачуну, сви ће послови бити свршени за шест недеља, зато се распитује хоће ли ове исте сестре поћи заједно с њом и на Солунски Фронт.

Ноћу, у очи доласка у Њукастел, др. Инглис је имала јак срчани напад, те целе ноћи није могла ока склопити. Осванула је слабија но икада што је била. Ипак, зато, у јутру прикупи и последњу снагу, оде да поздрави своје Србе са „Добро јутро“. Пример неисказане љубави и храбрости!

Лађа је приспела 25 новембра у пристаниште. Недеља је, др. Инглис једва је из лађе прешла у хотел. Чланови јединице хитали су за Лондон. „Видећемо се у Лондону“, рече им др. Инглис при разјасноу.

„Јединица је успела, не ја“ одговарала би вазда др. Елзе Инглис, па и овога пута, реферишући о своме раду: све је свршено, извештај написан за Комитет, сарадници до последњег момента тачни, лојални, пожртвовни.

Једино вођа остаје у хотелу оболео. Она, која је толике спасавала, себе, овог пута, није могла спасти.

Живот и историја светитеља и пионира исти су.

О болести др. Инглис јавило се одмах у Единбург. Не- ђаке и породица одмах су допутовали у Њукастел. „Нисам најбоље“, одговорила је др. Инглис. Имала је куражи и воље да издиктира последњу наредбу о збрињавању неких српских војника, као последњу вољу своје превелике љубави за Српски Народ.

И тог тренутка оставила је земаљске бриге и пошла небеским путем. „Они што беху око др. Инглис, осетише да их је оставила. Као да нека тајанствена величина и слава испуни сву собу. Неко узвишено осећање надвиси смрт, те нам је све ово личило на поход, у коме смо и сами желели учествовати“, пише Леди Балфур о последњим тренутцима др. Елзе Инглис у земаљском свету.

Др. Инглис је пренета из Њукастла у Единбург. У Цркви Св. Гида положен је ковчег велике жене, покривен шкотским и француским цвећем. Преко ковчега су заставе Британије и Србије. Свет је прекрилио Цркву, једни су до-

лазили, други излазили, одајући последњу почит *шкотском патриоти и великом савезнику*.

У Цркви је одслужена заупокојена служба у присуству Српског Посланика г. Јована Јовановића, чиновништва Српског Посланства, изасланика Српске Војске, Српског и Савезничког Црвеног Крста, свих енглеских и шкотских друштава и женских друштава.

Отпевано је свечано Алидуја, а Дин, свештеник англиканског реда, који је ову тужну свечаност увеличавао, потресеним гласом дубоког пијетета, својим словом, поздравно је љубљену сестру Елзе Инглис, на њеном вечном путу.

„Господ је позвао слугу свога, завршио је Дин пред представницима земаља за које се жртвовала; ова ретка и неуморна самарићанка др. Елзе Инглис, остаће бесмртна, вечита веза између Шкотске и Србије“.

Затим су савезници изнели ковчег и ставили на лафет, искићен савезничким заставама, који се кретао, кроз густе гомиле света, вечном одморишту.

Историја живота др. Инглис обновљена је и последњи пут: око њеног ковчега су, ожалошћени, корачали, у првом реду, Српски, Енглески и Француски официри, војници, њене колегинице и сараднице, сиротиња и многи који су у овом свету толико трпели.

САНИТЕТ У ПРВОЈ СРПСКОЈ ДОБРОВОЉАЧКОЈ ДИВИЗИЈИ — ДОБРУЏА

У дневнику г. Ђоке Матића, дивизијског благајника о „Походу добровољачке дивизије у Добруџи“¹⁾ одељак је и о санитету, из којег сам издвојила моменте који се односе на рад Шкотске Мисије, а о којима Леди Балфур говори у својој студији „др. Елзе Инглис“.

Случајност је хтела да се г. Матић сретне у Москви, у хотелу Метрополу, са Мисијом Леди Пеџет, која се преко Русије повлачила из Скопља за Енглеску. Леди Пеџет имала је на себи, вели г. Матић, мачванско јелече са огледалцетом,

¹⁾ Од децембра 1915. до априла 1916. г. ова војна формација носила је име „Добровољачки Српски Одред“, од доласка г. Ђенерала Хаџића априла 1916. г. „Српска добровољачка дивизија“ а од Крфске Декларације „Југословенска дивизија“.

мучила се да на српском језику исприча своје доживљаје у Скопљу и на путу до Москве, да се захвали г-ну Матићу, који је као окружни начелник из Митровице успео, да кроз непријатељске редове, пошаље Једи Пеџет вест о здрављу и повлачењу Сер Ралфа Пеџета.

О раду Мисије др. Инглис у Добруци издвојила сам из дневника г. Матића ове моменте.

Формирање нашег Санитета отпочело је у Одеси, а завршено у Рени-у, у времену од 1 маја до поласка у Добруцу у августу 1916 г. Формирање је извршено по руској војној санитарској формацији; по дивизијама формирана су два лазарета и једно дивизиско завојниште.

Лазарети су формирани у Одеси; лекари су др. Божа Јанковић, др. Влада Станојевић, санитарски референт др. Драгослав Поповић.

Док смо били у Одеси, пише г. Матић, упутно нам је депешу војни аташе из Лондона г. Николајевић, да Савез Шкотских Жена намерава да пошаље, ако је потребно, своје две лекарске мисије за образовање двеју болница и једно аутомобилско одељење ради превоза рањеника.

Референт Санитета др. Драгослав Поповић одговори г-ну Николајевићу да су потребне и да их прима.

Први лазарет отворен је 10 јуна, други лазарет 25 јуна, болничка чета формирана почетком јула месеца.

Кад је 16 јула наређен покрет из Одесе у Рени, лазарети су, у главном, били снабдевени. Авирирани покрет за Добруцу затекао је спремна оба наша лазарета и дивизиско завојниште уз дивизију. Концентрационо место је у Меџидији, где се налази железничка пруга којом би се рањеници возовима пребацивали за Румунију или лађама низ Дунав за Русију.

Покретом дивизије кренуо се и наш први лазарет у правцу Карасинана 80 км. од Меџидије. Одмах по доласку Лазарета у Билбил Мик стигла је Мисија Шкотских Жена на овај фронт. Др. Инглис је у Одеси 21 септембра; неколико дана доцније у Меџидији је др. Поповић референт Санитета. Др. Поповић дочекује др. Инглис Мисију. Борбе на фронту почеле су 25 августа и Први Лазарет који је, на путу Калфа али Калиф-Кара Синан, у селу Калфа Кијој морао је примити

на себе службу дивизиског завојишта и евакуациону службу рањеника.

Септембра 5, 6 и 7 код Какарце борбе су најкрвавије од свих које је наша дивизија имала у овом походу у Добруци. Наш санитет је ових дана имао несавладљивог посла, јер је пред њим 3—4.000 рањеника.

Септембра 19, преко ноћ, добивено је наређење да се дивизија крене на фронт у правцу Амзачи. Са дивизијом је и завојиште које развија рад у Ебикјоју, на његово место, 20 септембра, долази у Билбил Мику Први Лазарет, док Лазарет остаје и даље на своме месту у Мецидији.

Ебикјоја је на раскрсници путова који су водили са фронта наше дивизије, располаже железницом, згодно за евакуацију рањеника транспортујући их за Билбил-Мику где је Први Лазарет или Мурфатлар где су руски лазарети.

Први лазарет евакуисао је теже рањенике за болнице у Мецидији, коју је Шкотска Мисија др. Инглис образовала са управником Другог Лазарета; лакше рањенике из Билбил-Мика возом су транспортовали за дубљу позадину или аутомобилима транспортног одељења Шкотских Жена преносили за Мецидију.

Одмах по доласку Мисије др. Инглис санитарске и војне власти одлуче да др. Инглис с делом своје мисије приђе Првом Лазарету, који се са својим вредним управником др. Станојевићем налази на фронту у Билбил-Мик, са овима су аутомобилски одред г-ђе Хаверфилд, а остатак мисије да остане у Мецидији.

Септембра 23, Мисија је у Билбил-Мику, а 28 октобра, (по новом календару) др. Инглис пише из Рени: „не можете замислити шта је повлачење? Прошле године, 25 октобра, евакуисали смо Крагујевац, сада, 22 октобра, евакуишемо Мецидију“.

Напуштањем Ебикјоје престала је бојишна функција дивизиског завојишта као и Првог Лазарета из Билбил-Мика. После десетодневне борбе око Амзачи — Еице-Махале — Узуопара дивизиско завојиште и Први Лазарет грабе да евакуишу рањенике и контузоване у позадину. Кад је, 6 октобра, непријатељ предузео офанзиву, евакуисање је још ужурбаније.

Упуштањем положаја где су се водиле борбе 20 септембра па до дана непријатељског наступања питање железничке пруге Мецидија—Констанца питање је датума, зато се хитало, да за тај моменат који је могао наступити свакога часа при завојишту и у Лазарету не буде рањеника. Тај моменат је убрзо дошао. Издато је наређење, 8 октобра, да се дивизиско завојиште повуче у Мурфатлар, сутрадан у 8.30 у Алакап. Последње борбе водиле су се 9 октобра на положајима између Билбил Мари и Османфаки. Истог дана наређење је да се, у правцу Кара-Мурата, најбржим темпом повлаче дивизиско завојиште и Први Лазарет, у коме су др. Инглис и г-ђа Хаверфилд.

Ни у Кара Мурату није се могао огранизовати ни почети рад. Предвиђало се, да ће се повлачење продужити, још за који дан, све више на север Добруце. Желећи да спасе аутомобилско одељење Шкотских Жена, др. Станојевић га упути шосеом за Бабадаг, док др. Инглис остаје и даље уз Први Лазарет.

У Кара Мурату је 10 октобра настала општа паника. Ноћу, уочи 10 октобра, Први Лазарет отишао је пут Гиршова за село Ширију. До 13 октобра повлачило се у правцу Малин.

Други Лазарет остао је у Мецидији до пред сам пад. Тада се и он кренуо пут Гиршова где је особље Шкотских Мисија пребачено преко Дунава. Управник Другог Лазарета, није се смео без наређења пребацивати.

Даље повлачење преко Измаила, Вознесенска, као и повратак преко Архангелска за Енглеску описала је, по дневницима Мисије, Леди Балфур у својој студији др. Инглис.

Да речемо, да у Добруци није учињено, ни припремано ма што, што данашње модерно ратовање изискује те се могу замислити тешкоће Санитета у безводној равни Добруце. При свему овоме, наш Санитет са Шкотским Мисијама боре се да одговоре своме племенитом задатку.

Са српским добровољцима са фронта повлачи се др. Инглис, а са 200 њих стиже у Енглеску, да на груди своје домовине издана. На спроводу др. Инглис почасна места заузимају др. Инглис ратни другови са фронта и бојног поља у Добруци.

Д-р ЕЛЗЕ ИНГЛИС ШЕФ МИСИЈЕ ШКОТСКИХ ЖЕНА У СРБИЈИ

БОРБА Др. ИНГЛИС ЗА S, SURGEN, S, SUFFRAGE, S, SERBIAN

Ваљало би опевати а не описивати борбе, љубав и жртве др. Инглис за три S. За српског читаоца дело Леди Балфур „Др. Елзе Инглис“ поезија је самарићанских подвига и љубави ове велике жене за треће S, Serbian.

Оно нам вели, да је Елзе волела медицинске науке и да се одала хирургији. Напредни феминистички покрет захвати је, и она, поред једног S, surgen-хирургија, страсно заволи, и друго S, suffrage, право гласа.

Урођена енглеска одлучност удвоји убеђење другог S, те др. Инглис поста вођа суфражетске војске која, у току 1914 год., очекује триумф и победу свог права.

Ратна труба исте године затруби и пред суфражетском војском и њихов славни вођ, др. Елзе Инглис, друго S, suffrage, замени првим S, surgen-хирургија.

И сва суфражетска војска, значајна по броју, уместо изборног права, затражи дужности: отачествене, народне и војне дужности.

Др. Инглис оснива у Единбургу Комитет Шкотских Жена, који се појави и у Лондону. У Комитету су госпође највиђенијих упливних кругова. Леди Балфур, Леди Каудри су ту, да помажу узвишену ратну акцију.

Од 500 суфражетских друштава, 45 њих радило је под заставом Црвеног Крета у Енглеској и у Савезним Државама.

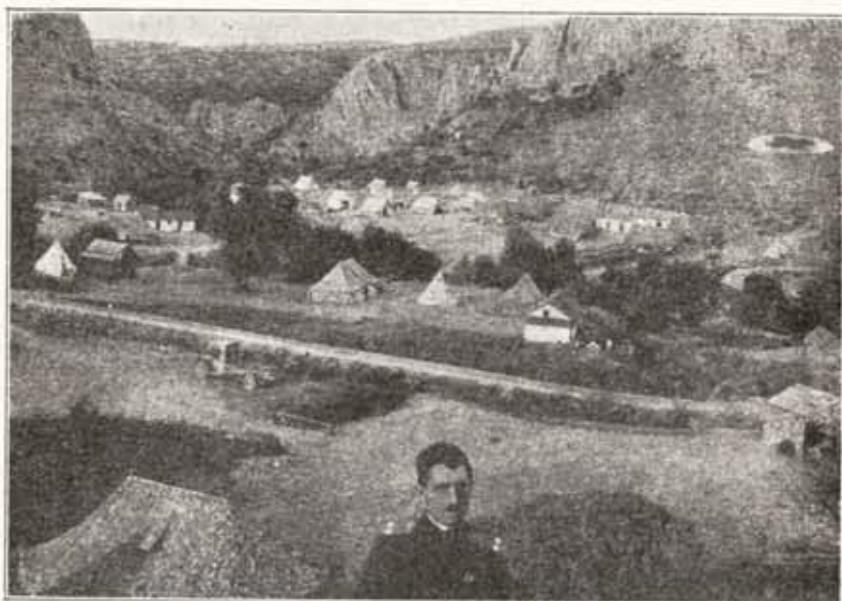
Прву болницу Шкотских Жена послала је Др. Инглис за Белгију, где је владала тифоидна епидемија. Другу је послала у Роајомонт, на француски фронт.

Захваљујући апелима Ситон Ватсона, у енглеској штампи и јавности говорило се да смо без лекара и самарићанских мисија, те трећа болница Шкотских Жена би упућена у Србију. Ово је прва болница Шкотских Жена на нашем земљишту. Шеф јој је др. Инглис која долази у наш народ, да се обесмрти пожртвовањем у борби и љубави за треће S, Serbian.

Са својом мисијом ова племенита жена стиже у Крагујевац већ 14 октобра 1914 г.

Санитет Врховне Команде из Ваљева прешао је у Крагујевац, те је у могућности да изиђе у сусрет Мисији Др. Инглис. Особље Мисије шкотских болница, па и ових у Србији, искључиво је женско.

Др. Инглис је по стручности хирург, зато је ова болница, по опреми и раду, искључиво за рањенике. Смештена беше у згради Више Женске Школе. Др. Вера Марковић придодата је на рад и службу болници др. Инглис, у којој је, вели др. Генчић, начелник Санитета Врховне Команде: „рад био исправан, нега рањеника одлична, материјал изобилан“.

Д-р Инглис спомен-болница — Драгомани

После наше славне победе на Колубари, и истеривања непријатеља с наше територије, у нас се појавио пегавцац који је не само нашем Санитету но и целом нашем друштву поставио врло тежак задатак. Чим то осети, др. Инглис, одмах долази Начелнику Сан. Одељ. Врх. Команде, г-ну Генчићу и пита: „да ли је потребно да тражи из Енглеске лекарке и болничарке, специјално за борбу с пегавцем?“

Разуме се да је било потребно, више но икад пре тога. Др. Инглис је одмах послала извештај Комитету у Лондон,

после чега је упућено друго одељење Шкотских Жена, спремних за лечење и неговање заразних болесника. Шеф другог санитарног транспорта је др. Солто, и у њему је, поред осталих лекара, и др. Катарина Макфел, и данас међу нама, директор Енглеско-Српске децје Болнице у Београду. Др. Макфел пријавила се као добровољац Единбуршком Комитету Шкотских Жена, желећи и сама да је гдегод на дужности. Тако је др. Макфел, са осталим члановима Мисије Инглис, стигла у Крагујевац на сâм дан православног Божића, 1914 године.

За ово одељење отворена је болница у касарни Артилериске Подофицирске Школе под управом веома вредног и способног нашег лекара пок. др. Душана Копше.

Шкотске Жене су храбро отпочеле борбу с пегавцем у тој болници, биле су неустрашиве. Неколико њих се заразило том истом болешћу, три су својим животом платиле оданост и љубав према високом самарићанском позиву.

Младе и здраве дошле су из Енглеске у срце наше Шумадије, да ту оставе своје посмртне остатке, дајући тим још један пример више да жене хероји не беже ни испред смрти.

Негујући болеснике, оболела од пегавца, у Крагујевцу је енглескиња др. Рос која је из Азије дошла да код нас врши савезничку и отачаствену дужност.

Удружење Шкотских Жена стално је повећавало своје лекарско и болничко особље и свој материјал, тако да је у пролеће, 1915 г., имало већ четири болнице, у којима су радиле поглавито Шкотске Жене и девојке, болничарке, лекарке, као и више и ниже болничко особље.

У Крагујевцу је хируршка болница др. Инглис, за инфекциозне болеснике она др. Копше; у Ваљеву болница др. Алис Хатчесон; у Младеновцу болница др. Хелен Макгрегор; осим ових још неколико амбуланти.

Овако обимна већ у 1915 г. Мисија Шкотских Жена истакла се, вели др. Генчић, као највећа женска санитарска организација на нашем војишту у Светском Рату.

За наше рањенике и болеснике њихов рад је спасоносан; ко је од рањеника и болесника прошао кроз њихове болнице, задржао је о Шкотским Женама најлепше мишљење.

ШКОТСКЕ ЖЕНЕ У ОКУПАЦИЈИ

У јесен 1915 г., с нашој војском и нашим избеглицама кретале су се и повлачиле многе милосрдне сестре и лекарке свих Савезничких Мисија. И оне упознаше дивљину и врлети непроходне Арбаније, зло јесење време, зимске сметове и хладноће, који прате повлачење наше војске и народа испред непријатеља.

Неке од ових Мисија биле су решене да остану и даље где су биле, да не напуштају наше рањенике и болеснике и при најтежим околностима.

Тако је у Скопљу остала Леди Пеџет с Мисијом Serbian Relief Funda, у Београду и Битољу Мисија Американског Црвеног Крста, у Врњцима Мисија Британског Црвеног Крста под управом др. Џонс Бериа и г-ђе др. Дикенсон-Бери.

У Крушевцу је остало и једно велико одељење Шкотских Жена са др. Инглис на челу, те су се за време уласка непријатеља у Крушевац, где је бомбардовање вароши оставило и нових рањеника, нашле на својој самарићанској дужности.

Тим су Шкотске Жене још једанпут доказале колико су биле неустрашиве и одане нашим рањеницима и болесницима.

Др. Инглис успела је да се из непријатељске земље врати у Енглеску. Она је већ тада толико заволела треће S, Serbian, напаћени наш народ, да се решила да оде у помоћ нашој војсци у Добруци. У овој својој намери положила је своју последњу физичку снагу. Изнурена нечувеним напорима путовања и болничке службе, ратујући заједно с нама, напослетку је подлегла, жртвујући свој живот за добро нашег народа. Леди Балфур описала је љубав др. Инглис и њене жртве за треће S, Serbian, и на самртном часу у Њукастлу, где је умрла, при повратку из Русије, не дочекавши да још једанпут види своју љубљену Шкотску.

ШКОТСКЕ ЖЕНЕ ЗА СРПСКУ ЕМИГРАЦИЈУ

Дуга је и велика историја мука Српског Народа у Светском Рату, те би велика књига могла бити написана о са-

везничкој и братској љубави и помоћи француског и енглеског народа да се наша страдања ублаже.

Верујем да ће неко, обавештенији, допунити што од мене, услед недостатка података, остане непоменуто или неосветљено. Овде ми је могућно само напоменути да Комитет

Провртанец (Деликликаја) са болницом Шкотских Жена

Шкотских Жена шаље на Корзику за наше избеглице једну болницу, станицу за туберкулозне, санаториум. Даље, у Саланшу, у Француској, отвара и други санаториум за наше избеглице, којим руководи др. Матида Макфел, стара пријатељица др. Инглис.

ШКОТСКЕ ЖЕНЕ НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ

Др. Инглис није доживела да поздрави васкрс Српске Војске на Крфу ни да је сачека на Солунском Фронту, али Велики Пионир, својом љубављу и пожртвовањем, још увек инспирише Шкотске Жене. Комитет Единбург-Лондон продужује своје велико дело на Солунском Фронту. Задахнуте марциалним врлинама, жене и војска хоће победе, хоће триумфа, ма и по цену надчовечанских жртава.

Ево их за војском, њих храбрих шкотских другова из најтежих дана. Њихове су болнице у Солуну, у Острову, на дванаестом км., у Драгоманицама, ова последња са именом вођене и поштоване др. Инглис.

ЗА СРПСКИМ АРМИЈАМА

Иза фронтова Прве и Треће Српске Армије самарићанске су установе Шкотских Жена: болница у Острову у којој је неко време радио као сауправник г. др. Нешић; транспортна амбулантна колона г-ђе Харлеј; Сандес-Хавер-Филд Кантине.

На фронту Друге Армије, иза положаја које је прославио пробој у Могленској равници, у Драгоманицама је прва хируршка пољска болница чији је управник и шеф чувени хирург г. др. Михаило Петровић.

Ова болница установљена је благородством француске грофовске породице Шабан-Лапалис. У овој болници и лично је радила грофица Шабан-Лапалис од августа 1916 до јануара 1917 г. Ова санитетска формација састојала се из једне операционе сале, рентген-апарата, стерилизационих инструмената са целокупним модерним хируршким прибором за операције.

Шест км. испред Драгоманаца, у правцу Вертекопа, је спомен-болница др. Инглис коју, као што је речено, основаше сараднице и следбенице др. Инглис.

У Вертекопу су 35 и 36 енглеске хируршке војне болнице са 2.000 и више постеља. У овим болницама радиле су енглеске сестре од којих је — кад је наишла велика аеропланска ескадра и бомбардовала санитетски воз — погинуло неколико сестара. Потрчале су својим рањеницима и пациентима да их заклоне, те су и саме страдале. Њихова погибија остала је у дубокој успомени српских ратника.

ЈЕДИНИЦА „НАШЕ МАЛЕ ДОКТОРКЕ“

Хиљадама пацијената из Солуна, из Острова, из Врања, из Ортопедског Логора под Авалом, називало ју је „Наша Мала Докторка“.

Д-р Емзле Хатон

Име јој је Емзле Хатон и припадала је оној женској легији шкотског медицинског факултета из Единбурга, коју је др. Инглис повела у виши земаљски живот дужности и пожртвовања.

Полазиле су на отачествене и савезничке фронтове, радиле су велике послове у Србији, крај наше војске на Солунском Фронту.

Историју шкотских болница, како ју је описала сестра др. Инглис, г-ђа Шо Маклорен, објавићемо приликом освећивања женске болнице на Дедињу.

Велико је подuzeће Комитета Шкотских Жена. Из Главног Штаба града Единбурга, споразумно с War Office — Ратном Службом, слично нашој Народној Одбрани, полазиле су санитарске јединице за Белгију, Француску, Србију.

Добро рекрутоване у групе и јединице, у ратној прописној униформи, одбројавају се као чете за борбу и рад. С једном од ових полази и др. Емзле Хатон за Шампању. Мати је сва радосна што јој кћи не иде у Србију где толико бесни епидемија тифуса. Како је француски Санитет у Шампањи већ био организовао војне болнице, јединица др. Емзле продужи за Србију.

Ова јединица стићиће у Солун у најгорем моменту, колико услед повлачења енглеских и француских трупа са Српског Фронта, толико и услед апсолутне политичке неизвесности на Балкану. Главно је питање у Солуну за сваког: „Хоће ли Грци с нама или противу нас?“

У оваквим приликама, Шкотска Јединица у Солуну, 5 новембра, одлучује да остане у Ђевђелији. На дан 15 новембра долазе из Скопља г-ђе Леди Хербет, Линден и г. Доли Мајлс са рђавим вестима. Српска војска је у повлачењу преко Бабуне, са овом је и мис Флора Сандес која није хтела да напусти војску. Она је у Прилепу примила амбуланту, и као војничка нудиља повлачи се с војском.

Замислити се не да шаренило војске и народа које Вардар никада није видео. Јединица Шкотских Жена у Ђевђелији, на капији Српске Државе, добија, 4 децембра, наређење да се повлачи. Глас да је Србија у рукама непријатеља и да се Срби повлаче Арбанији ожалости и забрину Шкотске Жене, а њихова раније стигла одељења деле судбину нашег народа кроз Арбанију и у ропству.

Шкотска Јединица из Ђевђелије, 7 децембра је у Солуну на железничкој станици, под шаторима. Са овом јединицом је г-ђа Харлеј — сестра Маршала Френча. И ако су

војска и народ прекрилили Солун, г-ђа Харлеј ипак пронађе неке баракe, да у њих смести 30 својих сестара.

Један амбулантни шатор подигли су за најтеже случајеве којих је дневно, гдекад, преко 50. Једног дана, услед аеропланског бомбардовања, би рањена и нудиља јединице г-ђа Камбел. Сем тога, Шкотске Жене прикупљале су избеглу-изгубљену децу, коју Леди Бојел доцније шаље на Корзику.

Од свега зла, савезнике и Србе, у овом хаосу, мучила је понајвише политичка неизвесност и неопредељеност Грка. Непријатељски консули крстаре по вароши само да прате и да се информишу о сваком покрету евакуисаних трупа и избеглог народа.

Божић се приближио. Шкотске Жене, у једној бараци, на сандуцима су импровизовале олтар да се помоле Богу; под зеленим шатором, окупљене око г-ђе Харлеј, све сестре Шкотске Јединице дочекаше Нову Годину.

ШТА НАМ ДОНОСИ НОВА 1916 ГОДИНА?

Хоће ли Бугари и Немци на Солун као што објавише? Солун пун избеглица и војске очекује напад. Санитарне Мисије у немогућности су да организују своје болнице и рад. Француски и Енглески Црвени Крст повукао се на санитетске лађе, препуне пациената; очекују се и рањеници.

Санитетске лађе обојадисане белом, масном бојом, на њима Црвени Крст, дању изгледају као лабудови; увече, кад светлост пробије кроз Црвени Крст, одблесак на води је чаробан.

Њих је у заливу преко 65, те се љушкају на таласима, дању и ноћу, као какав сан из бајки, као да у њиховом загрљају не јече небројени рањени и болесни.

Све ове санитетске лађе беху извршне болнице из којих се енглески конвалесценти шаљу за Малту, Француску и Марсељ.

Концем јануара, у Солуну се заборавило да би Бугари и Немци хтели у Солун, те почеше и припреме.

Канађани у Каламарији подижу велику модерну болницу са 200 постеља. У болници је 35 лекара, 75 нудиља, дивних сестара, у плавим униформама, за разлику од енглеских сестара.

Пристижу и Мисије за Србију, међу првима Ново Зеландска. Како је све још неодређено и у очекивању, искрцавање се не врши.

Дани су се бројали. Догађаји су их издвајали. У фебруар се ушло са огромном експлозијом у Солуну.

Врховни командант заостале савезничке источне војске јесте Ђенерал Сарај. Да подигне дух у војсци, приређује 26 марта војничке свечаности. Као војник старе школе, г-ђа Харлеј воли сваку војничку свечаност и параде.

Сем овога, Ђенерал Сарај наређује да сви уметници који су у војсци смисле патриотске разоноде, концерте и манифестације. Овим се начином водила велика ратоборна пропаганда у неутралном Солуну.

Јединицу Шкотских Жена пријатно изненади посета мис Флоре Сандес. Пушка јој је о рамену, шајкача прописно подешена, а она, духовита и ратоборна, ево где остварује свој сан детињства, војник је.

Сем ове посете, праву радост учини Шкотским Женама и отменом женском свету, запосленом у Солуну, појава француске списатељке чувене Марсел Тинер.

Марсел Тинер приспела је почетком маја, обишла је све Санитетске Мисије у Солуну, па и јединицу Шкотских Жена.

Поред ове јединице, г-ђа Харлеј комбинује нову санитарску јединицу која би са Србима радила у Македонији. Да ово оствари, она, маја месеца, са својом ћерком Мис Едит Харлеј, оде за Енглеску да материјално омогући остварење свога плана.

„Наша Мала Докторка“ са својом Јединицом и осталим санитарским факторима у Солуну, маја месеца, води борбу против маларије, дизентерије, комараца, разноврсних грозница и страховитих главобоља у војсци и народу.

СРПСКА ВОЈСКА ВАСКРСАВА

Крајем маја стиже храбра српска војска на Солунски фронт, што омогућише Савезници политичким и војничким мерама. Сви који је поздравише гледали су је као сан, као васкрслог Лазара, као митолошку гатку.

Јединица „наше Мале Докторке“ улази у своју улогу, она је јула месеца на путу за Острово. Врховна Команда

тражи да организује хирушку станицу затим болницу. Поред болнице ту је „транспортна амбуланта колона“ г-ђе Харлеј, која ће бити на раду непосредно код Српске Армије. Међу шоферима су две кћери г-ђе Харлеј, Едита и Флора. Са овом колоном је и „Американска Колона“, за коју је г-ђа Харлеј добила новаца из Америке. За ову колону највише је учинила лепа американка Мис Кетлин Барк, која је својим мелодичним гласом тако очарала Америку да је, како се прича, „за минут могла прикупити хиљаду долара“.

ЖИВОТ НА ФРОНТУ ОД 1916 ДО 1918 ГОДИНЕ

Борбе на Кајмакчалану и на фронту појачаше послове по болницама. Жеља војске да пође дома, нажалост, беше неостварљива. На овај се пут они не кретоше ни 1916 ни 1917 године.

У том времену, на целом фронту се врши међусобно упознавање војске и оних који су поред ње дошли да јој помогну. Тако се Шкотске Жене и остале Мисије на српском делу фронта зближише са Српским Народом.

Оне које су с војском прешле Арбанију не напуштају је болесну на Крфу, још мање васкрсну на Фронту.

„Волимо српског војника, вели др. Емзле, он говори природно и отворено као дете, он је као дете према мајци у односу с нама сестрама; стрпљиви пациент, он је право маторо дете“.

Не знајући језика, споразумевали су се главом или рукама, и при том су ови неписмени људи имали савршену мимику и необичан глас, те су сестре увек тачно погађале: „шта је, шта хоће, шта би хтео“. Они су тако често говорили о свом завичају: реке и планине, горе и дубраве, цвеће и птице, сунце и месец лепи су само у српском селу.

О својој мајци, сељаци говоре с дубоким поштовањем. Мати је вољена и поштована у Српском Народу; ти обични, примитивни људи умели су да нам докажу, вели наша Мала Докторка, „да смо њихове сестре-мајке“.

Војници су нам својим причањем омилели српско село, да смо зажелели да одемо и ми „тамо далеко где је српско село“, да видимо њихове воћњаке, пашњаке Заједно с њима певасмо и разумесмо песму „Тамо је село моје“.

„Колико ли је искрена и дубока наша молитва и тежња да ови добри људи стигну у свој мали, љубљени завичај, да их и ми допратимо у ту нама непознату, обећану земљу“, вели др. Емзле.

„Волели смо, продужује др. Емзле, њихову игру и песму, тужну песму. Дивили смо се њиховој храбрости на операционом столу, често без анестезије, како стрпљиво слушају како хируршки нож реже и засеца њихово херојско и намучено тело. Издржљив на болу као и у ходу, кад километрима пешачи или најтеже послове ради, ипак у вече, кад свирала зајечи, игра као да се игром одмара“.

На Ускрс. — У војничком позоришту енглеске болнице, на фронту

Многе Шкотске Жене научиле су српски језик, те су још ближе и боље разумевале душу изгнаног, али непобеђеног борца.

Високе моралне склоности носи у себи Српски Народ. Осећање правичности и увиђавности с којима цени и поштује бриге и пожртвовања сестара упознаше Енглескиње приликом погибије г-ђе Харлеј у Битољу. Немогућно је описати ону тугу с којом је српска војска ожалила смрт г-ђе Харлеј као и погибију две сестре од експлозије у Вертекопу.

На Солунском Фронту опробано је класирање болница према врсти болести: маларичних, дизентериских, хируршких, за унутрашње болести и т. д.

Санитетско особље с фронта водило је свестрану здравствену борбу и пропаганду за побољшање хигијенских услова, под којима су живеле савезничке трупе. Борба против маларије проблем је који теориски и практично проучава Анти-Палудична Француска Мисија.

Организовани су и спортови као и концерти, позоришне представе на чистом ваздуху. Све се ово чинило да се разоноде болесници и рањеници, за које Мис Лоремор, чувени Археолог из Кембриџа, пише један комад.

Људи су обично играли женску улогу те се може замислити колико су морали бити занимљиви и смешни. Једна од сестара прими се да игра комичне улоге. Њено име је Поп, али је српски војници, као уметничку звезду, прозваше „Попеска“. Може се замислити колико је ратним друговима била тужна смрт Попескове, која је при уласку у Србију завршила свој живот.

Свака Санитетска јединица припремала је разонођења, те се и Шкотске Сестре побринуше да својим пацијентима мало ублаже физичке и моралне болове.

ВЕНИЗЕЛОС ПОБЕЂУЈЕ

На Солунском Фронту одушевљено је поздрављена абдикација Краља Константина. Одмах за овим је, јуна месеца 1917 год., под вођством мудрог грчког државника Венизелоса, и Грчка ушла у рат и у ред наших Савезника.

Наши су с фронта, августа месеца исте године, гледали један од најстрашнијих пожара у савременој историји Црвено чудовиште запламтило је од једног на други крај Солуна. Варош је давала слику очајне сеобе народа.

Шкотске Сестре имале су у непосредној близини града своје шаторе. Бојећи се ветра, који је развејавао пламен пожара, предузеле су све мере предострожности, да спасу своју самарићанску колонију.

Сви су се дивили Шкотским Женама, које се мушки, саме, боре против свих природних, људских, непријатељских ратних недаћа и зала.

Све више и ниже личности у војсци, морнарици и Самарићанству које су долазиле на Солунски Фронт, одржавале су међусобно пријатељски, фамилијаран однос. Подржавали су се, узајамно помагали, ко више може. Без суревњи-

вости, признавали су једно другом спрему и жртве. Ово је много допринело да се самарићанска мисија и дело могло изврсно испунити на Солунском Фронту. Више но сви Савезници, Французи су признавали женама, нарочито онима из Шкотских Јединица, научно и темељно познавање болести тропске и семитропске области.

Шкотске Жене имале су потпуно уређену лабораторију, где су сви савезнички лекари вршили научна испитивања, често сахатима и данима, као Лемер, Пасо, Арман де Лил, Моније Вињар и други.

Др. ЕМЗЛЕ ХАТОН У ЕНГЛЕСКОЈ

Од 1915 до 1918 год. др. Емзле није видела домовине. У првој половини 1918 год. она је у Енглеској. Лондон ју је изненадио. Жене су у свима службама и занатима замениле људе. Оне су кочничари, кондуктери трамваја, аутобуса, аутомобила, кола, оне су у свима канцеларијама, на свима фармама, у свима фабрикама.

На целом путу по Енглеској, као и по Француској, дубока црнина је преовлађивала у свету који промиче, који срета. Свет, забринут и тужан. У Единбургу није смела упитати за пријатеље и знанце. Премноги су пали на пољу части, јер је Отаџбина захтевала да свак часно врши своју дужност.

Главни Штаб Шкотских Жена предузимао је све више и више послова. Успомена др. Инглис инспирисала је и подржавала све, да се увек жртвују за узвишеније, племенитије.

Из Енглеске, др. Емзле, враћа се за Солун. После три године, наименовао ју је Главни Штаб Единбурга за шефа болнице у Острову.

После битке код Кајмакчалана др. Агнес Бенет напустила је вођство болнице због маларије; за њом после неког времена др. Мери де Гарис, из истог разлога, одлази са ове дужности. Под бичем маларије, особље болнице стално клеца, малаксава, мења се.

Др. ЕМЗЛЕ ХАТОН ШЕФ БОЛНИЦЕ У ОСТРОВУ

У повратку из Енглеске, др. Емзле води две сестре Макензи из Хајланда и Магон, Иркињу. „Наша Мала Докторка“ је сад шеф, свестрано размишља о плановима

који би, мало успешније, повели болницу у духу традиција лекарске службе, како то замишља Шкотска Жена-Лекар.

Острово је 20 миља удаљено од Солуна. Бели шатори издалека дају утисак језера. Болница у Острову везана је за Српску Армију, добија наредбе непосредно од Армиског Штаба и Санитета. Шефа и лекаре Штаб третира према рангу који заузимају у јединици. Придодати су им обучени војни болничари и болнички кувари. У самој болници лекарски и нудилски послови су стручно прихваћени, развијени, организовани, јер је Острово поред своје романтичне околине још

Болница Шкотских Жена у Острову

и кроз маларично место. Само су озбиљни, неприкосновени војни разлози одлучили инсталирање болнице у овако маларичном месту, као што је Острово.

У погледу социалног односа у болници је владала најпријатнија атмосфера. Многе сестре, као и шеф јединице, др. Емзле, говоре српски, у великом пријатељству су с пацијентима. Под шаторима су читаве баште цвећа, по гдекоји пацијент свиралицом уноси нов тон којим разгалаје преболне другове. Свет из околине, на мазгама или пешице, дошао би недељом и празником у посету болесницима.

Ту је близу Кајмакчалан. Недалеко је и Наследник Регент живео у својој дрвеној кућици. У Острову је дивна месечина, тајанствену ноћну тишину узнемири погдекоја граната да покаже да нису сви сном обхрвани.

НА МРТВОЈ СТРАЖИ

У 1918 год., многи страже стражу, припремају велике, судбоносне догађаје. Маршал Фош са Савезницима израђује план за офанзиву на Западном Фронту.

Ни Срби нису хтели више да чекају. Савладавши све тешкоће, Војвода Мишић изнесе свој добро проучени план за офанзиву. План за општи напад је израђен, и овај ће Септембра месеца почети на целом Савезничком Солунском Фронту. Српски комунике од 14 септембра гласи: „Наше трупе заузеле су вис 1.170, звани Бели Камен. Истог дана заузели смо Богославце. У јутру, 13 септембра, наша кавалерија, јурећи непријатеља, ушла је у Кочане. Линија нам је проширена до Велеса. Заробљен је велики број Немаца и Бугара“.

У болници гусле загудише, ко је имао обе ноге играо је у колу; ко није, тај је свирао у свиралу и звиждао у такту и ритму саме игре.

НАПРЕД У ОБЕТАНОЈ ЗЕМЉИ

Идући комунике објављује: „Напредује се, данас је пао Прилеп, на граду Краљевића Марка вије се Српска Застава“. Солунски пробој указа давно жељени пут Српским Армијама, оне се не зауставише више. Уз Српске Армије је Британска транспортна компанија.

Јутром, 30 септембра, објави се капитулација, а у подне и потпис примирја с Бугарском. Српска Војска потискује и јури Немце и Аустријанце.

Познавајући добро српске санитарне прилике, др. Емзле побринула се да их на дому у Србији колико-толико обезбеди и створи. Српска војска је располагала трима санитетским Шкотским Јединицама. Ова из Острова могла би се транспортовати за Врање. Да би одмерила посао и прилике, др. Емзле, захваљујући шефу Британске транспортне службе, полази одмах за војском. Болнички штаб је на Фордовим ауто-

мобилима. Шоферке спремне чекају команду за полазак: У пратњи је и Богољуб шофер, сав срећан што прати др. Емзле и сестру Грин. Сирена одјекну, шоферка окрете машину, а сви околу узвикнуше „Срећан пут“, „Живела Србија“.

Ево, где међу првима, пође и др. Емзле у Обећану Земљу. Са др. Емзле је стари друг Српске војске г-ђа Грин. У повлачењу кроз Арбанију она је ову дивљу покрајину Балкана прешла пешице. Сада, сва срећна, прави планове за рад; у ослобођеној Шумадији дала би све што има да помогне Србима, толико их је обожавала.

Са Острова, линијом Битољ—Прилеп—Бабуна, пређоше за дана. Ноћ их застаде у Велесу; и ако пут није лак, оне полазе даље. Уз пут, са свих висова и по долинама, светлוצају логорске ватре, преко тешкоћа закрченог пута прелази се и оне то не осећају. После 227 км. пређенога пута стижу у Скопље. Шкотске Сестре су доброг расположења, ни у тешкоћама не губе стрпљење. Ево их где отварају своје пољске кревете и спремају преноћиште.

У Скопљу, др. Емзле доби званично обавештење и упутство за отварање болнице у Врању. „Потребнија нам је, вели др. Владисављевић, болница сад но икад. Садашња беда у погледу санитетском не да се упоредити ни с бедом из повлачења, ни са оном из изгнанства“.

ШКОТСКЕ ЖЕНЕ У ВРАЊУ

Идућег јутра, др. Емзле и сестра Грин продужише преко Куманова у Врању. Још издалека запазили су да се беласа једна дугачка зграда, то бејаше болница, у којој ће оне радити. У варош су ушле доцкан по подне. Дочек у Врању никада неће заборавити Шкотске Сестре. Засуте су цвећем и сузама; жене и деца плачући љубили су ове женске веснике слободе и бољих дана. Врања је личила на болеснички логор. 1.500 савезничких војника болних и рањених лежало је у Врању. Девојке и госпође из Врања доносиле су једнима слатка и понуда, свештеник је друге причешћивао, трећи су у крви и заносу лежали по подовима, крај њих су многи своју намучену душу испуштали, тешећи се да умиру у Србији.

У овом свету јада, као анђели спасиоци, јавиле су се ове две Енглескиње др. Емзле и сестра Грин. Превијалиште

је организовано за рањене, али опасност од епидемије прети да у Врању обнови јад и смрт Ваљева.

Ваљало је брзо помоћи. Др. Емзле се враћа за Острово. Сутрадан, по њеном доласку у Острово, две сестре, Маргарита Гринлис и Ани Линд, на путу су за Врање с натовареним аутомобилом санитетског материјала, лекова и конзерви млека.

Шатори, под којима се две-три године живело и радило, склопљени су и натоварени на 9 аутомобила. Болница са Острова крете се, 22 октобра, за Врање. Пут је 311 км. Путовало се 5 дана и 4 ноћи. Три ноћи ноћивало се крај пута, на пољским креветима. Четврту ноћ преноћило се у болници Леди Пеџет, коју сестре Србијан Релиф Фонда чисте и спремају.

Болница Шкотских Жена у Врању

Кад су се са својом болничком колоном Шкотске Жене појавиле у Врању, свет је веровао да оне могу да створе и учине што хоће. *За репутацију своје велике земље и благослов свих Шкотских Жена, ове неуморне сестре чиниле су све, што могу, да оправдају народно убеђење.*

Једна сестра спрема организациони план, друга с људима чисти зграду, трећа се прихвата кујне. Највеће зло је што нема светлости те су послови ноћу отежани, невоље удвојене. Смртност од шпанске грознице, све већа, изазива успомену на страшне дане тифусне заразе.

Док су се Шкотске Жене бориле са свакојаким незгодама за припрему и уређење болнице, у граду добош објави

да је Аустрија капитулирала 4 новембра. Дан примирја објављен је на исти начин 11 новембра.

Забринутост за исхрану велика је. Железничка пруга дигнута и искварена; саобраћај, онемогућен, изоловао је Врање, као и остала места, те немогућно беше помоћи. Војна порција недовољна беше за 600 људи. Уз то, Врање је на ударцу. Све војне јединице, у пролазу кроз Врање, одседају у болници, ту се хране многи оболели, у немогућности да продуже пут. Шкотска болница лечи и негује своје војне пацијенте, затим грађанство, бугарске заробљенике, прихвата војне пролазне трупе. Др. Емзле позвана је да изврши преглед рекрута Моравске Дивизије. За њеног одсуства, све дневне бриге падају на сестру Грин.

За све преморене, анемичне, промрзле, гладне, а њих је сувише, посведневно, увек више од 200, сестра Грин има увек резервисане топле супе, чаја, чоколаде и т. д.

Божић је у болници доста добро дочекан. Са Ослобођењем је и Коло Српских Сестара у Врању организовало рад, прикупило поклона, прилога и предовољстава за све оне који су око болнице и у болници.

Зимски хладни, влажни и магловити месеци развише епидемију тифуса, чије прве клице бугарски заробљеници унесоше у преморени и измучени војни и грађански свет. Фебруара и марта 1919 године, тифус је у Врању косио свет, као 1915 год. пегавац у Ваљеву.

Шест сестара је једно за другим помрло од тифуса, док је омиљена сестра Агнес Ирл пала од запаљења плућа. Може се замислити у каквим размерама умирало грађанство. Поред унутрашњих болести, тифуса и шпанске инфлуенце, хируршки случајеви су у овом времену многобројнији но у Београду.

У пролеће, тифусна епидемија нагло ишчезава, као да ју је сунчани зрак угушио. Ово измени сâм карактер болнице. Др. Емзле брине се за жене, за децу, за грађанство; она помишља на нудилске курсеве и спрему наших женскиња и за ове послове. Рад и пожртвовање сестара у Врањској болници прочу се. Многе Мисије и њихови шефови чине поклоне болници. Између осталих, пуковник Фиц Патрик из Солуна шаље читав вагон разног болничког материјала, рубља, конзерви и других потреба.

Кад је, 7 јуна 1919 год., мир потписан у Версају, и кад се могло помишљати на повратак у домовину, др. Емзле срачунава, да ли би се могла створити, за Врању и овај крај, перманентна женска и деџа болница?

Др. ЕМЗЛЕ НАПУШТА ВРАЊЕ И СРБИЈУ

Комитет из Единбурга ограничава време трајања својих јединица, а овим и планове наше Мале Докторке. Ипак зато др. Емзле остварила је унеколико свој план и оставила организовану и спремну болницу са 50 постеља у Врањи, а по 20 постеља у Врањској Бањи, Владичином Хану и Сурдулици.

Шкотска болница имала је, према потреби годишњег доба, сталног рада све до 16 октобра. Пре но што ће напустити Врање, један ратник кроз Вечерње Новости захваљује се на љубави и труду сестрама Блак, Макензи, и Грин, која нас је задужила и у борбама на Шапцу. Ове племените сестре и „наша Мала Докторка др. Емзле нити су се бојале, нити су се штеделе да у овом истакнуто епидемиском месту раде за нас као за своју браћу“.

Из Врањске Шкотске јединице Врховна Команда наградила је Српским Црвеним Крстом 52 сестре. Неке су добиле и Св. Саву; др. Емзле, пре но што је оставила Србију, добила је Белог Орла. Шкотска јединица у Врању свршава последње послове. Болесници се евакуишу за Ниш и Скопље, где су већ рестауриране и отворене наше болнице.

Стижу и Америчке Мисије да смењују ратне савезничке Мисије, да се прихватају поратних послова. Желело се да сестре Шкотских јединица продуже рад с Америчким Ц. К., јер и поред пословног америчког инстинкта, ваљало је имати искуства за нову средину, познавати крај, народ, језик.

Народ града Врања и околине испратио је др. Емзле за Београд 2 октобра 1919 год. Хитала је у сусрет чланицама изасланицама Извршног Комитета из Единбурга, г-ђи Беатрици Расел и Мис Кемп, које су на самарићанском послу Централне од почетка до краја рата.

Најновија јединица, комбинована од дотадашњих у Србији, отворила је једну малу болницу у Ресавској улици у Београду и Ортопедски Логор под Авалом, који је, као летња колонија, одлично успео. Не могући инсталирати перманентну

ортопедску болницу, као што је била она у Солуну, ова акција је застала.

Велико дело Шкотских Жена завршено је марта месеца 1920 г. Чланови Мисије, који толико задужише наш Народ, демобилишу се и распуштају априла и маја месеца.

„Наша Мала Докторка“ отишла је из Београда да чини услуге руској царистичкој, Врангеловој војсци на Криму, камо ју је привукла и успомена на њену хуману и милосрдну Патронесу и Земљакињу, Флоренс Најтингел.

ТРАНСПОРТНА АМБУЛАНТНА КОЛОНА Г-ЋЕ ХАРЛЕЈ

Име г-ђе Харлеј припада нашој Ратној Историји. Пожртвовањем и смрћу убележена је у Легију Српских Хероја. Својом љубављу, бесмртним примером пожртвовања, г-ђа Харлеј уједињује два народа. Успомену њене велике и добре душе понели су собом ратници у све наше крајеве.

Она је сестра Маршала Френча, Врховног Заповедника енглеских трупа које су се у Француској искрцале. Мати срећне породице Харлеј. Завичај јој је Шкотска. Шеф администратор је Шкотске Јединице која је из Шампање кренула у Србију. У Солун стиже 1915 год., кад је судбина српског фронта и Државе пред безизлазним положајем. Непријатељ, надмоћнији, са три стране, оклопио је Србију; херојска Савезничка Војна Сила и Народ, вели г-ђа Харлеј, дају Историји пример надчовечанског повлачења.

Пред само повлачење, ова Шкотска Јединица задржала се неколико дана на капији српске Државе, у Ђевђелији. Услед све тежих прилика и наступања непријатеља, и сама се мораде повући из Ђевђелије у Солун.

Захваљујући присебности и агилности г-ђе Харлеј, ова јединица убрзо отвори једну малу болницу која је у почетку припадала Источној Војсци — Armée d'Orient. Доласком Српске Војске на Солунски Фронт, 1916 год., она пређе под Српску Заставу.

Г-ђа Харлеј учинила је безброј самарићанских услуга Источној Војсци, зашто је одликована Легијом Часте коју јој предаје Заповедник Источне Војске, генерал Сарај.

До овог времена идеја г-ђе Харлеј је да оснује „транспортну амбулантну службу и колону“. Да ово оствари, отишла је у Енглеску да издејствује материалне услове. На

свима овим путовањима г-ђу Харлеј пратиле су и у свима дужностима и подухећима помагале њене две кћери, Мис Едит и Мис Флора Харлеј.

Једна од њих, Едит, отпутова с мајком у Лондон. Да би скупила новчаних средстава, водила је г-ђа Харлеј велику пропаганду у Енглеској и у Америци. Тако је створена могућност за организацију и опстанак транспортне амбулантне службе. Подузимљиве Енглескиње прихватише не само

Ђенерал Сарај предаје одликовање Г-ђи Харлеј

санитетско већ и саобраћајно одељење као шофери и механичари те ново-основане транспортне амбулантне женске колоне.

Једно крило ове службе носило је име „Американске Колоне“, пошто је омогућено и основано американским прилозима.

Транспортна амбулантна служба г-ђе Харлеј везана је с болницом у Острову, делом фронта Прве Српске Армије. На овој линији, Битољ је толико бомбардован да је прозват Балкански Ремс. Но, и ако је сручено толико граната и за-

гушљивих гасова на ову незаштићену варош, ипак је остало доста света, нарочито жена и деце, који су волели више изгинути на свом огњишту, него се као избеглице потуцати по свету.

И кад су се у ад претворили од пакленог бомбардовања, у Битољу, у Београду, у Вердену и у Ремсу, под невероватним приликама, живело је становништво које је своју судбину везало за своје огњиште и свој град. Ови у Битољу нису имали чувених шампањских подрума, ни тврђава, ни већих зграда, по чијим би се подрумима склањали за време бомбардовања; о апровизацији и исхрани да и не говорим. Изложени сталним, непосредним опасностима бомбардовања рањавани су, гинули, најчешће загушивани гасовима, морени глађу.

Загушљиви гасови угушивали би гдекад мајку са свом децом, а није редак случај да су и читаве групе, склоњене од бомбардовања, постале жртвом загушљивих гасова.

Страхота, свирепост рата и нечовештва огледала се у Битољу, и трпели су их, готово искључиво, жене и деца.

Њихова судбина дирнула је г-ђу Харлеј. Изледало јој је да би најбоље учинила ако оде њих да прихвати, да их теши, да их помаже. Ова идеја тињала је у овој доброј души, у овој мајци, коју нису кћерински волели, само Едит и Флора, већ и сви чланови Мисије, и сви ратници који би јој пришли.

Г-ђа Харлеј је неуморна, и ако јој је шесет година прошло. Љубазност, доброта, хитрина и отменост г-ђе Харлеј не дају ни помислити да је живот овако активне жене силазио све дубље и дубље.

Одлука да идуће године оде у Битољ и да тамо отпочне своју благотворну акцију, међу заосталим мештанима, изненадила је не само Шкотске Жене већ и војне власти.

Војне власти су најмање одобравале одлуку г-ђе Харлеј, из разлога што су учестана и јака бомбардовања онемогућаваала сигурност живота а камо ли рада.

На све ово није се обазирала г-ђа Харлеј. У пратњи своје кћери Едит, г-ђа Харлеј, у почетку јануара 1917 год., оде у Битољ да утврди стварност социалних и здравствених прилика, да организује исхрану деце и грађанства.

На лицу места, г-ђа Харлеј утврди стање и потребе вароши и изради свој план. За кратко време видимо је инсталирану у некој турској кући, где подешава свој home и свој живот, запослена, сва срећна што ће моћи народу да помаже.

У првом сусрету с г-ђом Харлеј, народ је упозорио свог племенитог пријатеља и добротвора да непријатељ свакога дана, у исте сате, почиње бомбардовање вароши, те да се и сама мора одмах склањати у подрум или које заклоњено место.

Изгледа да је г-ђа Харлеј ову напомену узела олако. После једног напорног дана, 7 марта, у кући г-ђе Харлеј био је састанак и чај. Гостију бејаше доста, сви слушаху г-ђу Харлеј, како одушевљено говори о свом даљем плану рада и активности за заостало становништво овога пустог града.

На мах треска гранате одјекну, а за овим у неочекивани час поче бомбардовање. Цео свет наже бежати и склањати се. Г-ђа Харлеј седела је у својој столици крај отвореног прозора. Сунчани дан уносио је мало радости у ову лепо подешену собу, из које је свет почео бежати. Едита рече мајци да се што пре и сама склони. Узаман! Све је доцкан, јер је г-ђа Харлеј већ погинула. И непријатељски шрапнел, као да је респектовао ову дивну жену, погодио ју је у главу, али није онаказио њено лепо племенито лице.

Г-ђа Харлеј је одмах пренета у војну болницу. Три дана доцније, 10 марта, посмртни остаци ове ретке жене приспели су у Солун. Свог погинулог родитеља пратиле су кћери Едита и Флора.

На одру г-ђе Харлеј су Савезничке Заставе, ловор и цвеће. Пренета је под Шатор Шкотских Жена. Војска, грађанство, нудиље и све Савезничке Самарићанске Мисије, жене и деца, све што је у Солуну живело дошло је да ода последњу почаст и дубоку захвалност, апостолу самарићанства.

ПУТ ЗЕЛИТИНЛИКА

Спровод г-ђе Харлеј је с војним почастима. За ковчегом, испред Британских војника, у ратној опреми, корача Српска Краљевска Гарда.

Војна музика, комбинована из српске, француске и енглеске, тужним звуцима Шопеновог марша пратила је овај свечани војни спровод пут гробља Зејитинлика.

На два до три километра од Солуна налази се Зејитин-
лик. Извесне српске трупе, искрцавајући се с Крфа, ту су
логоровале. Позније, за време операција, ту је инсталирано

На гробу г-ђе Харлеј (Зејитинлик)

реконвалесцентно српско одељење и савезничке болнице, па
је ту уређено и Војничко Савезничко Гробље које, сваком
даном и данас, добија по који нови споменик.

Том заједничком Савезничком Пантеону, кћери Едита и Флора, са својим пријатељицама, свима савезничким самарићанкама из Солуна, прате г-ђу Харлеј, палог хероја. Изасланици свих Савезничких Друштава, виши официри, војска у походној опреми, давали су достојанствени војнички карактер једној незапамћеној манифестацији саучешћа.

Побожне Енглескиње говораху: „Мати је волела војничку тачност, може бити није далеко од нас. Њена душа је у складу с величином која њено трошно тело, пролазне земаљске остатке, прати“.

На гробу г-ђе Харлеј Министар Унутрашњих Дела г. Љуба Јовановић одржао је дирљив говор. Између осталог рекао је: „Глас који нас је храбрио у најтежим данима био је глас г-ђе Харлеј. Племенита кћери велике нације, и ако нам ниси сестра по рођењу, драга си нам и мила као и рођена. Твоју нежну и племениту душу пратиће наше молитве и вечита захвалност Српског Народа“.

Једно српско сироче опростило се узбудљивим говором с г-ђом Харлеј и спустило киту цвећа на одар добротворке српске сирочади.

Из захвалности што је ова кћи Енглеске, г-ђа Харлеј, толико волела Србију, да се пожртвовањем, радом и смрћу за вечита времена уписала у њене најоданије борце, јула месеца 1917 год. Српска Војска подигла је на Савезничком Гробљу у Зејитинлику, на гробу г-ђе Харлеј, диван споменик на коме је исписано.

„Жртви варварства г-ђи Харлеј“

На твоје гробу уместо цвећа

Израшће захвалност Срба.

За твоја племенита дела, твоје име

Преносиће се од генерације на генерацију“.

Име г-ђе Харлеј улази у Српску Историју. У Битољу, једна улица носи име г-ђе Харлеј. Академски сликар Миловановић израдио је слику „Г-ђа Харлеј у Битољу“. Пријатељице г-ђе Харлеј налазе да је г. Миловановић успео да је доста верно изради. Слика се данас налази на почасном месту у Кабинету главног секретара Министарства Финансија у Београду.

ГЕНЕРАЛ Др. ЖАРКО РУВИДИЋ О ТРАНСПОРТНОЈ АМБУЛАНТНОЈ
СЛУЖБИ Г-ЋЕ ХАРЛЕЈ

Говорећи о евакуацији рањеника при заузећу Кајмакчалане, 1916 године, генерал др. Жарко Рувидић под 2) Начин и средства преноса рањеника и време трајања преноса, говори под в): Са завојшта десног одсека на Јурки Кулбелер до евакуационе станице у село Острово, тешки рањеници евакуисани су лаким санитарским аутомобилима Енглеских Мисија г-ђе Харлеј и г-ђе Бр. Бенедет.

Д-р Жарко Рувидић

Мали амбулантни фордови, вођени шоферима из болнице Шкотских Жена, долазили су сваког јутра до III завојшта да приме тешке рањенике и да их одвезу до хируршке болнице у Острову. Без обзира на непогоде времена — по киши и по снегу, а по рђавом времену и излоканим путовима, — ови су аутомобили, вршећи свакодневно своју тешку дужност, допринели веома много те је евакуација тешких рањеника могла бити вршена брзо и без застоја, чак и у дане кад је завојште било претрпано рањеницима, као на пр. 13 децембра 1916 год. Г-ђа Харлеј, сестра Енглеског Маршала Френча, и г-ђа Бенедет, долазиле су и саме до дивизиског завојшта да лично руководе радом на евакуацији. Њихов рад, као и рад свих чланова њихових секција, заслужује свако признање и похвалу. Оне су и на делу показале да и жене добро организоване и са јако развијеним осећањем дужности могу бити веома корисно употребљене у рату.

Транспортна амбулантна служба није се удаљавала од Војске, она је прати у победоносним маршевима и борбама

пробоја Солунског Фронта. Шофери су жене-добровољци. Међу шоферима их је из најотменијих кругова. Тако је кћи г-ђе Харлеј шофирала пратећи своју мајку на Фронт или у Битољ да дели лекарску помоћ, храну и одело становништву Битоља.

Евакуисање рањеника из III Завојништа

Бугари и Немци стално су бомбардовали тешким оруђима и гранатама са загушљивим гасовима незаштићену варош Битољ. При таквом једном бомбардовању погинула је г-ђа Харлеј, погођена артилериским зрном.

ВИСОКОРОЂЕНЕ ШОФЕРКЕ ЗА СРБИЈУ

За транспортну амбулантну колону рекрутоване су девојке и жене, већином девојке из највиших енглеских кругова.

Напоменула сам да су две кћери г-ђе Харлеј биле шоферке. Шофер транспортне амбулантне колоне, потом шофер у одсеку акције Харлеј за Битољ мис Едит Харлеј, секретар и сарадник, „у животу десна а у смрти лева рука“ љубимица кћи је г-ђе Харлеј.

Мис Едит прати г-ђу Харлеј на Солунском Фронту, на пропагандском путовању по Енглеској. Говорила је више језика, а на Фронту научила српски језик да је могла читати и споразумевати се. После погибије г-ђе Харлеј, Врховна Ко-

манда упути мис Едит на даљи рад у Воден. Пробој Солунског Фронта отвори пут Србији и Београду, војсци и мисијама. Жеља мис Едит је да обиђе Шумадију за чију је победу пала г-ђа Харлеј.

Преко Косовске Митровице избија у ослобођену Србију, да срцем Шумадије стигне у Београд. Самарићанке с фронта разишле су се по селима и варошима, обилазећи породице својих ратних другова. Тако мис Харлеј сврати у Аранђеловац да чувеном аранђеловачком трговцу г. Ђокићу донесе с Фронта добре вести о синовима. Многе Енглескиње хитале су у прву посету породицама бораца, лекара, пацијената, избеглица, остављајући свуда успомене срдачног пријатељства.

Д-р Кујунџић посматра шоферке на дужности

Да изнесем да је једна од ових шофера кћи Лорда Роалена, Хонорабл Елзи Камерон Корбит. Својим амбулантним аутомобилом је она дошла за војском у Београд.

По повратку у Лондон, овај високорођени шофер послао је Дечјој Болници свој прилог у вредности 275.000 дин.

Две од шофера шкотске амбулантне службе, Мис Поп-Елис и Мис Харвеј, отишле су из Србије у Јужну Африку, у Јоханесбург, где су пропагирале за Србију и прикупиле скоро 400.000 динара, којим се новцем омогућила куповина зграде Енглеско-Српске Дечје болнице, која стаје 800.000 динара.

Сем ових, породичне прилике и социални ранг многих других је висок и завидан. Једна од њих била је и Мис Винифред Елис.

МИС ЕЛИС — ШОФЕР, ЛИНГВИСТИЧАР

Шофер са Сулског Фронта, Мис Елис је универзитетски, нарочито лингвистички, школована. На Фронту је рекрутована у Мисији г-ђе Харлеј. После рата непосредно отвара школу за енглески језик. Има много слушалаца и много успеха у раду. Темељна лингвистичка спрема, нова фонетичка

Мис Винифред Елис

метода изучавања изговора енглеског језика, привукоше у школу Мис Елис поред омладинаца и друге познате личности, интелектуалне раднице нашег друштва.

Мис Елис је међу нама остала осам година, и, учећи друге, изучавала је наш језик и успела да напише „Енглеску граматику с фонетиком за Србе, Хрвате, Словенце“. Мис Елис најактивније учествује у стварању Англо - Југословенског Клуба у Београду. Лингвистичар, шофер, писац, Мис Елис је својим пријатељством и љу-

бављу задужила Српски Народ. Ова отмена дама дала нам је пример, својствен Енглескињама, да се не стиде посла и доказ пријатељства кад је за дуже времена, свакодневно, у подне и у вече, носила порције с храном Х... Х... болесној Госпођи, онако исто горда овом дужиношћу као и шоферском на Солунском Фронту.

Амбулантна транспортна служба Шкотских Жена ишла је за војском од Солунског Фронта, делимично за Нови Сад или Сарајево, а по свршетку и демобилизацији напустила је Земљу и Народ коме је верно и братски послужила.

Болнице Шкотских Жена са Фронта кретале су се: она из Солуна за Београд, из Острова у Врање, она из Драгоманца, др. Инглис, преко мора, Груза, Херцеговине у Сарајево.

САНДЕС-ХАВЕРФИЛД-КАНТИНЕ

Једва да сам бацила поглед на огромно дело Мисије Шкотских Жена, а већ ме питате да нисам заборавила „Сандес Хаверфилд Кантине“?

Њих носе два славна имена, и оне се никада неће заборавити. Хиљадама бораца са Солунског Фронта и света у

Г-ђа Хаверфилд

Ужичком округу познају ове две велике фигуре, боље рећи две племените душе.

Да се задржим на имену и успомени г-ђе Хаверфилд. Одмах по објави рата, међу првима је са др. Елзе Инглис

у Србији. Остала је у окупираној Српској територији заједно са др. Инглис. Обе су успеле да се из окупиране Србије и непријатељских земаља врате у Лондон.

Одатле, после кратког времена, обе пријатељице крећу за Русију, да би се прикомандовале нашим у Добруци.

Бољшевчка револуција осујети им план. После кратког боравка и рада у Добруци морале су се вратити за Енглеску. Путовање у овом немирном и тешком времену преморише организме којима и године старости наговештавају опасност.

Г-ђа Хаверфилд искрца се на енглеско земљиште с преболном својом пријатељицом др. Инглис.

Озбиљност прилика, брзина догађаја који су сваким минутом доносили свету нове бриге и дужности, не даваху времена ни жалости, ни одмору: ваљало се савлађивати и без престанка радити.

Наредник са Солунског Фронта, Флора Сандес, у том стиже у Енглеску и предлаже г-ђи Хаверфилд да предузме припремање и организацију „Сандес - Хаверфилд - Кантине“.

Колико су ове жене уносиле труда и рада види се по томе што за кратко време никоше Сандес - Хаверфилд - Кантине на фронту Петелине—Јелак—Кајмакчалан. После пробоја преселише се и функционишу у ослобођеном Београду.

У почетку 1919 год. долази г-ђа Хаверфилд из Лондона, да у име Српског Црвеног Крста из Лондона обиђе кантине, да води још и друге акције у поробљеној Србији.

У то доба генерал Фортескју прикупи све Енглеске самарићанке да их према новим поратним приликама и потребама запосли новим пословима и дужностима, да их шаље онамо, где су највеће беде у становништву.

Мис Дикенсон би упућена у Шабац и дуж Дрине. Она се и данас налази у Травнику, где ради у својој „Занатској Школи“.

Г-ђа Хаверфилд оде за Бајину Башту. По природним лепотама цео ужички крај с Бајином Баштом подсећао ју је на Шкотску; беда и сиротиња овога краја стезали су јој срце утолико више.

Прилазећи Бајиној Башти, преко Кадиначе и Николића, г-ђу Хаверфилд изненадише друмски споменици које тужни родитељи подигоше својим ратницима, палим далеко од завичаја, и који леже у туђим земљама или плове туђим мо-

рима. Учини јој се симболично да бедни стран пролазан човек или његова успомена на овоме свету лежи овако поред друма. Као да је предосећала да ће у овом крају боравити вечни сан, зажелела је да и сама буде сахрањена овако, поред друма.

Угледна по роду и души, г-ђа Хаверфилд везана је у Енглеској за велики број женских друштава. Јавност је познаје као изврсног говорника, сиротиња као ретко племениту жену. И наш народ и сиротиња ужичког краја познаје је по свој дивној женској врлини. Одлазећи у села пешице да обилази и носи помоћ сиромашним и оболелим породицама назебе и сама, разболи се на послу као војник на дужности, и у Бајиној Башти умре. Поред цркве у Бајиној Башти једини је гроб г-ђе Хаверфилд. На споменику овом путник ће прочитати:

„Овде почива тело племените Евелине Хаверфилд, попреклом Шкоткиње, из лозе трећег баронета Абингер.

Она је жртвовала свој живот за Српски Народ неуморним радом за све време рата, до своје смрти 21 марта 1920 год. у Бајиној Башти.

Године 1915 радила је у болници Шкотских Жена, затим буде заробљена. Била је запослена у Добруци у Југословенској Дивизији, у Фонду за помоћ на Дунаву.

Најзад основала је привремени Дом за српску сирочад у Бајиној Башти. Слава јој”.

Г-ђу Хаверфилд, као и све остале ратне самарићанке пале у овом историском времену, на узвишеним дужностима, Српски Народ је почаствовао српском победоносном тробојком преко њиховог заслужног одра.

БЛЕДА СЛИКА УЗВИШЕНОГ ДЕЛА

И све је ово и сувише бледа слика племените и хумане акције Комитета Шкотских Жена за наш Народ. Шта би ваљало рећи о безбројним предавањима, списима и манифестацијама које жене чланице и сараднице Serbian Relief Funda и Шкотских Жена по Енглеској одржаше, те и тако упознаше широку јавност с нашим патњама, нашим жртвама, с херојством оних што много трпе, али свуда побеђују.

У Мисијама — Јединицама Шкотских Жена све послове, па и најгрубље, вршиле су саме жене; жене науке, жене нај-

виших енглеских кругова. Хоћу ли издвојити само активност безбројних жена око прикупљања довољне суме новца за њихова грандиозна, хумана подухећа? Или срачунавати њихове физичке напоре при сваком паковању и експедовању санитетских и добротворних транспората, као и њиховом примању, распакивању, устројавању болница, шаторских логора и т. д.? У свима овим тешким физичким и техничким пословима као и администрацијом, организовањем и вођењем крупних научно-медицинских, хируршких и дру-

Болница Шкотских Жена на 12 километру

гих послова, Шкотске Жене показале су необичан дух иницијативе и организације у широким размерама; смисао солидарности и сарадње; храброст на најопаснијим местима, вољу и знање за победе у науци као и у рату.

Ове жене, у сваком погледу способне за конструктивни друштвени живот, својим личним и социјалним организацијама дале су нам поуке практичним примерима и радом. Оне су нам указале савршеније методе за савремену социјалну поратну делатност.

Поред свега овога, Шкотске Жене дале су нам д-ра Елзе Инглис, г-ђу Харлеј, г-ђу Хаверфилд.... И оне су, као и њихова земљакиња мис Аделина Ирби, жртвовале себе да једном намученом народу помогну, и олакшају реализовање његовог националног и племенског уједињења.

Од свога првог доласка у Србију 1914 год., д-р Инглис пише својим пријатељима у Шкотску и Енглеску да сад живи за треће S. t. j. Serbian.

Да овековечи љубав д-р Инглис и Шкотских Жена за српски народ, Комитет Шкотских Жена одлучује, да из „Мемориалног Фонда д-ра Инглис“ приложи „Друштву Српских Женских Лекара“ 10.000 ливара, као основни капитал за подизање женске болнице у Београду, која ће носити име д-ра Елзе Инглис, једне од најплеменитијих жена које је Шкотска дала Енглеском и Српском Народу.

SERBIAN RELIEF FUND
СРПСКИ ПОТПОРНИ ФОНД

Српски Потпорни Фонд основан је септембра месеца 1914 год. приватном иницијативом неколико пријатеља Србије. Први јавни апел за помоћ појавио се у облику три писма, једно од другог независно написаних и упућених „Тајмсу“. Једно од ова три писма написао је наш осведочени пријатељ г. Ситон Ватсон.

За овим се образује један активан и један почасни Одбор који патронирају господа Асквит, Бонар-Ло, Чемберлен, Лојд Џорџ, Черчил. Председник Фонда је Лондонски епископ др. Инграм који се интересовао радом Фонда од почетка до краја његове делатности.

Краљица Мери, Покровитељка разних добротворних установа Велике Британије, примила се покровитељства и „Српског Потпорног Фонда“. Ова отмена Госпођа свуда је стизала и помагала установе које су под њеним покровитељством.

Фонд је имао незванични карактер, одржаван је прилозима британског народа, и ти су прилози достигли сјајну цифру од 790.000 ф. стерлинга, не рачунајући даровани материјал у вредности 250.000 ф. ст.

Рад *Релиф Фонда* кроз читавих седам година разгранат је и разноврстан, према приликама и променама које је Фронт изазивао.

Крај бојног поља, у збеговима, у окупацији и емиграцији, у евакуацији, у Скадру, у Драчу, на Крфу, на Корзици, на Солунском Фронту, за победоносном Војском, својим санитетским мисијама и потпорним магацинима, чланови, представници и помоћници Србијан Релифа прате Српску Војску и Српски Народ.

Санитетских група на нашем земљишту има седам, од којих се нарочито истичу оне у Београду, у Пожаревцу, у Крагујевцу, у Скопљу.

У октобарској евакуацији 1915, Санитетске Мисије Релиф Фонда делиле су судбину Српског Народа. Највећа од ових, Мисија Леди Пеџет, остала је у Скопљу до фебруара 1916 г., за које је време учинила великих услуга нашем народу.

Мисија г-ђе Стобарт у истом времену упознала је све страхоте одступања кроз Арбанију.

Оне, што избише на Јадран, дочекују изасланици Српског Релиф Фонда. У Скадру, у Драчу, агент Фонда спрема исхрану за изгладнеле трупе и избеглице.

Захваљујући Британском Адмиралитету, професор Бозанк, агент Фонда, стиже у најтежем моменту на Крф, чини неоцењене услуге раздавањем намирница и хране српским трупама и грађанима.

ИЗБЕГЛИЧКА КОЛОНИЈА НА КОРЗИЦИ

У овом времену, у Солуну, Сер Едуард Бојел, његова мати Леди Бојел и г. др. Ђока Ђурић, садашњи југословенски посланик у Лондону, организују помоћ за избеглице које су се Вардарском Долином и од Битоља кретале југу и снашле у Солуну.

Ова група избеглица стално је придолазила, већина их је у превеликој беди и сиротињи, остала без икаквих средстава за живот. Поред ових, има и госпођа из бољих и виших грађанских, официјерских и чиновничких кругова, али је у већини најбеднија сеоска сиротиња.

На предлог Релиф Фонда француска влада пристала је, да Фонд установи колонију српских бегунаца на Корзици, где се дотле одржавао карантин избеглица упућених из Драча преко Марсеља за Француску. Њихово пребацивање преко Јеџејског и Средоземног Мора организовао је Сер Едуард Бојел. У сарадњи и споразуму с француском владом он организује и даљи живот и рад колоније која броји преко 6 000 избеглица.

Братско гостопримство указала је Француска где је, као у целој Француској, у свакој перфектури, па и у Ајачиу, нарочити секретаријат водио потребне избегличке послове. Француска влада, Релиф Фонд и Шкотске Жене поделили су бригу око смештања, исхране и наставе за школску омла-

дину, питања запослености за многи раднички свет, санитетске помоћи за оболеле избеглице и инвалиде.

Француска влада дала им је скровишта и омогућила наставу. Основних школа било је у Бастији, Бокоњану, Учијану и Ајачиу; у Бастији и Ајачију још и две мушке гимназије, једна женска, као и учитељска школа.

Француска је давала не само бесплатну наставу већ и издржавање ученица гимназија смештених по француским интернатима. Отварањем школа запослила се и наша просветна емиграција у колонији. Прегалаштвом просветних

Српски керамичари у Учијану

радника, помоћу Савезника, оснивају се у колонији Српске читаонице, у којима се избеглицама омогућавају књижевна и научна интересовања.

У Ајачиу и Бокоњану основане су и уређене ткачке радионице, где су се запослиле многе сељанке и све жене вичне нашој домаћој текстилној индустрији, ткању веза, клечању ћилимова, пиротској тканини, везу и т. д.

За људе је у Учијану основана керамичка радионица у којој су, и ако доста примитивно, израђиване многе ствари које су радо куповане по Француској и Енглеској.

Санитетску помоћ у колонији указивале су Шкотске Жене. Као и свуда, где су радиле, оне су и овде оставиле

дивних и дирљивих успомена. Основале су једну болницу у Ајачиу, а другу, за туберкулозне, у једном селу. На самарићанској дужности била је др. Филипс.

Избегличку колонију на Корзици обилазили су изасланици Одбора Nation Serbe из Париза, инспектори Релиф Фонда, а сродница др. Инглис, госпођа Робертс дошла је из Единбурга да проведе неко време са избеглицама, и да прегледа рад Шкотских Жена.

Избегличка колонија остала је на Корзици до 1918 г. Тада, крајем децембра, почела се, помало, евакуисати: најпре чиновници који су хитали на дужност у ослобођену отаџбину, затим, једно за другим, остале избеглице у групама, тако да је крајем априла 1919 г. и последња избегличка група напустила острво, да би се вратила на своје порушено, али слободно огњиште и село.

„ГОСПА ЛЕДИКА“ СА СВОЈИМ ИЗБЕГЛИЦАМА

У општем повлачењу војске и народа, деца и жене лутају по разним стазама и богазама које, из Отаџбине, преко Солуна, воде у широки свет.

Осамљеним и преплашеним, изгледаше им, да су остављени својој судбини да се по свету потуцају од немила до недрага.

Налазе се по избегличким логорима око Солуна, а стижу и у саму варош с непрекидном поворком нашег бедног света.

Те који су, и сами померани бујицом повлачења сти-зали некуда, тражи и прикупља племенита Енглескиња, Леди Бојел. Она иде од шатора до шатора, по масама пристиглих избегличких група, да их својом руком прибере и спасе даљих невоља, страдања, опасности.

Све што је са севера придолазило прикупила је Леди Бојел, и лађом превезла на далеко острво Корзику, славно по родном крају највећег модерног војсковође Наполеона.

Несрећни наш народ, на овом острву, у туђини, при-грлила је Леди Бојел као најбоља мајка.

Она је неуморна, као и њен син, сер Едуард Бојел. Она се брине о животу и опстанку здравих, свакодневно обилази болницу у Ајачиу, коју су Шкотске Жене основале за наше болеснике; носи им понуде; као добра мајка теши болне и несрећне.

Дирљиво беше видети кад дели одело, рубље и друге потребе нашим оголелим и невољним избеглицима. Где се појави, наша дечица јој трче у сусрет тепајући: „ево наше госпа Ледике“, мислећи, да је реч Леди име њиховог добротвора.

„У срцу нашем“, пише ми г-ђа Мица С. Тешаћа, председница Друштва Слепих Девојака, „остаће вечита захвалност племенитој Леди Бојел коју с правом можемо назвати Српском Мајком. Она остави сву угодност свога господског

Леди Бојел, Сер Артур Бојел са избеглицима на Корзици

home-а у Лондону, пође у Солун, а затим на Корзику, да с нама дели зле дане страшне судбине нашега народа, не жалећи ни труда ни жртава да нам олакша нечувени душевни терет и борбу за опстанак“.

Поред свих послова, којих се Леди Бојел прихвата на Корзици, она организује курсеве Енглеског језика за учитељице и госпође наших отмених кругова.

И данас, у многим породицама, које су у Ајачиу провеле избеглиштво, чувају се као најмилија успомена две фотографије једног од многих призора наше народне Одисеје.

Прву видите овде, из делимичног снимка огромне колоније и групе у Ајачиу. Ледика је окружена сирочићима, дечицом наших избеглица. Друга је на „часу енглеског језика“ где „Ледика“ поучава српске жене и девојке енглеском језику и литератури.

У нашој јавности је доста говорено о акцији Леди Бојел на Корзици, где је, уз припомоћ енглеских госпођа, а нарочито одушевљених пријатељица нашег народа, Мис Макфиј и Мис Радфорд, за цело време избеглиштва, радила за читаву нашу колонију у којој је било као што рекосмо, преко 6.000 душа.

Г-ЋА МАРГАРИТА МАКФИЈ-ДИМИТРИЈЕВИЋ

Добро позната у Српском Народу, Мис Макфиј, завршавала је школовање у Оксфорду, кад је Леди Гроган, у јесен 1914 год., прикупљала Самарићанке и сараднице Мисије

Serbian Relief Fund-a. У пролеће 1915 год., Мис Макфиј је у Пожаревцу, члан-администратор Српског Релиф Фонда.

Г-ђа Макфиј-Димитријевић

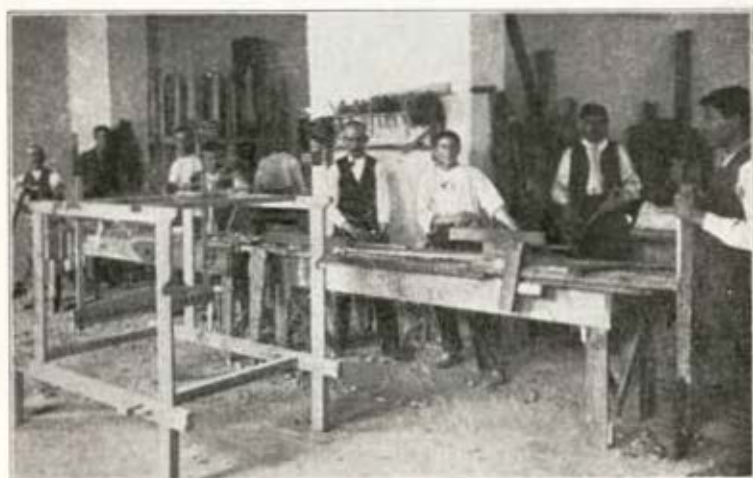
У јесен, исте, 1915 год., ова Мисија, повлачила се испред надмоћнијег непријатеља, Вардарском Долином, Солуну. У Солуну је, Леди Бојел, у име S. R. F., збирала и груписала избеглице у огроман логор. За прво време, Мис Макфиј је управљала магацином избегличког логора S. R. F. Убрзо је званично омогућено и одлучено, да се

избеглички логор пребаци и смести на Корзику. Леди Бојел упути Мис Макфиј на Корзику, да учини припреме за дочек избеглица.

МИС МАКФИЈ НА КОРЗИЦИ

Речено је под каквим је условима осигуран опстанак и живот овог избегличког логора, који је, до Корзике, порастао у колонију са 6.000 душа. Мис Макфиј је остала две године на Корзици у Мисији S. R. F., чијим радом управљају Сер Едуард Бојел и мати му Леди Бојел. Поред Мис Макфиј, вредна и агилна чланица ове Мисије је Мис Радфорд, која, слично акцији Мис Макфиј у Боконјану, организује женске радионице у Ајачиу.

Као што је познато, избеглице су подељене у неколико група, настањених у неколико места. Мис Макфиј је одређена да организује живот избегличке групе у месту Боконјану. Ова група бројала је 300 породица, искључиво жена и деце.

Столарска радионица на Корзици

Од времена на време дошао би и изненадно целу колонију родитељ или који члан фамилије с фронта да у Боконјану проведе поштеду или одмор. Највећи број чланова ове избегличке групе сачињавао је сеоски и паланачки свет, навикнут на рад. На овом далеком острву, избеглиштво у нераду, падало је првих дана тешко људима, камо ли женама, зато се Управа Колоније озбиљно заузео да ма по коју цену, створи избеглицима услове рада и најмање зараде. За кратко време, на Корзици, никоше у свима избегличким местима

радионице ткања и веза, за жене, за људе столарске, керамичке, опанчарске; за сељачку децу пољопривредна станица.

Обдарена организаторском способношћу, Мис Макфиј, има највећег удела у стварању радионица. Већ у самом Бокосању, међу избеглицама своје групе, она пронађе ткаље. Али, нашто радна снага, нашто ткаље без алата, без разбоја? Мис Макфиј тражи и изнађе људе, вичне прављењу разбоја, за које се, убрзо, створи столарска радионица. Кад разбоји беху готови, наста највећа брига *ко ће нити направити?* Нити праве обично старе жене, а сада је ваљало распитивати по целој Колонији за стару жену, која би овај посао умела оба-

Избеглице на раду у Бокосању

вити. Пронађоше једну старицу, самохрану, у црини и тузи, коју је судбина одвела од њеног огњишта, на ово далеко али пријатељско острво. Помисао да је у овом свету још неком потребна, корисна, да је неко тражи и зове на посао, на рад, унесе нешто радости у живот тужне старице. Као да у раду нађе утехе ова несрећна, српска мајка. И све остале, млађе жене, којима је живот још мио, прихватише се преслице, вретена, гребена, заседоше за разбој, да и у туђини покажу вредност женске домаће индустрије.

Груписа их Мис Макфиј, многим даде парче платна, на коме су жене, по сећању, везле разне узорке мотива наше

оригиналне орнаментике, према којима су комбиновани радови, вршиле се многе поруџбине.

Припремна фаза везиља мотива свршена је. Разбоји за ткање пиротских ћилимова и платна склопљени, пређа или памук уведени, жене из народа уђоше у посао. Разбој пропева своју ритмичку песму да жени из народа поврати успомену живота на дому. Први пиротски ћилим поздрављен је као историски догађај и победа. Од тога дана, наше избеглице осетише оно достојанство човека, коме рад даје социалну и личну вредност.

Жене наше задивише своје добротворе стваралачким талентима, вештином својих руку, техничком изработком, изванредном маштом; све што су на Корзици руком створиле, сећањем се руководиле.

И у најтежим приликама, многе избеглице, запослене у разним радионицама, зарађиваху; доста њих своју уштеђевину од зараде уносило је у Штедеоницу која је, ради избеглица, основана.

Душа ових послова и подухећа је Мис Макфиј. Она изумева планове рада, проналази везиље, ткаље, преље, људе, који ће правити алате; разбоје, преслице, вретена, чекрке, гребене и т. д. Она проналази керамичаре, наше вашарске лончаре, за њих земљу, од које могу месити и пећи своје објекте. У Бокоњану и у Ајачиу, у целој колонији, сви познају, воле, цене Мис Макфиј као жену која уме да конструира рад, радом оживи вољу за живот.

Мис Макфиј не брине само за радионицу и штедеоницу већ и за православну цркву на Корзици. Она налази један скроман локал у који ће се сместити капелица. Профану одају мења у светињу, чисти зидове, о које ће свештеници извешати иконе пренесене из цркава своје домовине. Из централе S. R. F. добија одело за свештенике.

МИС МАКФИЈ У БИЗЕРТИ — АКЦИЈА ЗА СЛЕПЕ ИНВАЛИДЕ

Ратна Статистика показује да је модерно ратовање, разноликим техничким оруђем, повећало број слепих. И Солунски Фронт избацивао је из борбених линија многе изнемогле и ослепеле ратнике. Многи борци са положаја Доброг

Поља, Црне Реке, Ветреника и др. жртвовали су народу и држави „своје очи“, то неизмерно благо човечјег живота.

Савезничке Мисије и Комитети око Солунског Фронта унели су у програм ратних и самарићанских послова збрињавање наших онеспособљених војника. Издвајали су их и са реконвалесцентима транспортовали на француске афричке обале. У пристаниште Бизерте стизали су многобројни бродови са евакуисаним оболелим, изнемоглим, ослепелим борцима. Евакуисане ослепеле борце прикупљао је г. Вељко Рамадановић. Ту, поред Ламберт-Касарне, тада српске болнице у бараци, означеној на слици, основао је г. Рамадановић

Опанчарска радионица на Корзици

први Завод за ослепеле ратнике. Овај покушај дао је повода Војним властима да се, 1917 г., обратe S. F. R. с молбом да централа Фонда омогући организовање радионица за евакуисане инвалиде у Бизерти, слично радионицама за избеглице на Корзици.

На апел Војске, Релиф Фонд упути своје изасланице Мис Макфиј и Мис Вилсон у Бизерту на даљи рад. Рад ових двеју Енглескиња у Бизерти имао је највиши хумани и социјални значај, редукацију слепих и изнемоглих инвалида према личним способностима.

Мис Макфиј застала је г. Рамадановића у бараци поред Ламберт-Касарне, у његовом малом Заводу за слепе инвалиде. Опстанак Завода омогућаван је до тада великодушним одзивом енглеских филантропа којима су се слепи инвалиди обратили једним писмом. Управитељ Завода и учитељ ослепелих г. Рамадановић довијао се, на све начине, да организује и школу, са наставом Брајова система. Колико је овим ублажена туга српских хероја за изгубљеним очима и домовином?! Колико је нове духовне светлости унето пипањем по плеханим таблицама које је доста примитивно израдио г. Рамадановић?

Ламберт-Касарна са бараком у Бизерти

Доласком мис Макфиј у Бизерту, акција г. Рамадановића улази у срећнију фазу, добија нов полет, друге размере. Србијан Релиф Фонд, Сер Артур Пирсон, организатор војничке реедукације, средствима и материјалном помоћу омогућише реформисање наставе, модерно организовање школе и радионице, у првом реду угодније збрињавање живота слепих инвалида.

Из бараке, Завод се усели у простране одаје другог спрата Ламберт-Касарне. Једновремено Permanent War Blind Relief Fund одреди помоћ, у новцу и материјалу.

Модерно и стручно уређена школа и разноврсне радионице са занатском наставом оспособише слепе инвалиде за највиша интересовања и рад. Од 1917 све до Априла 1919 г. извођена је с великим успехом реедукација слепих ратника.

Глас о пробоју Фронта узбудио је све српске духове у емиграцији и окупацији. У овим победама, слепи инвалиди видели су оваплоћене жртве које принеше Народу и Држави; и њих обузе нада бољег, срећнијег живота. Очекивани дан повратка у Домовину одређен је у пролеће, 1919 год. Једног лепог априлског дана укрца се транспорт слепих инвалида и са осећањем вечне захвалности Француској и Енглеској, на гостопримству и добротворству, напусти место свога избегличког пребивања и пристаниште Бизерте.

Ленгери су пуштени крај Крфа и Вида, острва смрти, које слепи инвалиди сагледаше својим духовним очима. Лађа необичних путника са својом Антигоном, продужила је пут Домовини, парајући плаву гробницу на дну које мирно почивају небројени другови..... Мислима својим маштали су слепи хероји о новој Држави изграђеној на плавој гробници и другим жртвама, будили су успомену лепоте свога слободног завичаја.

Транспорт слепих инвалида искрцао се у Гружу, одакле је преко Далмације, Херцеговине, Босне приспео у Београд. У порушеном Београду наста борба за даљи опстанак слепих инвалида. Оскудица у становима онемогућила је заједнички живот великог броја слепих инвалида, и продужење започете реедукације. Силом околности слепи инвалиди су привремено распуштени. Заузимањем Мис Макфиј и г. Рамадановића у Комитету Permanent War Blind Relief Fund-у најмљена је привремена зграда у Земуну за мањи број слепих инвалида а наскоро затим успела је Управа Дома да добије у непосредној близини Земуна простране државне зграде, намењене војничким сврхама у којима је уређен Дом слепих инвалида. Државна помоћ поред Савезничких добротворстава омогући организовање модерног Дома-Института слепих инвалида где се прикупише слепа мушка и женска деца целе Државе. Од овог времена, Покровитељство Њ. В. Краља, од 12 августа 1920 г., унело је нов полет у душе инвалида, значајно признање сарадњи свих добротвора и сатрудника о чему су у више махова говорили извештаји и јавна гласила.

МИС МАКФИЈ У ОСЛОБОЂЕНОЈ СРБИЈИ

За победоносном војском и по студеним зимским дањима, хитале су Савезничке Мисије да што пре укажу помоћ поробљеном, оголелом становништву окупираних Србије.

Писац ових редака, улогом главног Секретара „Међусавезничке Француске Мисије Фусмањ-Рејнак“ учествовао је у организовању поратне савезничке, кооперативне хумане акције.

Не улазећи у питање, како је ова кооперација, под г. Ђенералом Фортескју организована и изведена, жели констатовати, да је овом приликом ступила у ближи сараднички однос са многим личностима чији рад износи, па и са Мис Макфиј.

Вазда у име S. R. F. Мис Макфиј прихвата најхитније послове, најпрешније потребе: у Палилули организује кухињу, дели деци и сирочади супу, какао, одело; на Врачару смешта магацин препун топлих материја за одело, рубље и платна за рубље, готова одела, које дели оголелом народу.

Транспорте одела и намирница Мис Макфиј носи и дели по Ужичком округу; по Србији је нечувена беда, препуно сирочади за које организује привремена склоништа.

Поред свих ових послова Мис Макфиј, није престала да води бригу о слепим инвалидима, за које се жртвовала у најтежем времену, о чему, светлим страницама говоре *Анали Дома Слепих Инвалида*.

Није само г. Рамадановић, Директор Дома Слепих Инвалида, одао хвалу и признање Мис Макфиј, одали су и реедуковани слепи инвалиди дирљиву захвалност компонујући нарочиту „Партитуру Мис Макфиј“ коју добро познаје сваки од нас ко је посетио овај модерно уређени Дом.

МИС ВИЛСОН

Ево је на Корзици. Члан је и сарадник Комитета S. R. F., на челу којег су Леди Бојел и Сер Артур Бојел. Са својом интимном пријатељицом Мис Макфиј, упућена је на рад у планинско село Боконјане, где је настањена група колоније српских избеглица.

Не имајући тумача, Мис Вилсон поче изучавати српски језик. Ово јој у даљем раду омогући ближи додир и општење са избеглицама. Језик је савладала, те јој у рукама видимо

Српску Историју и Народне Песме. У тренутцима одмора проучава српску књижевност, чита радо Приповетке Лазе Лазаревића. Универзитетски образована жена, зналац класичне литературе, Мис Вилсон зближи Српску Одисеју Хомеровој. Читала је и размишљала о Хомеровој Одисеји, а у Српској Одисеји преживљује стварност и античку бајку.

Мис Вилсон

„Замишљене за разбојем, удубљене у свој посао, певушећи коју стару народну песму, српске сељанке у Бокоњану, вели Мис Вилсон, изгледале су ми као Пенелопе бајке“.

БИЗЕРТА

Мис Вилсон, у друштву Мис Макфиј, креће, 1917 г., из Бокоњана у Бизерту, да у име S. R. F. види, шта би се могло учинити за изнемогле и следе инвалиде.

Бизерта је француски колонијални бедем Туниса. Као на Крфу, у Бизерти се првих месеца 1916 г. појави, као

каква авет, избегла српска армија. „Фотографије искрцане војске, вели Мис Вилсон, не показују жива човечанска бића, већ сенке неког страшног сна“.

Од њих је, само у једној бараци, помрло 2.500 војника. После првих добрих оброка у Бизерти умирали су, јутром су их као иза сна по болницама и баракама мртве купили и сахрањивали.

Кад су ове две Енглескиње приспеле, Бизерта се сматрала војном базом, на којој је званично функционисала Врховна Команда Српских Армија. Овој су се пријавиле Мис Вилсон и Мис Макфиј. Обема би стављено у дужност да испитају, шта би се могло организовати за оне које смрт није покосила, неспособне да пођу на солунски фронт, разбацане по свима француским болницама и српским баракама од Орана до Бизерте?

БЕН-НЕГРО — АЗИЛ ИЗНЕМОГЛИХ РАТНИКА

Судбина изнемоглих, онеспособљених инвалида не беше лака. Без руку, без ногу, у тифусу и злим последицама тифуса, паралитичари, епилептичари, неврастеничари, сваковрсно нервно оболели борци, чији се организам или делови организма глава, руке, тресу као јасика, представљаху као што Мис Вилсон вели: „друштво поломљених скрханих људи“.

Све ове скрхане, поломљене, напуштене, незбринуте хероје, синове Српског Народа пригрли племенита сестра, Мис Вилсон, да се за њих брине и жртвује у азилу који лично организује у околини Бизерте, у месту Бен-Негру.

Бен-Негру је омање место, од Бизерте удаљено две миље. Јула месеца, кад настану неиздржљиве тропске врућине, кад све сагорева као у огњу, ово место расхлађује поветарац с мора. На велику радост Енглескиње у Бен-Негру доста је цвећа, једно скривено језеро и других лепота тропских растиња.

Ту, у погоднијој природној и социалној средини, мирнијој но у Бизерти, ратној савезничкој раскрсници, организовала је Мис Вилсон Енглески Азил за изнемогле инвалиде, људе у нечувеној несрећи и беди, болу и агонији.

Енглески Азил у Бен-Негру организовала је Мис Вилсон у смислу и правцу санитетском и реедукативном. За кратко време установа азил-болнице-радионице, једновремено збри-

њавала је напуштене богаље, лечила њихове физичке болести, радом их занимала, крепила, подизала из очаја и душевне депресије, повратила им осећаје личне вредности, оспособљених радника, корисних чланова друштва.

Начину лечења масажом и гимнастиком, додата је привлачна могућност занимања радом. Разни занати, моћно деловаху на морално подизање овог сломљеног, скрханог света, повратише му јуначку, трпељиву српску душу, да и у животу пожртвовања нађе утехе.

Док је у Ламберт-Касарни, пуној очаја, одјекивало јечање, уздисање, дотле у азилу Бен-Негро, изнемогли инвалиди истесаше свиралице да с песмом и свиралом поделе свој бол.

Мис Вилсон се не одваја од својих инвалида, она разуме бол најбеднијег свог пацијента, уноси се у његов духовни живот и свет. Инвалиди то осећају, захвални су племенитој сестри Енглескињи, којој поверавају сву своју простосрдачну личну и народну душу.

Богосав Јордановић, изнесен из највећег окршаја и ватре, изнемогао и онеспособљен, у азилу Бен-Негро, једног јутра нестрпљиво очекује „енглеску сестру“ да прича свој ноћашњи сан „Пламене тице“, тумачећи да ће се пламена тица винути од Солуна и ослободити Србију.

Сан Богосава Јордановића унет је на почасном месту у делу Мис Вилсон „Портрети и Скице из Србије“. Међу својим питомцима у Бен-Негро, Мис Вилсон је пронашла најмлађег инвалида Драгомира, чије детињство препричава, професора старе грчке историје и уметности с којим у Бен-Негро дискутује о Акрополису и класичним висинама духовне и уметничке Грчке. Учитељ Стефановић упознаје Мис Вилсон о свом предратном просветном раду и тешкоћама с којима се борио по немањинским, јужним крајевима.

Друг најнесрећнијих инвалида, својим списом њихова живота и прошлости, Мис Вилсон овековечила је у правим, карактеристичним бојама слику наше народне прошлости.

У ЛОГОРУ НАДОР

За изнемогле инвалиде Мис Вилсон је организовала и водила сличну акцију и у логору Надор. Изнемогли инвалиди Солунског Фронта, на афричком земљишту, не познају боље

сестре и већег пријатеља од Мис Вилсон. Њено племенито, боље рећи светитељско лице, вазда насмејано и благо, улевалo је наде и утехе многим оболелим паралитичарима, неврaстеничарима, њена пријатељска рука вазда је пружена скрханим људима без руку и ногу. Више но сестра, мајка најнесрећнијих наших родитеља и браће у емиграцији, прихватала се најгрубљих и најосетљивијих личних жртава, делила сву тугу и бол својих питомаца и пациената. У данима триумфа и победе заједно сву радост. Дан пробоја Солунског Фронта, дан поласка за Србију, убележила је у свом спису Мис Вилсон данима највећих догађаја и радости.

БЕН-НЕГРО — БЕОГРАД

На дан 31 јануара 1919 год., Мис Вилсон полази из Бизерте за Србију с транспортом од 100 инвалида, два-три официра, једном официрском породицом.

Мислима и маштањем поморских луталица Финичана, Коринћана, Нормана, Млечића, Мис Вилсон прати и приводи Балкану и ослобођеној Домовини, своју лађицу пуну хероја. После пет дана путовања од Бен-Негра, морем до Гружа, железничком линијом преко Мостара, Сарајева, Брода стиже у Земул. Прелазећи из Земуна у Београд, Мис Вилсон вели: „изгледало ми је да видим Улиса како ступа на свету земљу Итаке“.

МИС ВИЛСОН ПИСАЦ

Спис „Потрети и Скице из Србије“ посвећује Мис Вилсон своме брату и штампа га у Лондону 1920 г. По овом делу пратили смо је на Корзици, у Бизерти, у Надору међу изнемоглим инвалидима, по њему је сретамо у Нишу и Прокупљу, где у име S. R. F. води поратну акцију за спасавање деце.

Две непријатељске војске у наступању и повлачењу рушиле су нашу државну и породичну зграду. Трећина становништва жртвована је Држави, четврт милиона прогутала је Арбанија. Сличним догађајима и жртвама загрожена је судбина деце, подивљале, израсле у свакој беди. Статистика, колико се могла извести, констатује да је 1919 године 500.000 деце без родитеља, од којих 200.000 на улици очекује брзу помоћ.

У Енглеској је дечји проблем решен принципиелно и социалним методама збрињавања; изграђен је менталитет потребе најбољег решења дечјег питања. Мис Вилсон је као свака Енглескиња добро ориентисана у погледу социалних проблема, те је поратно дечје питање прихватила урођеном племенитошћу и компетенцијом организатора. Није било тешко увидети да су за време Светског Рата српска деца у Аустро-Угарској у свему делила трагичну судбину свог народа и своје расе. Мис Вилсон бележи да за време глади која је настала Хрватска, Славонија и Банат примају из пасивних крајева Босне и Херцеговине 16.000 српске деце на исхрану, да не помру од глади. Сличне судбине су деца са територије бугарске окупације из Ниша, Пирота, Лесковца, Врања, Прокупља. За ове се жртвује Мис Вилсон у име Релиф Фонда. У сарадњи с другим Савезничким Мисијама међу којима и The Serbian Relief Committee of America, оснива многе привремене дечје азиле и установе.

Представници поратних Савезничких Мисија једини су у стању да опишу тешкоће онемогућеног саобраћаја и транспорта помоћи народу удаљених, неприступачних срезова и крајева. Прошло је 11 месеца од Примирја, а једва да се успоставио саобраћај Земун—Београд—Ниш—Солун.

У оваквим приликама исхрана, одевање, огрев, збрињавање сирочади, сузбијање епидемије која се у разним местима јављала, бриге су првога реда за које су се везивала исто толико важна и друга економска питања.

Помоћ Савезничких Мисија и представника је од неоцењене и драгоцене вредности у непосредном поратном времену, кад се из сваковрсног хаоса, немања, сиротиње једва корачало породичном, друштвеном и државном нормалном животу. Многе Енглеске Жене које су као Мис Вилсон за нас у нашој земљи водиле разне послове, личним особинама узвисиле су примере достојанства и пожртвовања Самарјанке.

„Не помињите статистичке податке у акцији Мис Вилсон, јер се она узвисила над бројком; својом индивидуалношћу, разумевањем, пожртвовањем, неком тајанственом силом, она дејствује на околину. Учинио је велика дела хуманости, у Бен-Негру и логору Надору код Бизерте, дала је пример да и нервно оболели инвалид и богаљ могу радити, постати корисни друштву. У крају Ниша и Прокупља служећи

безбројну ратну сирочад служила је, вели X..... X..... велику ствар хуманости и пријатељства наша два народа“.

ПАКЕТНА СЛУЖБА ЗА ЗАРОБЉЕНИКЕ

Нису заборављени ни заробљеници по непријатељским лагерима. Тужне вести стизале су Фонду о занемаривању српских ратних заробљеника.

Да се њима помогне, образована је „Пакетна служба“, а са овом и секција Фонда која стоји у тесној вези с Биро-ом за помоћ у Берну. Помоћ се слала недељним следовањем хлеба у 15 разних лагера Немачке и Аустрије. Једина Бугарска одбија Пакетну Службу Релиф Фонда за наше заробљенике.

Од јуна 1916 год. до октобра 1917, за исхрану заробљеника, Пакетном Службом, издао је Фонд 1.750.000 франака. Зимских месеца исте године потрошено је још 500.000 франака на набавку одела за 50.000 заробљеника.

Нажалост, није било могућно ступити у везу са свима заробљеницима. Последње године рата, Фонд је одржавао везе с близу 60.000 заробљеника. Захваљујући председнику Релиф Фонда, Лондонском Епископу Инграму, ни православно свештенство у ропству није заборављено.

Пошто већ говоримо о заробљеницима, бацимо поглед на Мисију Релиф Фонда, која је, с Леди Пеџет на челу, остала у ропству са својом болницом, са својим пацијентима и поробљеним савезницима у Скопљу.

ЛЕДИ ПЕЏЕТ, ШЕФ МИСИЈЕ РЕЛИФ ФОНДА У СКОПЉУ

Светски Рат застао је Леди Пеџет у Америци, одакле се журно вратила у домовину. Августа месеца је у Лондону, а у септембру међу првим оснивачима „The Serbian Relief Funda“.

Агилни чланови овог Комитета скупили су, у року од месец дана, 11.000 ф. стерлинга, довољну суму да опреме две — три болнице.

С првом јединицом Релиф Фонда, с лекарима, мило-срдним сестрама, помоћницима, болничаркама, њих 57 на броју, Леди Пеџет напушта *Сутамптон 1914 год.*, и преко Солуна полази за Србију.

Супруга ранијег британског посланика у Београду, Леди Пеџет узвисила је свој високи социјални ранг неприкоснове-

ним симболом Црвеног Крста. Као и многи енглески и савезнички самарићани, Леди Пеџет, запослена дужностима на нашој територији, веровала је да се једновременно жртвује и за отачаствену и за нашу савезничку ствар и победу.

Како је она то и практично изводила показују њени извештаји Управи Релиф Фонда.

Први извештај односи се на болницу Прве Санитетске Јединице S. R. F. у Скопљу, од новембра 1914 до маја 1915 г. Овим извештајем, Леди Пеџет енергично брани и настојава да S. R. F. пошаље у Србију што више санитетских јединица, што је Комитет и учинио.

Међутим, ратна и политичка ситуација, изазивала је питање о даљем опстанку санитетских јединица у Србији.

Истина, борбе су престале, епидемија тифуса ишчезла, али је зато неизвесност политичке ситуације лебдела над Србијом и Балканом.

Док је г-ђа Стобарт припремала војну пољску болницу, Леди Пеџет одлучује да остане и даље у Скопљу. Посетивши Београд и Ваљево, вратила се у Скопље, где изненадна смрт омиљеног јој рођака, секретара Мисије, г. Ричарда Чичестра ожалости Леди Пеџет, Мисију и цело Скопље.

У септембру месецу толико се говорило о обнављању непријатељстава, да је и болница Леди Пеџет, као хируршка, сва у припремама. Званична Србија је с дана на дан забринутости. Савезници су обећали војну помоћ да би јој унеколико олакшали. На целој железничкој прузи, од Солуна до Ниша, па и у Скопљу, очекивао се долазак савезничких трупа. Скопље и Ниш окићени су савезничким заставама. Једног дана ове се скидају. Уместо савезничких трупа, 15 октобра стиже у Скопље транспорт од 228 рањеника из Београда. Ови су донели страшне вести о догађајима који се одигравају на Дунаву. Сутрадан, стигла је Поморска Британска Мисија, која се такође повукла из Београда.

Немци и Аустријанци напредовали су са севера. Са Истока су Бугари мучки напали на Србију. Ово је створило у народу панику и невероватан неред и хаос од избеглица, рањеника, људи, жена и деце.

Октобарско повлачење војске са северо-источне територије Србије повукло је евакуацију Српског Црвеног Крста и свих Савезничких Мисија.

Сем једног Одељења Шкотских Жена с др. Инглис у Крушевцу, у Врњцима је остала болница Енглеског Црвеног Крста Дикенсон-Бери. Удаљена од главних друмова, не бу-

Леди Пеџет

дући у војној зони, болница Дикенсон-Бери провела је мрачне дане окупације релативно мирније, но Мисија Леди Пеџет у Скопљу.

Неизвесне ратне и политичке прилике самог непријатеља сударише се с хуманим самарићанским радом супруге пређашњег британског посланика, која је остала на раксерници армиских германо-бугарских штабова, као сведок многог чега, што није требало ни видети, ни проживети. Утолико је одважнија одлука Леди Пеџет да не напусти своју болницу, своје пацијенте, своје савезнике.

Међу најагилнијим члановима Мисије Леди Пеџет уписујемо г-ђу Луиз Вајлс са њеним супругом г. Џејмс Вајлсом, почасним чланом Кембричког Университета.

Светски рат их је застао у Београду. Одмах по објави рата, г. Вајлс добровољно ради у Првој Британској лекарској експедицији. Доласком Мисије Српског Потпорног Фонда видимо их рекрутоване у овој Мисији, међу онима који су водили борбу с пегавцем, од којег се и г. Вајлс разболи у Нишу.

Доцније, у емиграцији, г-ђа Вајлс ради у Пакетном Одељењу S. R. F., а после рата она узима учешћа у многим пословима које овај Фонд подузима на поробљеној територији Србије.

Г. Вајлс олакшава Леди Пеџет отварање магацина S. R. F. по многим варошима Јужне Србије, куда је прилив избеглица изазвао недостатак животних намирница.

Приодат Српском Ратном Прес-биро-у, г. Вајлс нас је задужио низом чланака објављених по највећим журналима градова Енглеске, Канаде, Аустралије, Новог Селанда, одакле нам је стизала обилата материјална помоћ. Почасног Српског капетана г. Вајлса, који и данас живи међу нама, помажући ратну сирочад, познају универзитетски грађани као одличног лектора енглеске књижевности. Многе народне, епске песме, Горски Вијенац, смрт Смаил аге Ченгића, приповетке Лазе Лазаревића, превео је г. Вајлс и штампао у Лондону.

„С НАШИМ СРПСКИМ САВЕЗНИЦИМА“

Овако гласи „Други Извештај“ који је Леди Пеџет поднела Србијан Релиф Фонду о своме раду у Скопљу од септембра 1915 год. до фебруара 1916. год.

При крају овог извештаја, Леди Пеџет одговара на погрешно схваћен и тумачен тон међусобних односа с Бу-

гарском. Унеколико ово тумачење је дало повода да се из енглеске јавности слична нијанса прошири и на нашу земљу.

Ја не познајем све списе Леди Пеџет, нити позније осцилације мишљења и пријатељства, али сам проучила оно што је у овом моменту од највећег интереса за нас, за наше мишљење и наш суд, који треба да се утврди кроз извештај „С нашим Српским Савезницима“ и који износи живот и рад Леди Пеџет у Скопљу од септембра 1915 до фебруара 1916 године.

Према томе, сумарно и критички износим шта је у овом времену Леди Пеџет радила и под каквим приликама. Ово ће довољно бити да једну велику патриотску фигуру утврди као апсолутно лојалног Савезника и верног пријатеља Српског Народа.

У ДАНИМА СТРАДАЊА

Све Санитетске Мисије спремне су за повлачење из Скопља. 17 октобра 1915 год. др. Девис упита Леди Пеџет шта она мисли одлучити?

„Ако остане под Бугарима, била је убеђена да ће моћи да помогне Србима. Бугари су, вели Леди Пеџет, мала амбициозна нација; она ће учтивим понашањем према супрузи једног посланика и дипломате, још с Црвеним Крстом на руци, радо дати кредита Британцима. Као Самарићанка, она неће одбијати помоћ бугарским рањеницима, поред ових моћиће да води бригу и о оним рањеним и болесним Савезницима који су апсолутно напуштени без икакве самарићанске неге и заштите“. — Овако размишља Леди Пеџет и саопштава своју одлуку др. Девису, Војним и Санитетским властима и своме супругу.

Поред највеће болнице, Релиф Фонд је у Скопљу имао одлично снабдевене магацине рубља, одела, обуће, свакодневног санитетског материјала, намирница и т. д.

Из овог магацина, Леди Пеџет снабдевала је топлим рубљем и оделом многе избеглице које су напуштале Скопље и полазиле за војском.

Војска, а за њом у густим колонама жене, деца, народ, с натовареним воловским колима и упртама, с муком глибају по блату, крећу се некуда, пут Качаника и пут Тетова.

У Скопљу је народ узрујан и преплашен. Бугарски топови објавише повлачење последње одбране града. Док се Српска Војска повлачила, образовао се провизорни Комитет управе вароши, који је, предајући непријатељу град, уједно саопштио да је Енглеска Болница Леди Пеџет остала у Скопљу.

Од новог Командантства затражи Леди Пеџет писмену дозволу којом обезбеђује опстанак и рад Мисије на самарићанској дужности.

Прва молба Леди Пеџет била је: да јој се одобри да из вароши прикупи све српске рањенике и болеснике, и да их пренесе у своју болницу. Прикупљајући их по вароши, Леди Пеџет наиђе на једну благородну Енглескињу, г-ђу Барлов, која се није хтела одвојити од својих пацијената, те се није ни евакуисала. Са својим болесницима, г-ђа Барлов пресели се у болницу Леди Пеџет, где је примљена и где је целе зиме радила као члан Мисије.

Бугари нису били ни две недеље у Скопљу, а у вароши је овладала глад: све више избеглица враћало се Скопљу, а све мање намирница налазило се у граду. Ово је дало повода да Леди Пеџет упутити и другу молбу Бугарском Командантству, да може избеглицама делити намирнице из својег магацина.

Две бугарске личности, Командант Места и Први Гувернер Области, имале су различита гледишта на улогу и присутност Леди Пеџет у Скопљу у овим данима и под оваквим приликама. Дешавало се да Гувернер често осујети оно, што би Командант Места одобрио.

Тако је Командант Места одобрио Леди Пеџет издавање намирница, брашна, пиринча, чаја и т. д. најпре у једном одељењу болнице, затим је, 27 новембра, отворен у једном кварту вароши мисиски центар, како би се уторником, средом и суботом, издавале намирнице српским избеглицама. Обавештен о овој акцији, Гувернер забрани Леди Пеџет издавање намирница.

У погледу исхране, патње народа, из дана у дан, постају све теже; за идућа три месеца, у Скопљу је овладала међу избеглицама права глад. Зима са снеговима и јаком хладноћом донесе избеглицама и народу многобројна и озбиљна оболевања.

Леди Пеџет довијала се на све начине, да народу пружи помоћ, ако не у намирницама, оно у новцу. Што се тиче оболелих, њима је болница вазда отворено уточиште. У самој болници, живот није текао ни лако ни глатко. Дођоше јесење и зимске мрачне и хладне ноћи, тешке за рад у болници.

Дајте болници светлости и огрева, за остало како буде, али ни тога нема. Хладна ноћ без светлости у болници је страшна. С бледуњавом светлошћу свеће у руци, ишле би сестре од једне постеље другој, али у мраку не беше могућно ни помоћи, ни олакшати болнима.

Скупише се све тешкоће: глад на све стране, болница па и варош без светлости, у мраку; недостатак огрева за избеглице, па и болницу, поред свега тога и монетарно питање запрепасти све. Не само динар, већ и француска и енглеска монета је у вратоломном валутном паду. Ово смањи финансијски капацитет Мисије и удвоји беду сиромашних избеглица.

Леди Пеџет морала је водити вешту финансијску политику, кад је успела да се преко Букурешта Мисији Србијан Релиф Фонда из Скопља отвори кредит у Бугарској Народној Банци.

Леди Пеџет водила је борбу за опстанак и акцију Мисије познатом расном жилавошћу и упорношћу. Све ове борбе с великим интересовањем пратио је Амерички Консул из Софије. Овај још неутрални утицај јамачно је добро дејствовао, те се, у овако критичним тренутцима, бугарска краљица Елеонора сети Леди Пеџет, и да би је охрабрила у њеном великом самарићанском делу пошаље јој пет хиљада лева.

Реч и помоћ краљице Елеоноре, као и њено позније интересовање за повратак Мисије у Енглеску, навукао је Леди Пеџет разна пребацивања у домовини, која су изазвала сумњу у искреност великог дела, којег се ради нас подухватила.

Узевши у обзир друштвени положај Леди Пеџет, њену храброст да у оваквим приликама не напусти савезничке невоље, Краљица Елеонора учинила је што Краљици и доликује, признајући један храбар и племенит гест жени непријатељског народа.

Колико би име Краљице Елеоноре сијало међу нама да се сличним гестом сетила оних невиних мученика који, у Сурдулици побијени, одоше на онај свет да причају о братском нечовештву и бездушности.

Интересовање Краљичино за Мисију Леди Пеџет, нарочито за њен одлазак из Скопља, маскирало је тежњу Немаца и Бугара да се ова што пре уклони са ове важне тачке, где је сметала ратничкој активности, агасирајући политичке настојеће бугарских и немачких планова.

Супруга британског дипломате није узалуд остала у Скопљу, vele непријатељске високе војне власти! Међу овим избеглицама којима она дели намирнице, сигурно има у женско одело пресвучених војника који с Леди Пеџет мењају мишљења и информације о приликама.

Осумњичена уходством, на све могуће начине кињена, Леди Пеџет хладно прима све ово и као прави јунак, она је сва предана само својој самарићанској дужности. Она се бори у једној скроз непријатељској и нехигијенској ратној средини, пуној крша сваковрсних војних објеката, сваког ђубрета, смрада и трулежи угинуле стоке и незакопаних ратничких лешева.

За све црњу и многобројнију нашу сиротињу успева да дели дању и ноћу, знано и незнано, намирнице и новчану помоћ: 16 децембра има их 3.117 на броју; од тада, сваким даном, све више. Сем намирница, Леди Пеџет издала је избеглицама новчану помоћ 5.910 ф. с. у данашњој вредности више од милион и по динара.

Ма да су у болницу Леди Пеџет примани наши из грађанских редова, ширење болести у граду примора је да отвори један Диспансер, у коме су избеглице добијале бесплатне лекарске консултације и лекове.

Концем новембра, бележи Леди Пеџет, стигло је из Призрена преко стотину дечака, већином ђака, са два професора. Данима су пешачили по снегу и блату, те су у Скопље стигли боси, одрпани, гладни и промрзли. Као одважан борац и опробан дипломата, Леди Пеџет, на крају крајева, успева да јој командант одобри да ову децу може прихватити.

Уграбила је већи део, нешто их је остало и под војним властима. Оденула их је, нахранила, сместила их на становање

у болници. По одласку Леди Пеџет, 60 од ове деце интернирано је; што није помрло у Скопљу, упућено је својим кућама.

Леди Пеџет није могла утврдити је ли остатак ове наше омладине сазнао за фаталне стазе пут Сурдулице.

Кад се тифусна епидемија, јануара 1916 год., јавила у Сиротишту, Леди Пеџет успела је да ову нашу децу пренесе у своју болницу.

Бринући се за сиротињу, Мисија је успела да среди статистичке и биографске дуге спискове у једну књигу коју је Леди Пеџет назвала „Трагедија Српске жене и детета“. Ову књигу упутила је Српској Врховној Команди на Крфу, како би избегли чланови дошли са својима у везу и могли измењивати вести.

Бугари су сређивали своје прилике: Смештајући се по заузетим местима, издавали су наредбе Србима да се они, који нису интернирани, склањају у своја места рођења. На поласку, Леди Пеџет указује последњу помоћ у новцу, топлим рубљу и т. д. Поред своје самарићанске мисије за савезнике, Леди Пеџет указивала је услуге беднима свих народности. Овим је задобила поверење извесних бугарских представника. Морам подвући *извесних*, јер их је било и са ширим политичким погледима и хуманим осећајима, који се никад нису слагали с небратском политиком и нечовечним држањем званичне Бугарске тога времена.

Ови *извесни* учинили су да је Леди Пеџет могла чинити добра у Скопљу. Они су јој упутили 274 српске избеглице, наименоване болничарима, да би их, под заставом Црвеног Крста запослене, могла заштитити: на овом послу она је око 400 њих склонила са улице, испред непријатеља.

Поред свега, пред Божић је кружила вест из Командантства да ће Мисија напустити Скопље, да може бити интернирана у Аустрију или Немачку, а може бити и преко Данске пропуштена за Енглеску?!

За свог боравка у Скопљу под непријатељем, између Бугара и Немаца, Леди Пеџет ближа је Бугарима. Бугарском Команданту, од кога добија званично одобрење за опстанак и рад Мисије, изјавила је да ће примати и бугарске рањенике. Овим политичким гестом хтела је популарисати самарићанство своје Мисије и код непријатеља. Међутим, Мисија Леди Пеџет не само да није популарна, већ је и мрска у очима

Немаца и Бугара. Да се што више удали од сваког немачког утицаја, управе и близине, Леди Пеџет водила је читав „мали рат и дипломатску игру“. Помисао да су Немци непосредни, непомирљиви непријатељи Енглеске, удаљавала ју је од Немаца, али ју је толико исто приближивала Бугарима.

Као гром погодила ју је жеља и молба Немаца да их услужи чиме треба, приликом дочека Генералисима Макензена, који стиже у Скопље, где ће му бити Врховна Команда. Добар патриота, Леди Пеџет је ово тешко примила и као Енглескиња и као Савезник Србије.

Изван свега мучиле су је патње Српског Народа и Војске. „Сведок сам, вели Леди Пеџет, да су и Немци, ти охоли непријатељи, толико пута указали симпатично признање сломљеном српском војнику“.

Неко неодољиво признање и љубав према несрећном Савезнику везивало ју је за наш Народ, те није толико ни мислила ни желела да остави Скопље. Друкчије је мислио њен Лекарски Штаб и Мисија. Изгледало им је, да сваким даном све мање добра могу чинити онима, ради којих су ту. После, није далеко од Скопља Солун, где се кује нов политички и војнички програм скоре будућности.

Сем ове у Скопљу, на јужној територији налази се и једна Америчка Мисија у Битољу. Уколико је Генералисим Макензен с Бугарима хитно припремао напад на Солун, уколико је Амерички Консул у Софији имао за дужност да што пре евакуише ове две Мисије. Ово су ургирале разне интервенције кроз штампу неутралних Држава.

Немци издају наређење члановима Мисије да не смеју, будући у енглеској униформи, поздрављати немачке официре. За овим Бугари забрањују Мисији дељење намирница. Чланови Мисије никад неће заборавити сузе, уздахе и очајање српских избеглица приликом последњег дељења намирница и помоћи, крајем јануара 1916 год.

Половином фебруара стигао је телеграм луковника Базарова, којим јавља да се Мисија може кренути. Болница је утоварена на 10 великих амбулантних аутомобила. Штогод се могло дати избеглицима, дато је. Мисија са својим члановима сместила се у аутомобиле. Неколико болесних сестара из постеље је прешло у аутомобиле. Мисија Леди Пеџет бројала је 90 чланова, од којих 9 лекара, 36 сестара, 9 болничара

и остало канцелариско и друго особље. Од ових 90 чланова 10 је американаца, 7 данског порекла, 4 холандског, сестра Вилмон француског.

Један официр и неколико војника, преко Гешева и Ђустендила, допратили су Мисију у Софију. Бугарски Црвени Крст у Софији указао је гостопримство Мисији.

После 15 до 20 дана удешен је прелаз Мисије преко непријатељских и неутралних земаља: Бугарске, Румуније, Русије, Шведске, Данске. Санитетски воз са својим болничким транспортом и члановима Мисије овом линијом бесплатно је пропуштен и 3 априла 1916 год. стигао је у Лондон.

РЕЧ ЛЕДИ ПЕЦЕТ О СРБИЈИ

„Може бити да је рано, вели Леди Пецет у свом Извештају, да процењујемо какво ће место Србија имати у будућности. За сада је далеко крај и свршетак. Србија има права да поврати све што је изгубила. Патње, које она проживљује, превазишле су сву величину коју је у ратовима извојевала, хероизам којим се издвајала. Поред Срба сам била шест година, али могу рећи да сам их тек сад упознала. Посматрала сам њихово самопрегоревање и отпорност кроз сва искушења која су их снашла, али нисам ни наслућивала тајанствену силу срца српског сељака — војника; мучеништво његовог тела сећаће ме на душу која увек триумфално ликује.

„Веровао је у своје моћне Савезнике. У данима Макензен-новог налета очекивао их је, али узаман, и једна од најстрашнијих трагедија одиграла се над човечанским, хомеровским витезима Српског Народа.

„Кад су Белгију посели непријатељи, Савезници су јој притекли у помоћ; борили су се, раме уз раме с њом, Француска, Енглеска, и Холандија беше готова да прихвати њено избегло становништво.

„У својим данима Искушења, Србија је остала сама. Нападнута је једновременно са три стране, од три непријатеља. Не остаде јој другог излаза до да се упути непроходним, леденим врлетима дивље Арбаније.

„Ни смрт, ни мучеништво, ни разочарења не бежу у стању да скрхују онај непобедиви хероизам у души Српског Војника. У повлачењу остало је 150.000 мученика само у Арбанији; колона сломљених хероја корачала је из пораза

у пораз... Но њен војник не прима поразе, уздиже се изнад бола, не жали се, трпљив је; као борац, коме нема равна, он верује и пева, зато поштујем и дивим се Српском Војнику. Многе земље могу имати добре војнике, али сумњам да се могу похвалити борцем који би ратовао, задовољан једним хлебом недељно. Савезници и сами увиђају да је таквом Народу суђено да у будућности игра на Балкану већу улогу но што ју је имао у прошлости".

У исто време, кад је Леди Пеџет формулисала своје гледиште о Народу и Савезнику, кога оставља у ропству, г. Асквит говорио је у Парламенту 24 фебруара 1916 године: „Хоћу да помогнем Србији да у пуној мери поврати оно што је изгубила, и много више но што је жртвовала“.

ГОСПОЂА СТОБАРТ, КОМАНДИР ЕНГЛЕСКО-СРПСКЕ ПОЉСКЕ БОЛНИЦЕ

Кћи Сера Балтона, г-ђа Сент-Клер Стобарт је, васпитањем и животом, жена дужности и рада. Сарадник и писац, она узима учешћа у свима покретима које интелектуалне жене и феминисткиње покрећу у Лондону и Енглеској.

Почећу годином у којој је њена акција слична акцији коју и Српкиње покрећу. То је 1908, која за нас Србе има посебног значаја и одјекује и изван наших граница.

Анексија Босне и Херцеговине као да је сигнал пламеног времена, које се ближи. Мере Међународне Централне Црвеног Крета спонтано повлаче самарићанске акције жена свих Европских народа Сад, кад су догађаји прошли, јасно видимо конексију онога што се очекивало са оним што се збило. Поглед на самарићански покрет у Државама Европе утврдио би годину 1908 као почетак великих припрема у свима европским земљама. Зна се, шта смо ми оснивачи Кола Српских Сестара подузимали и чинили. У Енглеској се нудиће и милосрдне сестре спонтано, приватном иницијативом, мобилизују и вежбају.

Између осталих, г-ђа Стобарт, исте године, организује „Самарићански женски корпус“, за оспособљавање жена да могу бити од помоћи и користи својој Отаџбини, и прихватити и неговати болесне и рањенике ма у којој другој земљи.

Једну групу овог корпуса предводила је г-ђа Стобарт за време првог Балканског Рата, за бугарско-тракиско бојиште.

Ово је била прва Женска Јединица која је имала надзор над војном болницом, не само у Бугарској, но, уопште, ма у којој земљи.

У Светском Рату, 1914 године, организовала је г-ђа Стобарт једну самрићанску јединицу, и водила је у белгијске и француске болнице. У Ахену је Немци заробе и осуде на смрт као шпијуна. Неким чудом се спасе, но не да се одмара, већ да се и даље подухвата огромних послова.

Концем фебруара 1915, г-ђа Стобарт је у Лондону. Релиф Фонд је умоли да организује Санитетску Мисију за

Полазак Пољске Болнице г-ђе Стобарт из Крагујевца за фронт

Србију. Утврђено би да болница буде пољска, под шаторима, снабдевана од кухињских судова до модерних операторских инструмената.

Леди Гроган и г-ђа Карингтон Вајлд од стране Релиф Фонда за ову Мисију добише драгоцену помоћ од Женске Империјалне Лиге и њених вредних чланица Леди Макензи, племените Леди Каудри, Леди Монд, г-ђе Макгрегор.

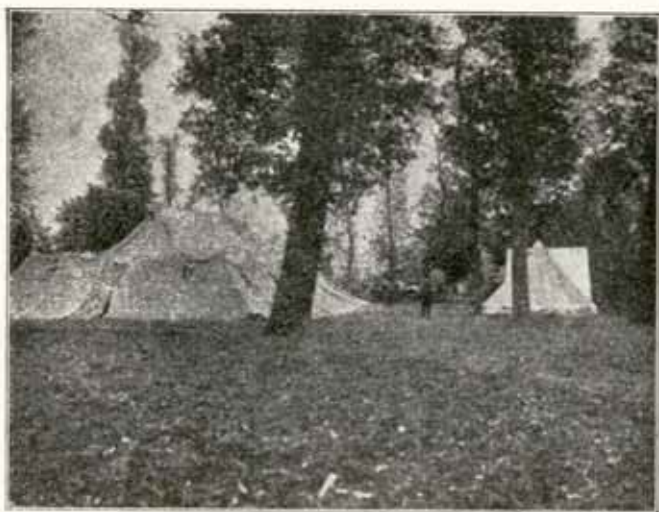
Мисија, у којој има 45 чланова, седам женских лекара, виши и нижи персонал, с комплетном болничком опремом, априла месеца, креће из Ливерпула за Солун.

Мисију г-ђе Стобарт поздравља у Солуну наш Консул, у Скопљу Врховни Британски Санитетски Инспектор Сер

Ралф Пеџет, у Нишу д-р Карановић, у Крагујевцу 21 априла дочекује је д-р Лазар Генчић, Начелник Војног Санитета.

И ако старија по годинама, ипак телесно веома крепка, с јаком интелигенцијом, г-ђа Стобарт поверену јој мисију, састављену од самих жена лекара и милосрдних сестара, вели д-р Генчић, води врло вешто и организује поглавито за лечење и негу рањеника.

Како је Мисија г-ђе Стобарт стигла у Крагујевац тек крајем пролећа 1915 године, кад је пегавца на измаку, а нових рањеника, због затишја на нашем фронту, није било, то г-ђа Стобарт убрзо долази на добру идеју да оснује

Друмска Амбуланта г-ђе Стобарт у околини Крагујевца

друмске и сеоске амбуланте. Тако се делатност женских лекара и милосрдних сестара Мисије Стобарт пренесе на село. Савете лечења и лекове раздаваху бесплатно нашем сеоском свету, сељацима, сељанкама, нарочито деци.

Ову акцију помаже д-р Генчић, те, уз сарадњу Санитетског Одељења Врховне Команде, г-ђа Стобарт организова изванредне четири сеоске и две друмске амбуланте у Крагујевачком Округу. Ово се прочу по сеоском свету тако да је хиљадама сеоских болесника долазило на преглед и ради пријема лекова. Ова акција г-ђе Стобарт оставила је најлепшу и трајну успомену у Крагујевачком Округу.

Што се тиче болнице, подигнуте у Крагујевцу, она се стално повећавала материјалом и особљем које је непрестано стизало из Енглеске.

У лето 1915 год. на нашем Фронту владало је затишје. Из тог узрока одржана је у Крагујевцу конференција представника свих Енглеских Мисија, под председништвом њиховог Врховног Инспектора Сер Ралфа Пеџета. Д-р Лазар Генчић, Начелник Санитета Врховне Команде, био је позват на ову конференцију, пошто се претресало питање: „Хоће ли Енглеске Санитетске Мисије остати и даље у Србији или ће прећи на друге фронтове?“

Мишљење г-на д-р Генчића било је, „да Мисије остану и даље код нас, јер се поновни непријатељски напад предвиђао услед пробоја руског, галициског фронта“.

Гледиште г. д-ра Генчића усвојено је, и Србију је напустила једино Мисија Енглеских војних лекара, која је морала отићи на енглески фронт.

Г-ђа Стобарт је одмах тражила да се за случај поновних борби на нашем Фронту пошље и сама у оперативну војску. Жеља Д-р Лазар Генчић, Начелник Војног Санитета кој је била усвојена.

Од чланова њене мисије, женских лекара и милосрдних сестара, с њеним аутомобилима за транспорт и пренос раненика, с неколицином наших болничара и два чиновника, образована је „Прва комбинована енглеско-српска пољска болница“.

За командира болнице наименована је г-ђа Стобарт. Госп. д-р Генчић вели: „кад сам, као начелник Санитета Врховне Команде, поднео Војводи Путнику на потпис решење о наименовању г-ђе Стобарт за командира те пољске болнице, Војвода Путник није се ни најмање премишљао да стави свој потпис на решење, пошто је г-ђа Стобарт својим радом стекла свако поштовање и поверење“.

Тако је једна жена, прва жена, била постављена за командира једне оперативне санитетске јединице у нашој Оперативној Војсци. Ово поверење г-ђа Стобарт умела је, у току ратних догађаја, потпуно да оправда. Пољска болница г-ђе Стобарт придодата је Шумадиској Дивизији I позива, којом је тада командовао Ђенералштабни Пуковник г. Божићар Терзић.

Пољска болница г-ђе Стобарт кретала се свуда са Шумадиским Дивизијом; она је учествовала у свима борбама, које је та Дивизија имала, када је истакнута према Немцима који су, прешавши Дунав, надирали у унутрашњост Србије.

Својим аутомобилима, лекарима и милосрдним сестрама, она је учинила врло великих услуга нашим рањеницима. С каквим је ауторитетом и разумевањем г-ђа Стобарт командовала својом пољском болницом најбоље се може увидети из факта: да је она целокупни свој персонал, енглеске лекарке, милосрдне сестре, наше болничаре, без иједног губитка и растурања за време нашег повлачења умела довести до Скадра.

ЂЕНЕРАЛ Г. БОЖИЋАР ТЕРЗИЋ О АКЦИЈИ Г-ЂЕ СТОБАРТ

С Пољском енглеско-српском болницом деловала је г-ђа Стобарт пуна три месеца у саставу Шумадиске Дивизије I позива, и с њом заједно повлачила се од Смедеревске Паланке до Скадра, где је 10 децембра по старом предала своју болницу са целокупним материјалом Врховној Команди, а она са својим лекаркама и персоналом отпутовала за Енглеску.

Г-ђа Стобарт, као шеф ове болнице, јашући за све време на коњу и на челу своје болнице, прешла је за ова три месеца око 800 км., савлађујући све напоре брзог и непрекидног маршовања, дану и ноћу. Она савлађује суровост рђавог зимског доба, врлетан, непроходан, тешко пролазан терен, без станка и одмора, а често и без хлеба и воде. Савесна

на дужности, она претходи ретким примером самопрегорења својим млађим сарадницима. Тако је она успела да у Скадар доведе готово све људство своје болнице, немајући ниједног бегунца.

И сама је у овом времену прележала тифус, али није напустила своју болницу.

Редак је пример у Историји Санитета да се једној жени повери овако деликатна и самостална служба, и да она у пуној мери оправда то високо поверење.

Армијски Генерал Г. Божидар Терзић

По повратку у Енглеску, г-ђа Стобарт је написала књигу „Огњени мач у Србији и на другим местима“ и посветила је Његовом Височанству Престолонаследнику Србије Александру, изnoseћи у њој свој живот и рад у Србији и кретање своје болнице кроз Србију и Арбанију са Шумадиском Дивизијом I позива.

Сем тога, за време Светског Рата, одржала је у Енглеској 34 конференције о Србији и о Српској Војсци, које су утицале на симпатије и познавање Српског Народа у Енглеској.

Г-ђа Стобарт, која није била ни лекар ни болничарка, хтела је и желела да помогне једном Народу који је, као Српски Народ, претрпео толико неправди, и с толиком величином душе, колику је ретко који народ показао.

Г-ђа Стобарт је своју дужност испунила до краја, патећи се заједно с нама. Подносећи све тешкоће једног свирепог рата, дала је редак пример потоњим нараштајима како се једна странкиња може да жртвује у служби сестре Самаријанке, па је стога заслужила ово наше јавно признање.

Г-ЂА КАРИНГТОН ВАЈЛД

Освештана је истина да се извесни догађаји и чињенице у Историји понављају. Личности, које их носе, у овом случају, изгледају као каква смена.

Овога пута, личност г-ђе Вајлд је ту, у Релиф Фонду, да продужи улогу коју је некад играла њена идеална пријатељица и земљакиња г-ђа Елодија Мијатовић.

Овим је речено да је г-ђа Вајлд пријатељица нашег народа из ранијег времена, да свестрано познаје нашу прошлост, наш живот, наше патње.

Од дана оснивања Релиф Фонда, г-ђа Вајлд је на пословима за санитетску помоћ на бојишту, нашим избеглицама, нашој омладини, као и интерниранима по разним лагерима Аустрије и Мађарске.

У пролеће 1915 год., учињен је нарочити апел на британску децу да помогну српској деци. Оснивање Дечјег Одсека објављено је на једном јавном митингу, који је сазвао Лорд Председник Лондонске Општине.

Поред прилога, скупљених по многим школама Велике Британије, прослављен је „Косовски Дан“, и од тих прилога омогућено је формирање Васпитне Секције Фонда.

„КОСОВСКИ ДАН“ У ВЕЛИКОЈ БРИТАНИЈИ

За прославу Косовског Дана у Великој Британији основан је Национални Комитет под председништвом д-р Инглис, која се беше вратила из ропства, из Србије. Секретар Коми-

тета је г. Ситон Ватсон, а чланови Леди Каудри, Леди Гроган, Леди Пеџет, хонорабл Хаверфилд, г-ђе Карингтон Вајлд, Кинел Стобарт и други пријатељи Српског Народа.

Идеја Косовског Дана је светлост и кључ схватања наше историске и културне прошлости; зато је велики број наших и енглеских писаца написао разне пригодне чланке и друге

Г-ђа Карингтон Вајлд

списе, да би се тим начином народ Велике Британије изближе упознао са својим херојским и верним Савезником.

Многе преводе, предговоре и чланке написале су енглеске жене. Поред небројено организованих предавања, Комитет Косовског Дана растурио је 85.000 примерака речених списа, а поред тога 30.000 листића са сликом Цара-Муче-

ника Лазара са црквом Грачаницом, препричаним Косовским бојем и преведеним пасусима народне песме о Косовском мегдану, као и с листићима са Краљем-Патриотом, Врховним Вођом Српскога Народа, Краљем Петром, чија је трагична судбина и савезничка верност задобила огромних симпатија у Енглеској, по чијим су црквама о Косовском Дану побожни Британци понављали ову молитву: „Свемоћни и вечни Боже, чијом вољом постоје сва Земаљска Краљевства, води и заштити Твоје слуге, Петра, Краља Србије, Александра Принца Регента и Николу, Краља Црне Горе, умудри њихове саветнике, охрабри им Војске, да вођени Твојом праведном десницом извојују победу над непријатељем“. Побожни Британци одадоше дубоко признање владарима-мученицима, задивише се Немањинској Задужбини Грачаници и Карађорђевићевом Опленачком Храму; поред моралног успеха, Комитет Косовског Дана пожњео је најлепше материјалне резултате.

И о овом историском дану, Комитет се сетио школске омладине. Слично лектури г. Виктора Берара по француским школама, 26 марта 1916 г., написао је г. Ситон Ватсон историску лектуру која се читала у 12.000 британских школа о „Србији у прошлости, данашњици и будућности“.

Летци, које су широке масе читале, носили су народну песму „О Косовском боју“, превод г-ђе Елодије Мијатовић, која прича трагедију прошлости, и песму „Косово“ од г-ђе Клод Аскју коју је превео г. Бојић, и чији свршетак наговештава скору будућност.

„Здраво сте. Ту је зора. Доста је искушења.
И доста мрака. Песму пропојте васкресења.
Са вама ми смо. Ево, нек се мач крвљу купа.
У сину Карађорђа Краљевић Марко ступа.
Кад Краља, оца нашег, зенице ваше виде,
Сагните главе смерно: то сам Цар Лазар иде.
И живећете вечно, да век столећу збори,
За Земљу и за Краља како се Србин бори.
Повратићете Земљу што тешке плаче ране.
Процваће, на Косово кад ваша нога стане“.

ВАСПИТНИ ОДБОР S. R. F.

Захваљујући успеху Косовског Дана образован је специјални Васпитни Одбор 1916 г., чија је председница г-ђа

Вајлд. Преузео је да школује 350 српских дечака-бегунаца, који су били размештени по уточиштима у Лондону, Оксфорду, Кембриџу, Единбургу, Абердину и т.д. Њихово школовање било је на енглеском језику, али је била предузета нарочита брига да се доведу и српски наставници, и да верску наставу примају од православних свештеника.

Фонд се старао да подстакне њихово национално осећање, да их припреми да буду корисни грађани будуће Југославије која се идејно и политички спремала у Лондону и Паризу.

Нарочита помоћ од 75.000 ф. ст. исплаћена у времену од три године, учињена је од стране Британске Владе за васпитне циљеве Фонда.

Крајњи резултати Васпитног Одбора изванредно су задовољавали. Скоро 50 њих свршило је своје студије на британским универзитетима, многи од њих с одликом.

Чланови Фонда, вели Председница Васпитне Секције г-ђа Вајлд, говорили су често ђацима и избеглицама, занетим западњачким крајностима: „лично вама не чини се ништа, све се ово чини и жртвује само за Србију“.

Сваком Србину, избеглици у Лондону, беше познат Биро из Кромвел-рода као српска кућа, у којој г-ђа Вајлд, исто онако као што у Паризу, у улици Des petites écuries, у свом магацину, г-ђе Оман и Берар, од јутра до мрака, збрињавају народ и омладину који по свету лутају.

Омладина емиграције прозвала је госпође Вајлд, Оман и Берар својим *матерама*.

Блага и љубазна, г-ђа Вајлд теши несрећне и бедне; племенита, снабдева голе и босе, храни гладне; дође ли јој ђак, уводи га у школе, где се лордови и принчеви школују.

Ако није заузета овим пословима, г-ђа Вајлд је на путу по Ирској и Шкотској, где одржава безброј предавања. Својим старачким гласом велича српско јунаштво, народну трагедију коју оплакује заједно са својим слушаоцима. Свуда је радо слушају кад о Историји и обичајима Српског Народа говори, јер сваком речју верује у његов васкрс, у васкрс Српске Државе.

Милосрђем, предавањима, новинарском кампањом, овај народни пријатељ скупља значајне прилоге за наше стра-

далнике које је прихватила и за које се матерински бринула до краја рата.

Од заосталог прилога „Косовског Дана“ Васпитна Секција Релиф Фонда, захваљујући својој председници г-ђи Вајлд, основала је Фонд за подизање „Енглеско-Српског Дечјег Дома“ за сирочад.

Узевши у обзир да је бугарска окупација оставила доста сирочади, јер је 150.000 побијених на територији Источне Србије, преко Мораве, би донето срећно решење да се овај Дечји Дом подигне у Нишу.

Освећењу овог Дома, које се обавило 7 новембра 1926 год., присуствовала је г-ђа Вајлд. Дошла је у Ниш да на Нишави види свршетак свога пожртвовног рада, почетог на Темзи, у Кромвеловој улици.

ЛЕДИ ГРОГАН

Најревноснија сарадница и помоћница г-ђе Вајлд и Релиф Фонда је Леди Гроган.

Много пре ратова, Леди Гроган је проучавала цео Балкан. Привлачили су је нарочито крајеви Босне, Херцеговине и Далмације.

Небројено успомена са овога путовања и данас је на почасном месту у господским одајама дома ове племените госпође, која је за наш Народ толико радила.

Г-ђа Вајлд говорила ми је о сталном и солидном, невестоватном раду Леди Гроган у Релиф Фонду. Жена необичног организаторског талента, узела је на себе најтежи, административни и организаторски део рада. Од почетка до свршетка рата, за време од 7 година, водила је администрацију, преписку, прикупљала особље, организовала радове, за њих комбиновала групе сарадника самарићана, слала их у сусрет ратницима и борцима, нама који патимо, који лутамо по раскрсницама света и Средоземног Мора.

РЕЛИФ ФОНД ПОСЛЕ ПРОБОЈА СОЛУНСКОГ ФРОНТА

Пошто је пробијен непријатељски фронт на Солуну, Фонд се брзо прилагодио новим приликама и ставио себи у програм да што пре пошаље на српско земљиште сав мате-

риал који му је стојао на располагању, јер се знало да тамо влада велика оскудица у свему. Учињен је нарочити проглас да се прилажу вунене ствари и шиваћи конци, и на тај начин Фонд је добио од великих фирми знатне количине грубог, и другог материјала.

Многе разне добровољне милосрдне установе у Енглеској, закључујући свој рад, предавале су своје магацине Фонду, да њихов сувишни материјал пошаље у Србију. Сва ова слагалишта, где је било много болничког материјала и одела за избеглице, послата су болницама и установама Фонда на Солунском Фронту, организацијама у Скопљу и Солуну, привременом сиротишту у Соровићу, и напослетку у Ниш, где су извесне касарне биле одређене за Релиф Фонд. Ове су одмах претворене у ортопедску болницу, која је тада постала главним центром за издавање помоћи за целу територију централне Србије.

Санаториум за туберкулозне са 100 постеља отворио је изасланик Фонда др. Хари у Нишкој Бањи, док је мајор Хови отворио радионицу за онеспособљене војнике под Авалом.

Велике суме у новцу и материјалу послате су Дому за следе у Земуну. Ову конструктивну акцију Фонда, за инвалиде и следе у Бизерти и у Земуну, мање сам обухватила, пошто су то Извештаји г-на Рамадановића, управника Инвалидског Дома у Земуну, у више махова детаљније објављивали.

Фонд се нарочито интересовао за Санаториум у Сурдулици, у чије је анале убележена и велика помоћ добивена из Лондона.

У оно тешко време велике су услуге учињене од стране Фонда установљавањем „путујућих апотека“, организовањем санитетских станица у Крагујевцу, Митровици, Новом Пазару, за указивање лекарске помоћи и неговање деце.

У свима крајевима, на побројаним пословима, за војском су се јавили племенити представници Фонда.

У све поробљене крајеве, у вароши, у села, залазе већном женски представници Релиф Фонда; њима су имена упамћена, о њима ће се у народу препричавати.

Ратна и поратна акција Фонда разноврсна је и свуда обилна, племенита, хумана. Основана је на добровољној помоћи Велике Британије и доминија Аустралије, Канаде и Новог Зеланда. Прилагали су велики и мали, сироти и богати.

МИНИСТАР ПРОСВЕТЕ Г. МИША ТРИФУНОВИЋ О АКЦИЈИ ФОНДА

У Повељи упућеној 7 новембра 1926 год., Лорду Епископу др. Инграму, Почасном Председнику Српског Потпорног Фонда, Министар Просвете г. Миша Трифуновић вели: „Од узвишеног Краљевског Дома па до последњег рудокопа у Велсу, до школе и рибарске колибе у Шкотској и Ирској, изражена је активна симпатија према нашем Народу преко Српског Потпорног Фонда. И то се десило у тренутцима наше највеће националне трагедије, у тренутцима који се не заборављају“.

РАТНИК ДОБРОВОЉАЦ МИС ФЛОРА САНДЕС

С првом групом нудиља, њих седам на броју, стиже, 12 августа 1914 год., у Крагујевац Флора Сандес. Запослена и на раду у Војној Болници, ужасава се нашим немањем и сиротињом.

Мало недеља затим, Сандес се враћа за Енглеску да тамо пропагира и ради за Српски Црвени Крст. Говорима и апелима преко „Дејли Мејла“ успева да, у почетку фебруара 1915 год., довуче преко 150 тона санитетског материала.

Сандес иде где је најтеже помоћи, у Ваљево, у пламен тифусне епидемије, где је 70% умирало. И сама добија ову свирепу бољку и да би се опоравила, враћа се, септембра месеца, у Енглеску. Чувши за Макензенову офанзиву и бугарску објаву рата, она појури Србији преко Солуна. Кроз амбулантну службу приближи се делу Војске, која је на Бабуни. Тада уђе у други пешадиски допунски батаљон као добровољац, и остаде на ратној служби све до демобилизације ове јединице, 1920 год.

Своје повлачење кроз Арбанију, са Српском Војском, у улози борца и Самарићанке, описала је Сандес у делу „Аутобиографија жене-војника“.

Ко би описао ратне слике, наше народне трагедије, из тога времена? Сменаивале су се нечувеном брзином, изненађујући Савезнике и Непријатеље.

У јесен 1915 г., Арбанија, Крф, Видо, Плава Гробница, а за овима, 1916, васкрс Српске Војске и Солунски Фронт.

Половином августа 1916 год., Флора Сандес је с другим допунским батаљоном код Битоља. Свој војнички занат научила је Сандес, повлачећи се кроз Арбанију, у Гвозденом Пуку. Тада се Сандес спријатељила с нашим добрим народом; искренијег и лепшег другарства Сандес није познала у животу и свету, каже она.

Сандес се навикла на начин српског ратовања и командовања: вис, ката та и та, пошто пото, сад ил'никад, јуриш, тако се ратовало и борило око Битоља.

Наоружана као сваки борац, Сандес, која у својој упрти вазда има резервисаног санитетског материјала да помогне и као Самарићанка, она је Маскота Моравске Дивизије. Војници знају да ће им Сандес указати прву помоћ, ако је пужде, знају да их не напушта ова храбра и добра душа.

Шта би рањени Вукоје и многи други без Сандес? Сви је зову „наша Енглескиња“ или просто „Сандес“.

Наредник Флора Сандес разговара са официрима

За овог чудног борца распитују се и официри после сваке чарке и битке; шаљу војнике и ордонансе да виде како је Сандес, а ту су и поклони, кутија сардина, боца вина, две-три кутије цигарета

Пред сам пад Битоља, чета Сандес имала је за задатак да заузме коту 1212, последњи бугарски положај пред Битољем.

Битољ је мета Прве Армије. У Битољ су Срби триумфално ушли 1912, год.; Бугари с Немцима отели су га 1915 год., а сад, с коте 1212 прижељкује се улаз у тај крваву плаћени град.

Вис 1212 не беше лако заузети. Бутари су се врло добро утврдили. Једног дана, брзу топовску паљбу пратила је дивљачка вика „ура“, што наговести бугарски напад.

И други допунски батаљон Флоре Сандес је на ногама, чека наређење. Сандес је десетар прве десетине, сви су на готово. „Други вод напред“ викну командир јурећи испред осталих. Укрестише се топовске ватре, наше и непријатељске, и у овој ломљави непријатељско тоне погоди храбру Сандес. Пала је на половини пута коте 1212. У овим моментима нико ни за кога не зна, и то узнемири и поплаши Сандес, да је не заробе непријатељи.

Болничара не беше, али од некуда искрену један поднаредник и дође у помоћ рањеном борцу. С великом муком дођу до првог превијалишта, одатле у Амбуланту. Ту другови и пуковник, командант Дивизије, поздравеше рањеника са „браво Сандес“, по нашем обичају, честитајући јој ране.

Два дана доцније, Сандес је у Водену, благодарећи услугама „Женске транспортне амбулантне службе“ г-ђе Харлеј, сестре Маршал Френча.

У Водену, Сандес остаје три дана у „Пољској болници Србијан Релиф Фонда“, одакле санитарским возом продужи за Солун.

Војна Британска Станица у Солуну не хте примити „болесну сестру“, на што енглески рањеници одговорише да је „Сандес рањени поднаредник“ и да јој је место међу њима.

Све доведе пратио је Флору Сандес њен ратни друг, Никола посиљни. Жао му беше растати се са својим камарадом, кога би радо слушао и служио све до оздрављења. Сви другови рањене Сандес распитивали су се за свог ратног друга. У овој болници, Сандес нађе јуначког поднаредника Милунку која је већ по трећипут рањена.

У Солунској болници остала је Сандес неколико недеља, одакле је упућена у Бизерту на опорављање. Пре одласка за Бизерту, Принц-Регент одликовао је Сандес, рањеника са коте 1212, Карађорђевоом Звездом.

Бизерта је велика војна база, ту је много војних болница и опоравилишта, и у једном од њих остаје Сандес неколико недеља.

Од коте 1212 до Бизерте, а отуда до Солуна и фронтовског сектора, на коме је други допунски батаљон, Флора Сандес хвали се својим ратним друговима, француским лекарима, енглеским сестрама.

Сандес је понова у свом штабу у Груништу. Нови командант г. Панта Грујић задржа је на ручку. Пред вече, кад је мрак почео падати, у пратњи једног официра, Сандес одјаха на фронтовску линију у јединицу другог батаљона.

И ако је извршено прегруписивање људства, све су то стари познаници, ратни другови, и Сандес се осећала међу својима.

На Фронту се другарски живело. Пријатељски састанци, на којима се пила црна кафа, пушио добар дуван, играло где кад „ђавола“ у самом рову, лепе су успомене Флоре Сандес. Сваке године, вели Сандес, о народном француском празнику, 14 јула, Французи су давали галантно предвољство; тада ни шампањ не изостаје. Веселило се, али опрезно, јер су Бугари и Немци вребали баш празничне дане да би нам изненадним нападом пресело све.

У чаркама које су честе, Сандес је поново рањена. Одређено јој је два месеца одмора који ће провести у Лондону. Преко Санто-Каранто, Италије и Француске, стиже Сандес, по трећипут, у Лондон, пред сâм дан Божића 1917 г.

Но и овде Сандес није на одмору. Видевши неопходну потребу кантина за војску, одмах се, са г-ђом Хаверфилд која стиже из Русије, даје на посао.

Апели српског наредника Флоре Сандес, објављени у „Морнинг Посту“, изазваше богату сускрипцију прилога. Пријавише се добротвори и добровољци, све саме жене, за организацију „Кантина Сандес — Хаверфилд“.

Мис Симонс је добровољни секретар и експедитор. Британски Црвени Крст у свему помаже акцију Сандес — Хаверфилд. За трен ока видимо да је Мис Макглед на путу за Солунски Фронт, да организује Кантине Сандес — Хаверфилд за Моравску Дивизију.

Сазнавши преко „Морнинг Поста“ да је Сандес у Лондону, енглески свет масама тражи да је види и чује. Организовани Митинг за Солунски Фронт поздрави наредника Сандес, одевену српском војном униформом, са шајкачом на глави. Флора Сандес говори о невољама нашега Фронта, о храбрости српских војника, о стрпљењу Српског Народа и Војске. Овог пута, у шајкачу Флоре Сандес пало је преко 30.000 динара.

Краљица Александра хоће да разговара с Флором Сандес о Солунском фронту и о њеном војничком животу у Српској Војсци. У краљевским салонима „наредник Сандес“ заинтересова Краљицу Александру и принцезу Викторију за живот и невоље наших на Фронту.

Све се ово дешава почетком 1918, кад се на Западном Фронту очекују велики покрети. „Енглеска Ратна Служба“ позва Сандес на фронт Кале — Хавр пре но што се врати у Солун. У Калеу и Хавру наредник Сандес одржала је војницима предавање о Српском Војнику, приредила манифестације „британских војника за српске другове“.

* * *

После свих ових манифестација у Енглеској и на фронту омогућено је материјално организовање Кантина на Солунском Фронту.

Кад се Сандес, у пратњи Мис Кот, вратила на Фронт, за свој редут, Сандес-Хаверфилд Кантина у Петалини већ функционисше за Прву Армију.

„Наш стари, добри и драги чича“, како Сандес зове своје ратне другове, који се потуца по свету, бори за слободу своје домовине, и кога Флора Сандес толико воли, сроднички воли, ево свраћа у „Сандес-Хаверфилд Кантину“ да се одмори, да добије прве потребе: чаја, кафе, топлог рубља, вунених чарапа и т. д.

Овако тешка предузећа, путовања и живот на Фронту, заморили су Сандес. У интересу здравља потребан је одмор који „наша Енглескиња“ налази у Српској Пољској Болници у Скочивару.

Међутим, велики дани су се ближили. Припремали су их Српске Војводе, Мишић и Степа Степановић са Принцом Регентом на челу. Моћиће се замислити како су смишљено

спремани ови судбоносни дани, кад погледамо непријатеља у бегству и одступању, који ни главу не окреће, нити мисли да се брани или да да отпора.

На септембарску топовску рику на Солунском Фронту војска одговори „разумем“, и пође своме порушеном огњишту, поробљеном Народу, крете с положаја од Битоља, Кајмакчалана, Доброг Поља, Ветреника и Кожуха, да пред Пештом објави слободну велику Југословенску Домовину и Државу.

Пут Вардару и Нишу описала је Флора Сандес у „Аутобиографији жене војника“. Из Ниша креће Сандес са својим батаљоном напред, али је, контузована у борбама код Параћина, пала на болесничку постељу.

Шпанска грозница ширила се у земљи и у овом граду слично тифусној грозници и пегавцу у Ваљеву, 1915 године. Стотинама француских и српских војника, где је пало, по шталама, механама, улицама, лежало је у ватри и заносу, са ове страшне, често смртоносне грознице, без лекара и лекова, без болнице и потребне неге.

Прездравивши, Сандес узима својевољно организовање самарићанске помоћи оболелој војсци. Уз припомоћ госпођа, мештанки и избеглица, Флора Сандес је организовала болницу, у којој се на служби нађе један врло симпатичан француски лекар.

Највеће зло у земљи дође од потпуно онемогућеног железничког саобраћаја. Непријатељ је у повлачењу порушио главну железничку линију Скопље—Ниш—Београд. Живот у свему отежан, а оболевање војске од шпанске грознице постаде права опасност за војску и грађанство.

Сандес искористи аутомобиле адмирала Трубрица који прођоше кроз Параћин, те се упути Београду да отуд укаже помоћ оболелој војсци у Параћину.

Са покојег прозора демолираних кућа разрушеног Београда светлуцали су зраци шкиљаве, бледе, светлости, гдекоја силуэта скакутала је по разривеним београдским улицама, кад је пред Хотел Паризом застао аутомобил Адмирала Трубрица, којим је наредник Сандес приспела у ослобођену Престоницу.

Остала је неколико дана у Београду да се побрине за болнице у Параћину, да се обавести о месту пребивања другог допунског батаљона, који је већ прешао Панчево.

Врховна Команда упути Сандес у Панчево, где Народ и Војска свечано дочекују „Енглескињу“ која се као ратник борила у Српској Војсци. Цвеће, овације, пешкири, банкети, говори захвалности наградили су љубав и жртве Флоре Сандес за Српски Народ.

У Кикинду, у Бечкерек, Сандес свечано улази с Војском. Како се ближио Божић, Сандес је хитала да с Војском унесе прве бадњаке у Слободни Београд у који се од 1913 године нису овако свечано и радосно уносили.

Сандес је у Београду, где су већ стигле и „Сандес-Хаверфилд Кантине“. Мис Симонс, тај необични организатор, *Кантину* с Фронта пресели и организова у Београду, да би помогла хиљаде интернираних људи који се враћаху из аустриских и мађарских лагера.

У априлу 1919 г., други допунски батаљон је у Горњем граду, а Флора Сандес добија од Врховне Команде пропусницу да обиђе целу југословенску породицу и Државу. Сандес је у Сарајеву, Загребу, Љубљани, у Далмацији, одакле се упути у Црну Гору.

Указ од априла 1919 год. не донесе никакво одликовање ни производство за наредника Сандеса, пошто је „жена“. Командант Данило Белимарковић проучава Војне Законе и пронађе излаз, који усвојише највиши фактори, те Принц Регент стави свој узвишени потпис на Указ којим се наредник Сандес производи у „поручника Сандес“, чиме је *призната жена — резервни официр у Српској Војсци*.

Ово решење објави Војни Лист, те многобројни ратни другови, и сâм Министар Војни, честитају Флори Сандес.

Као војник 13 компаније Граничарске Трупе, Сандес је у Далмацији, са станицом у Млинима. Ова војна јединица као и поручник Флора Сандес, демобилисана је 31 октобра 1920 године.

Након неколико година, Војни Лист је објавио, 11 септембра 1926 год., да је Флора Сандес произведена за резервног капетана.

РАТНО ДРУГАРСТВО

Ратно другарство је што и братство. Освете га опасности, узвиси узајамна љубав у најтежим мукама. У нашем Народу, нарочито код Црногораца, где су жене долазиле на

бојиште, као ратници или комора, и ратовале колико и људи, супружански односи бивали су апсолутно другарски. Веровало се да би други доносили казну и несрећу.

Жена-ратник уносила би ведрине и оне моралне снаге која је и најјуначнијем, гдекад, добродошла. Небројене су анегдоте о ратоборним Црногоркама јунацима из минулих ратова, које се у Народу приповедају.

Србијански војни и ратни закони мање су наклоњени приближавању женскиња Фронту. Ни Милосрдним Сестрама није допуштено приближити се војишној зони, а камо ли ватреној линији.

Но, при свем том, у ратовима 1876 год. убележена је добровољац-ратник на Дрини, Холађанка *Јени Меркус*, амазонка Херцеговачког Устанка, док у Балканским Ратовима, као изузетак, прилазе као самарићанке бојиштима г-ца Надежда Петровић и г-ђа Касија Милетић. У Светском Рату ишло се даље. Шумадиска Дивизија има жену-командира једне оперативне санитетске јединице, г-ђу *Сент-Клер Стобарт*; Моравска Дивизија, на Солунском Фронту, у борбеним линијама има поднаредника Милунку и наредника Мис Флору Сандес. И једна и друга, храбре колико и људи, рањене више пута, нису напустиле војнички логор од почетка рата до демобилизације респективних јединица.

Мис Сандес је у својој аутобиографији описала не само ратне прилике у којима је живела и узимала учешћа, већ и другарство које, далеко од сваке друге друштвене баналности, остаје узвишени пример камарадства, воље и поштовања.

У детињству, вели Сандес, волела сам да живим као мој брат, да докажем како све што мој брат-мушкарац ради могу и ја. Чудноват удес! Детињство је наговестило добровољца-ратника са Солунског Фронта.

Мис Сандес оставља живот свог топлог огњишта у Лондону да годинама живи простим, војничким, напорним животом, доказујући да све чини што и „њен брат“.

У обичном нашем борцу заволела је Српски Народ. Његове херојске особине, моралне врлине, његово трпљење и пожртвовање одушевљавали су Флору Сандес. Она воли своје другове, „чиче“. Кад падне мрак, с пушком на рамену, она с Вукојем или Милутином иде да их обиђе да крај „танке

ватре“ попије црну кафу, да попуши цигарету, да поразговара о непријатељској линији.

Дуге и монотоне, мрачне и хладне зимске вечери, кад није чарке ни борбе, није лако било проводити на Фронту, као ни онај заморан марш у борби после продора Фронта.

Војници је воле као друга и брину се за „своју Енгаескињу“; с њом би радо делили и последњи залогај. Другове из рова и с бојишта Сандес воли зато што су добри и отменијег понашања од многих салонских хероја. Својом духовитошћу они је подсећају на Ирце; зато препричава и штампа многе интересантне анегдоте њихове досетливости.

Официр Флора Сандес на сеоској свадби

По срцу добри, они су делили са Сандес свако добро и зло: „У путу смо, прича Сандес, за Вардар. Није се ишло и борило, већ се летело и освајало. Загрокћу пушке, загрме топови; кад погледамо, Срби избили на висове, немогућно је да их даље пратимо, јер већ прелећу долинама, а непријатељ у паници бежи . . . Уморни падосмо на конач у неко село. Малиша од некуда довукао огромно шаторско крило те нас двоје-троје позва да се сви покријемо. Цвокотали смо од зиме, преморени бесмо, те се ни сан на око не хвата; у том

сви чусмо да нам се неко звиждућући приближује. По звиждању рекли бисмо да је Милутин. Заиста, Милутин који весело вели: „Сандес, јесте ли будни“? Устајте ево једне печене кокошке и боце вина, да се прихватимо, после се можемо одмарти“.

У Параћину, кад је Сандес уредила Болницу за војнике оболеле од шпанске грознице, зашла је по кућама, порушеним механама, шталама, да их прикупи и у болницу однесе. Из једне гомиле оболелих на поду зачу се један познат глас: „Сандес, хоћу да умрем“. „Нећеш, камарад, одговори Сандес свом рањеном другу, сад ћеш ти у постељу, добићеш лекове да оздравиш, да заједно пођемо твоме селу“.

И заиста, Сандес је залазила у село, бринула се за поправљање и подизање крова и огњишта многих ратних другова. По свом још очуваном осећају правичности и увиђавности наш Народ је осетио доброту Енглескиње и био захвалан на пожртвовању ове ретке жене.

Једнога дана, прича ми мој сродник официр, навраи се у Штаб Друге Армије један каплар из Прве Армије. Официр се поче шалити с капларом „Слушај, море, није право да ви тамо имате две девојке, а наша Армија да нема ниједну, већ да поделимо, па и нама једну да дате“.

Војник не разумеде шалу и одговори: „Оне нама ваљају“, и одлучним тоном и гестом додаде: „не дамо их, вала, Капетане, као заставу“.

Ето, како је наш сељак-војник високо ценио и поштовао близину и дружбу две храбре жене од којих је од Флоре Сандес, у дугом низу година од 1914 до 1920, примао, у најтежим моментима, још и самарићанске услуге и негу.

МИЛОСРДНЕ СЕСТРЕ

Ево их за ратном трубом лекарке, нудиље, болничарке, све су оне милосрдне сестре, јер их милосрђе везује с ратником у ранама, у крви, у болести. Као и Војска, оне су рекрутоване, долазе као самарићанке појединих Мисија.

И код нас, као на смену, јављају се у почетку рата Русиње, до повлачења Енглескиње, на Крфу су Францускиње, а на Солунском Фронту преовлађују Енглескиње; за ратну акцију ту су и Американке. И све повезане и прожете

најузвишенијим осећањем милосрђа, да ублаже свирепства и несреће које рат доноси.

Да узвишеног осећања!

Многе од њих хтеле би што ближе бојном пољу, тамо где топови ричу, где пламен лиже, где обични људи постају хероји, где се пада у крви, где се умире. И ратник у пламену на њих помишља. Ту су негде и оне, наше добре сестре, наши анђели, у белим хаљинама, оне чекају да нас прихвате, ако нас зао удес, залутали какав шрапнел, избаци из борбене линије.

Њих је 1915 год. преко 600, највећим бројем из Енглеских Мисија. Ту су да деле судбину бојишта и Војске. Оне по болницама прихватају рањене, у одлучним и опасним моментима заједно с њима повлаче се испред непријатеља. Било их је и таквих које ни непријатељи нису могли одвојити од пацијената.

Од почетка Светског Рата, Милосрдие Сестре презећу по нашој земљи, оне су у епидемским центрима, пегаваци и њих коси, и оне падају на узвишеној дужности. Оне се не одмичу од Војске, видимо их у повлачењу како промичу кроз узрујане редове Војске и света.

Отпратисмо их некуда. Зимска мећава чини још страшнијом неизвесност сутрашњице. Поход, у Историји нечувен, прослави арбанске дивљине и врлети. И на том путу страдања, Самарићанке се још више сроднише с народом мучеником, с њиховим верним Савезником.

Да прихвате глађу изнурене, промрзле хероје Францускиња г. Дроз оставила је Марну, сво је на Крфу, Кнегиња Поа напустила је Париз да што пре стигне на Острво јада и смрти, и многе друге савезничке милосрдие сестре потрчаше да нас, Српкиње, у туђини замене на многим дужностима, око избеглица, око бојног поља на Солунском Фронту.

Поред Међусавезничке Мисије с графицом Рејнек Фузмањ, у Солуну Мисије: Шкотских Жена, Србијан Релиф Фонда, Британског и Француског Црвеног Крста, Лондонског Друштва рањених савезника, Ново-Селандске и Канадске Мисије бројале су самарићанску женску војску на стотине.

Енглеске Самарићанке наш народ није познавао као што ни оне нису имале појма о Народу коме долазе; многе су мислиле да долазе међу дивљаке.

У првом сусрету наши су изненађени тим чудним енглеским женама: држе се, раде, као и људи. Њихова униформа војничког кроја то наговештава. Обавезна је у време рата за све жене које су под заставом Црвеног Крста. При-

Милосрдне сестре инфекциозног одељења
Шкотске болнице у Врању

лагођена, практична, потпуно мушка за шофере и за сестре у заразним одељењима, давала је необичан изглед Енглеским сестрама које се као савезници и пријатељи појавише за време рата.

Многе су слушале о херојству наше Војске у Балканским ратовима и имале високо мишљење о нашој Војсци и Народу, те су се питале: „Хоће ли нас Срби разумети како заслужујемо, нас које живимо и радимо, гдекад и одевамо, као и људи?“

Радан и послован, наш војник-сељак намах је схватио жену дужности и рада. Видео ју је да се прихвата најгрубљих послова, као и оних суптилнијих око операционог стола, или опасних у заразним одељењима, те и оценно вредност правог и солидног рада. „Ове жене, вели Српски Војник, никада нисмо среди ни познавали, али их поштујемо, јер су се као и ми прихватиле најтежих, најгрубљих и најопаснијих дужности“.

Из осећања узајамног поштовања српског ратника и милосрдие сестре никло је дружељубље које доказује да су војници-сељаци разумели и високо ценили жене дужности и рада, и отуда су о њима говорили као о изузетцима-женама.

Овај другарски, пријатељски, вазда отмен однос описале су у својим Дневницима, с великим одушевљењем, многе Енглескиње. Успомене из рата о њима, као какву светињу, чува и наш конзервативни сељак у својој породици.

За овим широким пријатељством с Народом, долазе, контакти културних релација, које тек сад после рата узимају шире размере и разне облике, с нашим виђеним нителектуалним и хуманим радницама и женама.

Ако бисмо сабрали шта су све учиниле жене за време рата за зближавање и релације између Савезника, напосе за нас, у износ је више но што су све дипломате могле учинити. Једна Енглескиња говорећи о томе питању с правом је рекла „Ми жене смо Амбасадори Енглеске“.

И заиста, морално и практички, оне су донеле великих резултата. Оне су свестрану пропагандску акцију за прикупљање прилога организовале једновремено на бази ближег познавања наше прошлости, историје, живота и културе. Милионе и милионе прикупиле су жене у свима приватним друштвима, да би се могло чинити добро и помоћ, којима су везивана наша два народа у најтежим данима.

Загледамо ли у психичку колику и у етичку страну великог и племенитог делања жена, можемо рећи да оне раде

по срцу, по племенитој намери да помогну, отуда су оне, помажући, и заволеле наш Народ.

Многи су се Енглези чудили својим земљакињама! „Како су оне толика пријатељства стекле у нашем Народу? Сретну се у Солуну, у Острову су другари, у Вран-и пријатељи“.

Одговор није тежак. Жене су многе ствари боље осетиле но људи. Овим страшним ратним временом везане су за наш Народ, јер су га непрестано на великим мукама и патњама упознале. Једна од њих која је, са шајкачом на глави, пешачећи прешла с нашом војском Арбанију, видела сву Голготу једног намученог Народа, и данас, свакога лета, нађе 15—20 дана да проведе међу својим старим ратним друговима, толико их воли. Из овог разлога, многе жене, некадашње милосрдне сестре и одржавају пријатељство са Српским Народом.

Наш сељак и данас је задржао стечено право да је основи сестром, а Енглескиње су убеђене да он овако и осећа. Тим је ратник пријатељство бојишта узнео на степен сродства народа.

Д-р ЂУРЧИН О БРИТАНСКИМ ЖЕНАМА У СРБИЈИ

У септембру месецу, 1916 године, у „The Englishwomen“ штампан је чланак д-ра Ђурчина „О рату и британским женама у Србији“. По овом питању д-р Ђурчин је најбоље обавештен, пошто је до повлачења, као и у Лондону до краја рата, био најближи сарадник Енглеских Самарићанских Армија.

Као на исповести, д-р Ђурчин почиње своју реч оним предратним скептицизмом у погледу суфражетских захтева, али је одмах и прецизира да би утврдио: „да је и овог пута убеђен антисуфражиста за жене свих осталих народа, осем за жене Велике Британије“.

Ову привилегију Енглеске Жене су заслужиле, јер су доказале да могу да раде, да схватају дужности, и да трпе као и људи. Г. д-р Ђурчин је упознао и видео Енглеске Жене на ратним санитетским дужностима у Крагујевцу, у повлачењу кроз Арбанију, и сам се дивио способности, храбрости, издржљивости неуморних и племенитих жена које ни најмање не уступаху људима.

О капацитету Енглеских Жена на раду и њиховом учествовању у најтежим пословима, које људи подузимају и изводе, може се слободно рећи да је интензивнији и јачи но у жена ма којег народа с континента.

Колико Енглескиња, очврсла у издржљивости, може трпети, могу рећи само они који су је, као д-р Ђурчин, непосредно, кроз дуже време гледали и посматрали. Оне су кроз Арбанију храбре, издржљиве, добре нарави, увек задовољне с најмањим, па и од тога за себе узимају делић, с делићем веле да имају довољно, а често и тај делић уступе другом.

Оне су често своје место на колима, свога коња, уступале премореним болесницима и избеглицима. Њихово физичко и спортско васпитање олакшало им је повлачење кроз Арбанију. Једна од њих пропешачила је цео овај пут. Многе од њих на путу су оболеле и малаксале, али о томе ни речнице нису хтеле проговорити до Бриндизи. Изузетак чине две сестре које су рањене остале у Косовској Митровици.

Д-р Кинг Меј и Мис Маклед кроз Арбанију, својим духом и хумором као и услугама сапутницима, остављају изванредне успомене самопожртвовања из најтежих дана.

Самопожртвовање г. д-р Ђурчин износи не само кроз Арбанију већ и на дужностима по болницама у Србији, нарочито у Крагујевцу. Видео их је, толико пута, крај пацијената. Најтеже им беше у јесен, 1915 год., растати се од својих рањеника. Нови су масама придолазили, многе сестре су на превијалишту, д-р Инглис при операцији, кад је објављена хитна наредба да се Мисије спремају за евакуацију.

Бомбардовање и непријатељ су недалеко од Крагујевца а сестре, под амбулантским шаторима крагујевачког нашаришта, превијају стотинама нових рањеника.

У Краљеву су прилике много теже но у Крагујевцу. Д-р Инглис и д-р Хачесон дођоше из Крагујевца у Краљево да изјаве Санитетском Одсеку да неће да напуштају рањенике.

У метежу повлачења чује се наредба: да се полази напред. Повлачење се продужава са свима тешкоћама. Шаренило војске и народа, санитетског транспорта, многа друга зла и несреће које је немогућно описати, свалиле су се на цео Народ.

Похвално је да су Самарићанке из повлачења кроз Арбанију, придолазећи из ропства са д-р Инглис и Леди

Пеџет у Енглеску, дисале жељом повратка међ Србе који толико пате, да им олакшају мучеништво и да осведоче своју љубав. Између рањеника и сестре постоји однос мајке и детета.

Енглескиње су познавале неугодности живота, тешкоће једне заморне дужности, доста примитиван начин живота у кући, у граду, али их све то није одвојило ни удалило од Српског Народа.

Британске Жене враћају се на Крф, иду на Корзику, у Добруцу, у Солун, да раде, да се жртвују за Српске ратнике-сељаке. Оне их цене и воле такве какви су, с њиховим речником „добро, сестро, добро“. Занимљиво је и карактеристично како су се водили дуги разговори између сестара и рањеника само с неколико речи.

Наш ратник је многе хигијенске и здравствене савете примио од сестара; притом послушан, вазда учтив и социјалан. Ето, шта је све стварало пријатељство Енглеских Сестара с Војском и са избеглицама, значи с Народом.

У Србији их је пре повлачења биле 600; највећи број од њих биће уз растурене Србе по свету. Дубоко осећање саучешћа и симпатије Британаца хтело би да ублажи беду оних које су храбре и јуначке познавале у њиховој земљи.

Британске Жене износиле су све лепе одлике и врлине Српског Народа, те су изграђивале правилно мишљење о нашем Народу, које се, вели д-р Ђурчин, од Анексије Босне и Херцеговине стварало по Европи и Енглеској искључиво по пештанским и бечким изворима и информацијама.

Удаљеност, дипломатска предратна балканска тактика, без дубљег и истинског познавања народа на Балканском Полуострву, учинише да је улога и дужност информисања јавности о Српском Народу у рукама жена.

Ова сјајно испуњена дужност данас је привилегија којом се Енглеске жене могу поносити. Утолико пре, што активним учествовањем у политичком и државном животу свога народа, Енглескиње могу сматрати и истицати позитивне иностране резултате. Заслугом својих претходница, које не само присвојише програм српског питања, већ о њему изјавише и своју реч и одбрану још пре пола века, као што у минулом рату Инглис, Харлеј, Хаверфилд положише и своје животе.

Надамо се да ће кћери Велике Британије и у овом најновијем времену, кад је њихова реч моћна у Народу и у Парламенту, наћи начина да своје велике традиције у Српском Народу продуже и ојачају културном сарадњом којом ће се стварати хуманија и просвећенија будућност нове Европе.

ЛЕДИ КАУДРИ — ПРЕДСЕДНИЦА ЛОНДОНСКОГ
КОМИТЕТА S. W. S.

Делатност и интересовање Председнице Лондонског Комитета Шкотских Жена, Леди Каудри, за енглеско-српске поратне акције и односе жена, стављају Леди Каудри и у најновији, савремени период пријатељских енглеско-српских односа.

Каудри је једно од најистакнутијих хуманих имена у Енглеској.

Председница „Лондонског Комитета Шкотских Жена“ супруга је гениалног, светски познатог, инжињера-филантропа г. Витмена-Дикинсона-Пирсона, Лорда Каудри.

Посед Каудри је стари средњовековни Приорат, подигнут XIII века, прелазно је из руке у руку и, у последња два века, постао замак племићских енглеских породица. Дикинсон-Пирсон везао је своју лордовску титулу за овај историски замак. Сав археолошки британски ауторитет zaloжио се овом приликом да овој далекој грађевини поврати првобитни архитектонски изглед.

Са археолошким интересовањима је на врхунцу слава гениалног пословног човека, инжињера, Лорда Каудри, којим се Британија поноси.

Достојан је ове части човек који сам каже: „Из дана у дан био сам радник скоро педесет година, трудећи се да испуним девизу свога живота: *„учини све што је у твојој могућности“*“.

Особине овог највећег радника и подузетника пред-
ратног времена могли бисмо бар приближно и ми замислити ако додамо, да је Лорд Каудри подузимањем крупних послова открио у себи самоме гениалну способност и смелост инжињера подузетника: с америчким колонијама он уговара изградњу тунела под Худзоном, између Новог Џерсеја и Њу-Јорка; дренашки канал у Мексику, многе мостове, велика морска пристаништа с доковима и т. д. и т. д.

Лидер крупних послова у Новом и Старом Свету, коме Америка из почасти према његовом предузимљивом генију и светској репутацији, нуди изградњу тунела под рекама Пенсилваније, а Лондонски Савет тунел испод Темзе, сабрао је неизмерно благо, да њим и својом великодушносту и доброчинством може задужити свој народ, па и нас за време Светског Рата.

Поред гениалног стваралачког духа, Лорд Каудри чувен је и у политичким круговима. Припадао је Либералима, у Парламенту игра видну улогу од 1895 до 1915 год., дакле 20 година. Гениалне техничке способности великог патриоте Лорда Каудри за време рата, посвећене су служби Домовине.

По свршетку рата, од 1918 до 1921 г., Лорд Каудри је Лорд Ректор на Университету у Абердину. Својом првом ректорском адресом, зналачки, с доктрином и методом, излаже и претреса питање „индустриске ситуације у нашем времену“.

Лорд Ректор Каудри ишао је из почасти у почаст, из успеха у успех, триумфом човека који духом ствара а својим великодушним срцем на све стране помаже.

„Зашто само Америка да подузима крупне ствари, да указује човечанству обилну филантропију“, пита се гениални Пирсон у својој младости, после првог путовања у Америку?

Својим пословним програмом рада, својим филантропским делима, г. Пирсон доказује да се и на другом месту у свету могу чинити хумани и технички подвизи.

Лорд Каудри је у духовном складу са својом високо-благородном супругом: „доброчинство сматрају идеалом и циљем овог земаљског живота“.

Као поседници највећих комплекса земље, везани су својим хуманим функцијама за многе крајеве Британије. Шкотска благосиља срећну одлуку Лорда Каудри, што је у свету изабрао Шкотску, у Шкотској Абердин, у Абердину Данхет, да ту проводи већи део године.

Тако је Абердин, као и многе друге вароши Британије, био срећан, да прогласи својим почасним грађанима Лорда Каудри и Леди Каудри.

Ко би избројао толике установе, милосрдне и културне институције, које ова великодушна породица посеја широм Енглеске, нарочито у градовима, у којима су, поштовани и

вољени, уживали почасно грађанство? Тако и у Абердину никоше Уметнички Музеј, Каудри Хол, да не говорим о азилима и другим хуманим установама чија је душа и добротвор Леди Каудри.

Говорећи о својим разноликим активностима, Леди Каудри благодари на првом месту Богу што се њен гениални сапутник живота, Лорд Каудри, духовно и практично слагао с питањем: „да удата жена треба да ради у друштву као и у породици“.

И заиста, Леди Каудри ради у Друштву и у Народу као у широкој породици. Леди Каудри ради на материјалном, моралном и интелектуалном подизању жене и детета. Сем осталог, у Абердину је основала за жене „Каудри Клуб“. И у Лондону, о своме трошку, подигла је за жене „Каудри Клуб“, у коме искључива права имају нудиље и чланови нудиљског покрета.

За „Каудри Клуб“ везана је „Нудиљска школа Леди Каудри“, пошто се у Енглеској не да ни замислити образованост и спрема жена без нудиљске наставе.

Мислим да би и рођеној Енглескињи било тешко изнети и набројати сва добротинства ове угледне и хумане породице. Кад се у Абердину, при обављању свечаности промоције почасног грађанина, чула реч којом се Лорд Провост обраћа Леди Каудри она је, уз једнодушно одобравање публике изјавила „да би се Леди Каудри могла назвати, као античка богиња, Леди Доброчинство“.

Мислим да ћу погодити осећање наших избеглица у Енглеској, ако речем да би избегли Српски Народ у Енглеској као и Лорд Провост из Абердина, могао рећи овој благородној госпођи, да је и он познаје као „Леди Доброчинство“.

Леди Каудри је једна од најплеменитијих дародаваца, члан свих комитета који су за време Светског Рата помагали Српски Народ. Светло име и дарежљива рука Леди Каудри подржава Србијан Релиф Фонд. Она је уз д-р Елзе Инглис у Комитету „Косовског Дана“ и у свима манифестацијама, приређиваним у нашу корист.

Леди Каудри је стуб Комитета Шкотских Жена, она је данас председница Лондонског Комитета Шкотских Жена, где је сконцентрисана прошлост и садашњост велике делатности Единбуршког Комитета Шкотских Жена.

ПОРАТНЕ ЕНГЛЕСКО-СРПСКЕ УСТАНОВЕ

ПОД ЗАШТИТОМ ЊЕНОГ ВЕЛИЧАНСТВА КРАЉИЦЕ
МАРИЈЕ

Др. ЕЛЗЕ ИНГЛИС СПОМЕН-БОЛНИЦА ЗА ЖЕНЕ И ДЕЦУ

Да овековечи спомен неумрле Шкоткиње д-р Елзе Инглис и њену осведочену љубав за Србију, „Единбуршки Комитет Шкотских Жена“ решио је да подигне један споменик д-р Елзи Инглис. У том смислу почето је зидање павиљона на Дедињу, на земљишту „Друштва Београдских Женских Лекара“, који би носио назив „Павиљон д-р Елзи Инглис“. Исти је недовршен предат Друштву Београдских Женских Лекара. Друштво Београдских Женских Лекара,

Спомен болница д-р Инглис на Дедињу

због недовољних средстава, није било у могућности да доврши зидање овог павиљона, као и још једног поред овог, такође у зидању.

Обавештен о свима друштвеним тешкоћама и немогућности да ову ствар изведе, „Лондонски Комитет Шкот-

ских Жена", са својом агилном председницом Леди Каудри, одлучи да о свом трошку прихвати довршавање и једног и другог павиљона, дакле целокупне болнице, која ће носити име „Д-р Елзе Инглис Спомен-Болница за жене и децу“ и бити под покровитељством Њеног Величанства Краљице Марије, а припадати Друштву Београдских Женских Лекара.

Споменик ратног пријатељства, сведок велике љубави енглеског народа за српски, „Болница д-р Елзи Инглис“ биће довршена у току овог лета, а освећење и отварање болнице у почетку октобра.

Слика Павиљона, коју доносимо, централна је зграда, у којој ће бити инсталиране операционе сале, потребне лабораторије, друга потребна медицинска одељења.

НУДИЉСКА ШКОЛА ЛЕДИ КАУДРИ

У овој згради биће смештена „Нудиљска школа Београдских Женских Лекара“, која ће по одлуци Управе овог Друштва носити име „Леди Каудри“.

Међу Енглескиње које су у Српском Народу пропирале нудиљска знања и покрет, како га је формирала Мис Флоренс Најтингел, убрајамо: Елодију Лотон Мијатовић, која је не само певала песме својој земљакињи, већ, као што је напред речено, и њено главно дело средила под именом „Нешто о нези рањеника“, посветила Српкињама и штампала 1864 године.

Друга веза између Мис Флоренс Најтингел и Српског Народа је потпорна, јер је Мис Флоренс Најтингел за живота помагала акцију Ирбијеве у Босни и Херцеговини, а после смрти завештала јој и један свој Фонд.

За време ратова, Енглески Црвени Крст и Мисије, нарочито Друштво Шкотских Жена, указале су нашем женском свету да је нудиљство основно знање за подизање и просвећивање народа, у погледу хигијенских потреба и превентивних мера.

Нудиљски покрет је у нас поратног порекла. Нудиљска Школа Црвеног Крста и Народног Здравља пробиле су пут нудиљском покрету. Све више се увиђа да ће проблем нашег народног просвећивања решити учитељ-привредник и учитељица-домаћица-нудиља. Може се у најскоријем времену очекивати комбинација троструке спреме наших просветних

радица у народу, као рационална солуција најпрежнијег социалног проблема, нашег народног просвећивања.

Очекујући ово, Нудиљска Школа Београдских Женских Лекара, за коју се везује име Леди Каудри, крунише раније тежње Енглеских Жена да се покрет Мис Флоренс Најтингел појави и учврсти у нашем женском свету и Народу.

Леди Каудри, која је лично 1928 г. дошла да се обавести о тешким погодбама подизања споменика д-р Инглис, и сама је велики поборник нудиљског покрета који би ваљало прихватити утолико пре што је и Њено В. Краљица Марија, бавда готова, да помогне пропагирање овог правца женског васпитања, спреме и активности у нашем Народу.

Друштво Београдских Женских Лекара је најпозванији фактор да Црвеном Крсту помогне у развијању нудиљског покрета, и да своју Нудиљску Школу „Леди Каудри“ учини расадником ове корисне женске активности.

Да додам још да је Друштво Београдских Женских Лекара добило остали материјал болница Шкотских Жена, које су радиле на Солунском Фронту. Уз то, многе прилоге за нашу Државу, нарочито материјал за болницу, купљен прилозима грађана државице Вирџиније у Сједињеним Државама, који је донела д-р Мортон.

Земљиште на којем се диже Спомен-болница д-р Елзе Инглис, у којој је и „Нудиљска Школа Леди Каудри“, поклон је г. Ђорђа Вајферта Друштву Беог. Жен. Лекара.

ЕНГЛЕСКО-СРПСКА ДЕЧЈА БОЛНИЦА У БЕОГРАДУ

Војвода од Атола, енглески посланик г. Кенард, Мис Нина Бојел, Леди Бери, Хонорабл Елзи Камерон Корбет, Епископ од Гилфорда, Епископ од Глочестра, д-р Емзле Хатон, г-ђа Морисон, г. Ситон Ватсон, г-ђа Карингтон Вајлд, стари ратни друг Мис Флора Сандес, окупљени око „Комитета децје енглеско-српске болнице“, у годинама мира продужују пријатељску и хуману сарадњу с Београдом.

У тешким материјалним моментима живота енглеско-српске децје болнице, Комитет апелује на пријатељство и дарежљивост Енглеског Народа, како би ова корисна институција могла опстати и развијати се.

* * *

За оснивање и опстанак ове Болнице везано је име Шкотског Лекара, д-р Катарине Макфел, која је с првим

Шкотским Јединицама у времену епидемије тифуса допутовала у Крагујевац.

Поред своје лекарске службе у Војним Болницама, д-р Макфел се упознала са здравственим приликама, са безбројним туберкулозним случајевима код деце, чији висок морталитет, из дана у дан, постаје опасност за подмладак.

Упозната с позитивним резултатима и користима Дечјих Болница Велике Британије, покренула је питање оснивања дечје болнице. У Енглеској су безбројне специалне и

Енглеско—Српска Дечја Болница у Београду

стручне болнице за децу, не рачунајући дечја одељења, која се у многим енглеским болницама налазе поред одељења за људе и за жене.

Одмах после примирја д-р Макфел је у Београду, сарађује на социалној реконструкцији у опустошеној Србији. У земљи је општа дезорганизација. Организовање болничких послова под оваквим приликама не беше лако.

У тесној сарадњи са Српском Владом, Министарствима Народног Здравља и Социјалне Политике, с Друштвом за спасавање деце, Федерацијом потпорних организација из Америке, Лондонским Комитетом и многим дародавцима,

успела је д-р Макфел да оснује једну потпуно нову дечју социјалну институцију.

Децембра 1918 год. добила је једну аустриску бараку-шталу. Помоћ Савезничких Мисија омогућила је поправку баракe, и потребну инсталацију. Две Енглеске Милосрдие Сестре, које су радиле у Солуну, придодате су д-р Макфел. У одајама баракe налази се диспансер, операциона соба, два одељења с 20 постеља.

Д-р Макфел испраћа мале пацијенте

Године 1919, одобрено је д-р Макфел да за реконвалесцентну децу може искористити Павиљон у Топчидеру. Овде се могло сместити само 40 постеља, већином за туберкулозну децу, ратну сирочад.

Једновремено је отворен у Дубровнику Дечји Санаториум с 50 постеља. У јесен исте 1919 год. смештена је Дечја Болница у већу зграду, у улици Милоша Великог. Тада је и званично призната као „Прва дечја енглеско-српска болница у Србији“.

Утврђена је тиме потреба ове институције, у којој су први практички нудиљски курсови за Српкиње, за који циљ је добивена материјална помоћ од Методистичке Епископалне Цркве.

За опстанак болнице зграда је један од виталних услова који гарантује свестрано и модерно развијање ове установе. Што се до зграде дошло има се захвалити помоћи коју су указали Друштво за Заштиту Југословенске Дече, Мис Катерин Корбет, Мис Елис и многи други дародавци.

Како се даље живело и радило говоре анали ове институције. У њима су годишњи стручни извештаји са статистичким табелама многих хиљада малих пациената. Да упозорим званичне факторе и родитеље да је највише туберкулозних обољења у свим облицима.

Да д-р Макфел, са својим сарадницима, спасава безбројну децу од разних болести, то признају ауторитативне стручне личности међу којима истичем захвалност пок. Председника Министарског Савета г. Николе Пашића који сматра: „да је спасавање деце најпрешнија потреба наше земље“.

Д-р Ридер, Комесар Америчке Мисије у Србији, пише: „Дечја болница излази у сусрет највећим потребама Србије, јер указује лекарску бригу и помоћ многобројној деци. Желео бих сваку могућност овој Установи, како би се што више раширила и снабдела медицинским средствима и т. д.“

Данас можемо рећи, да Болница у сваком погледу одговара најсавршенијим лекарским инсталацијама, модерним условима научног медицинског третирања пациената, и потребама безбројне деце која из далеких села и градова, пешице или другим путовима, стижу у „Енглеско-Српску Дечју Болницу“ као у своју кућу, и где их као лекар и пријатељ предусрета д-р Макфел. Овом хуманом институцијом везани су данас Београд и Лондон.

ЕНГЛЕСКО-СРПСКИ ДЕЧЈИ ДОМ У НИШУ

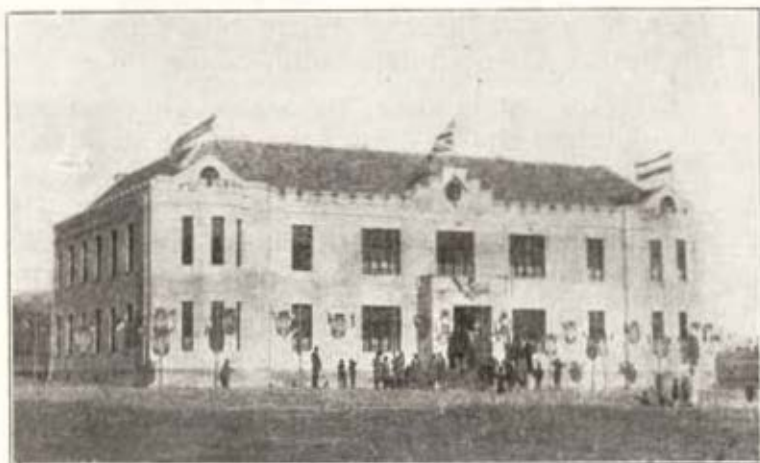
Реферати званичних Комисија, студије д-р Рајса, она д-р Хаџи-Васиљевића и других утврђују да је окупирана територија преко Мораве, у крајевима Врања, Лесковца, Пирота, Сурдулице и Ниша, с бугарских свирепстава и злочина према људима, женама и деци, остала у успомени као људска кланица.

Ово је умножило број сирочади која је у невероватно тешким приликама сачекала Ослобођење и долазак наше Војске. Из речених разлога, Председник Општине града

Ниша, умолно је Serbian Relief Fund да прими на издржавање ову сирочад, унеколико прикупљену и смештену у Дому код Нишког Гробља.

Одговор се није дуго чекао. Новембра месеца 1919 г. за управитељицу Дома би постављена Мис Мо која је у Србији радила од 1915 г., с војском се повлачила преко Арбаније, с војском била на Солунском Фронту, и с војском се, с болничким групама, вратила у Србију.

Новембра месеца 1919 год. Мис Мо уиме Serbian Relief Fund-а прима „Нишки Дом Сирочади“. Организовати послове не беше лако. Деца безмало подивљала, оголела, изгладнела, слаба, оболела. Здравствено стање сирочади беше веома

Енглеско-Српски Дечји Дом у Нишу

озбиљно. Идуће године, Мис Мо организује летњу деčју колонију у романтичном крају Манастира Сићева, где под шаторима деца проведоше два најлепша месеца на чистом ваздуху. Од тада, сваке године, деца проводе у Сићеву летње месеце, што је доприносило да здравствено ојачају, и да постану крепчија и веселија.

На пословима у „Нишком Дому Сирочади“ Мис Мо ради са Мис Џерам од 1919 г. до 1927 г., у ком времену је и сама оценила потребу и корист подизања нарочитог деčјег дома.

Своју идеју о подизању Дома поверила је Мис Мо Управи Serbian Relief Fund-а и Нишком Епископу г-ну Доситеју.

Заузимањем г-на Епископа Доситеја добивено је земљиште за Дом, као поклон Управе Цркве Св. Пантелејмона.

Новац за подизање Дома дао је Serbian Relief Fund из Стипендиског Фонда који је остварен прилозима 336.000 енглеских ђака. Овоме је Дому Serbian Relief Fund одвојио и једну суму новца за издржавање. Одређена сума промењена је у српску монету, депонована у Хипотекарној Банци у Београду, и даје свој годишњи интерес за издржавање Енглеско-Српског Дечјег Дома.

Благодарећи агилној Мис Мо, основан је „Одбор Енглеско-Српског Дечјег Дома“ с Централним Одбором у Лондону, у који улазе г-ђа Карингтон Вајлд, г. Ситон Ватсон и г. Брајс, и са Пословним Одбором у Београду, чији је Председник Њ. Преосвештенство Епископ г. Доситеј.

Овај Одбор преузе бригу за зидање Дома 1926 год. Практично и непосредно старање и надгледање зидања Дома узела је на себе Мис Мо, али тако свесрдно и неуморно, да је 27 новембра исте године Дом освећен у присуству г-ђе Карингтон Вајлд која је овој свечаности лично хтела да присуствује и да поздрави своје пријатеље у ослобођеној Домовини.

Као што се види, Дом је велика двоспратна зграда у којој су инсталирана подвојена одељења за живот и рад мушке и женске деце. Заједничка им је трпезарија, игралиште и башта у којој култивирају поврће и цвеће.

Од 1919 г. до данас, под Управом Мис Мо до 1927, Мис Церам од 1927 до данас, кроз Дом је прошло 185 деце.

Међу мушком децом има шегрта, калфи, студената, учитељских приправника; што се тиче девојчица, њих узимају племенити људи под своје, да се за њих брину и држе их; многе уче занате, једна је у Нудиљској Школи.

У крају и граду Ниша велико је интересовање за Енглеско-Српски Дом, дело милосрђа и љубави Енглеских Жена и деце за Српски Народ, за српску децу.

Кадгод би Његово Величанство Краљ посетио Ниш удостојио би и Дом својом високом посетом и одао признање пожртвовању оних који ову Установу одржавају.

ЛЕДИ ЈАНГ И ЛЕДИ КЕНАРД

Одмах за Војском и Мисијама, ослобођени Београд поздравља супруге американског посланика г-ђу Доу, француског посланика виконтес де Фонтенеј, енглеског посланика Леди Јанг. Домови савезничких посланика посташе прави хумани и самарићански центри.

Тако у поратном времену супруге Енглеских представника продужују добротворну и културну акцију својих претходница и својих земљакиња.

Леди Јанг с великим интересовањем прати рад Енглеских Мисија у ослобођеној али пострадаој, порушеној и опљачканој Србији.

Леди Кенард сарађује на оснивању поратних Енглеско-Српских Институција као што су Енглеско-Српска Дечја Болница у Делиградској улици, Спомен-Болница д-р Елзе Инглис — болница на Дедињу, Енглеско Српски Дечји Дом у Нишу.

Што је народни живот улазио у нормалније поратне погодбе новог живота, то су и природа и методе сарађивања биле друге.

Тако се Леди Кенард одзива „Друштву за Заштиту Девојака“ и 26 априла 1928 год. председава „Академији“ приређеној у спомен њене славне земљакиње г-ђе Јозефине Батлер творца „Аболиционистичког покрета“ и покрета против трговине белим робљем.

„Дубоко сам дирнута, вели г-ђа Кенард, почашћу коју сте ми указали позивајући ме да председавам овој манифестацији у спомен стогодишњице Јозефине Батлер, једне од славних жена XIX века.

Њеним заузимањем, питање трговине белим робљем постало је интернационални проблем.

Захваљујем вам на срећној идеји да сазовете овај свечани састанак. У име Енглеских Жена, ја вам захваљујем за овако лепу манифестацију којом величате пожртвовање и дело моје земљакиње Јозефине Батлер. Надам се да ће се и овај правац рада и интересовања у вас развити и практиковати са оном љубављу и пожртвовањем, с којом и многа друга социална подухећа“.

САМАРИЋАНКА МИС ТЕБЕТ КРПИ И ПЕРЕ СРПСКЕ РАТНИКЕ

На Солунском Фронту два су реконвалесцентна одељења, у Зејтинлику и у Водену; у ово друго Црвени Крст упутио је Мис Тебет на рад. Дошла је да помогне нашим ратницима и видимо је да стиже у Воден.

Реконвалесцентно одељење смештено је у некадашњу турску, затим грчку касарну. Шеф одељења је д-р Спира Димитријевић, а за овим д-р Жика Миленковић.

Мис Тебет и Мис Харлеј с лекарима и сирочадима

У овој болници сем осталих радио је резервни мајор д-р Миша Поповић. Иницијативом и пожртвовањем д-р Поповића, вођена је, у времену доласка Мис Тебет у Воден, акција за прикупљање оне деце — већином без родитеља —

која су се у повлачењу налазила у великом избегличком логору у Водену или осамљена дутала по овој зони или за-
послена по грчким кафанама и радњама. Број ове деце попео
се преко 300. У прво време, деца су поучавана искључиво
у гимнастичким вежбама и играма, потом им је створена мо-
гућност и за школску наставу.

Захваљујући интервенцији и интересовању Принца Ре-
гента Александра не угасише се напори и жртве г. д-р Попо-
вића: решено је питање исхране и школовања избегле деце,
за коју се Принц Регент очински старао. Онима који су у
броју ове деце вечите су успомене захвалности на Принца
Регента и тродневно гостовање на Јелаку. Из ових краљевски
гостољубивих дана на Јелаку сачувана је успомена илустра-
цијом: омиљено међу свима сирочићима Сотирче-Соћа на
крилу Принца Регента. Ова илустрација, у своје време, ја-
мачно ће красити дворске одаје наших Краљевих, како би
увидели да су Краљевском загрљају најмилији најнесрећнији
у нашој народној породици.

„Соћа у крилима Принца Регента“ једна је од најоми-
љенијих и најинтересантнијих слика ратне колекције Мис
Тебет. У Водену је Мис Тебет указивала сваку пажњу и
услугу сирочади д-р Мише Поповића и ратницима реконва-
лесцентног одељења.

Од ступања у ово одељење, поред личних прихода који
су јој из Енглеске стизали, примала је плату која се самари-
ћанском персоналу издавала од стране Црвеног Крста. Свој
приход и зараду Мис Тебет штедела је док није прикупила
довољну суму новца којом је могла основати „Зубну ста-
ницу“ придодату реконвалесцентном одељењу, у којој као
шеф и специјалиста ради д-р Миша Поповић.

Поред овога, од првог дана ступања у реконвалесцентно
одељење мис Тебет организује праоницу којом је не само
командовала већ и сама прала војничко рањеничко боле-
сничко и постељно рубље. Старију даму, која је увелико
превазила педесете године, виђали су српски ратници вазда
са засуканим рукавима, где им пере рубље; с поштовањем
и захвалношћу, без разлике ранга и положаја, прилазили су
јој као мајни.

Д-р Ђокић ми вели: „ако мис Тебет не пере, она крпи
наше рубље, ако не крпи наше рубље, она учи наш језик.

Хтела је по сваку цену научити српски језик. Да се овој жељи одазову, које лекара које професора скупи се нет учитеља, читава лингвистичка колегија, и наста методска утакмица ко ће боље успети да племенитој Енглескињи олакша граматику и дикцију нашег језика“.

Све што је српско волела је мис Тебет, те многобројним ратницима и поштоваоцима изјави да јој се друга жеља вије око срца да добави једно шумадишко одело. Шта све не би учинио српски ратник за овако добру сестру, савршену мајку?

Међу избеглицама тражило се и нашло потпуно шумадишко одело. Кад би мис Тебет напустила праоницу и корито или оставила своју корпу окрпљеног рубља, тада би подешавала тоалету за коју се ваљало мало и навикнути: шумадишском ношњом одевена, на ногам су јој опанци, уза све ово имала је нешто омању сељачку торбу, од које се није одвајала. Штап је у последње време мода усвојила и за елегантну Парижанку, док га наша Шумадинка носи одавно из потребе.

На ручковима, свечаностима, чајевима, у свима манифестацијама и другим приликама, кад је изван болнице и праонице, мис Тебет је у шумадишском оделу. Тако одевена, ухватила би се у коло међу ратнике, одлазила у варош, о пијачном дану, накуповала свачега пуну торбу или корпу, лично доносила и делила својим ратницима.

Истина је да су свих пет учитеља српског језика научили енглески језик од свог ђака, мис Тебет, али се зато и њихов ђак знањем српског језика и савршеном мимиком о свему врло добро споразумевала са хиљадама ратника, остављајући успомену свог оданог и племенитог материнског срца.

После пробоја Фронта, ослобођења Србије, стварања велике и моћне Југословенске Државе, нарочито после површавањих самарићанских програма, мис Тебет се вратила за Енглеску. О шумадишки јелек мис Тебет окачен је орден Св. Саве високог степена, који јој је подарио Принц-Регент.

Није незнатан број Енглескиња које, слично мис Тебет, засукаше рукаве да перу, крпе, да прихвате кухињске и болничке најгрубље послове, и ако их поименце не можемо изложити рећићемо им да је захвалност нашега Народа искрена за све племените Самарићанке које и на овим дужностима дадоше бесмртне примере пожртвовања којима се

Српски Народ диви онако исто као њиховим земљакињама које пером, лекарским знањем, нудиљском негом прихватише, без разлике, све послове, које ратна времена донесоше.

ЕНГЛЕСКЕ САМАРИЋАНКЕ ПИШУ О СРПСКОМ НАРОДУ

Балкански и светски ратови изазвали су читаву литературу страних писаца о Српском Народу. Писали су људи и жене, често жене самарићанке које су лично ублажавале грозоте и свирепости рата.

Самарићанка и писац, Швајцаркиња г-ђа Штурценегер, задужила је Српски Народ у време Балканских ратова. У Светском Рату, нарочито после повлачења Војске и Народа кроз Арбанију, писало се о Српском Народу на све стране, нарочито у Француској и Енглеској.

Чланови разних Мисија, пре и после повлачења кроз Арбанију и са Солунског Фронта, срећују своје преписке и белешке, издају своје Извештаје и дела, врсту Дневника, о животу и раду међу нама у овом ратном времену.

Енглеске Самарићанке издале су до сада:

ОГЊЕНИ МАЧ У СРБИЈИ И НА ДРУГИМ МЕСТИМА

Дело посвећено Његовом Височаству Престолонаследнику Александру, којим г-ђа Сент-Клер-Стокбарт, описује самарићанску акцију и повлачење своје Мисије за Војском кроз Арбанију, величајући надчовечанске напоре Народа и Војске у тим страшним данима народног искушења и Голготе.

АУТОБИОГРАФИЈА ЖЕНЕ ВОЈНИКА

Дневник којим Мис Флора Сандес описује свој војнички ратнички живот на Солунском Фронту.

ДАНИ ПРОВЕДЕНИ У БОСНИ

Дело којим г-ђа Кора и г. Јан Горди описују живот и рад у Вриџима под окупацијом, а после Ослобођења и Уједињења и у Босни.

СРБИЈА, СОЛУН, СЕВАСТОПОЉ

Сређени дневник д-р Емзле Хатон, којим описује рад Шкотских Жена чији је члан, затим Шеф Мисије у Острову,

на Солунском Фронту, а по ослобођењу и у Врању. Из Србије отишла је да помогне Врангеловим монархистима, да би се одужила успомени Флоренс Најтингел, творцу и учитељу самарићанског нудиљског енглеског покрета.

ИСТОРИЈА СРБИЈЕ

Сликарка и писац Мис Вуеринг штампала је ову књижицу за време рата. Намера јој је да упозна ширу јавност с прошлошћу нашега Народа. Ова је књижица примљена врло добро; компетентне личности веде да је написана практично и с доста тачности.

ДВА ИЗВЕШТАЈА

ДРУГИ: МЕЂУ НАШИМ СРПСКИМ САВЕЗНИЦИМА

Да би обавестила Управу Србијан Релиф Фонда и све његове чланове и пријатеље о Мисији којом је управљала, Први Извештај написала је и штампала Леди Пеџет да обавести о раду своје Мисије до повлачења; Други Извештај, од октобра 1915 год. до фебруара 1916 год., о раду Мисије под непријатељем у Скопљу.

НИЗ ЧЛАНАКА О СРБИЈИ

Пише стари пријатељ Српског народа Мис Лоремор, Археолог из Кембриџа. За време рата она је отворила своју кућу нашим избеглицама, и многе је помогла. Била је на раду у болницама у Острову. Скоро сваке године долази у Србију.

РОМАНСИЈЕРИ Г-ђа АЛИС И Г. КЛОД АСКЈУ

Допратили су болницу Леди Вимборн до Скопља. На Солунском Фронту нису остали ни запослили се. Одатле се упуте на Крф. Лађа којом су се с Крфа враћали за Италију, лутала је по Јадрану, бежећи од сумарена, и на крају је торпедована. Неким фаталним удесом тело г-ђе Аскју избацило је море на обале Корчуле, где је и сахрањено.

Г-ђа Алис и г. Клод Аскју задужили су нас многим чланцима за време минулог рата.

МИС ВИЛСОН

„Портрети и Скице из Србије“ штампано у Лондону 1920 г. Дело у којем Мис Вилсон описује свој рад и живот наших избеглица и евакуисаних инвалида у Бизерти, Бен-Негру, Надору, поратну акцију у крајевима Ниша и Прокупља.

МИС ВИНИФРЕД ЕЛИС

Пише путописне чланке из Јужне Србије у Енглеским часописима, а за Србе, саставља *Енглеску Граматику с Фо-летиком* коју 1928 год. штампа у Државној Штампарији и коју г. Богдан Поповић у својем Предговору истој књизи истиче као досад најуспелији уџбеник за оне који желе да науче енглески језик.

Г-ЋА ЈЕЛИСАВЕТА — БЕСИ — ХРИСТИЋ

Високообразована Иркиња, удата за г-на Љубомира Христића, пуковника. Дути низ година, г-ђа Беси Христић дописник је разних Енглеских Листова и Магацина. За време ратова, нарочито у окупацији са својом вредном ћерком г-цом Аном Христић, учинила је значајних услуга Народу и својој Домовини. Између осталог г-ђа Христић задужила је наш Народ својим изврсним преводом Српске Химне.

Г-ЦА ЛЕНА А. ЈОВИЧИЋ

Српска колико и енглеска породица г-на Александра З. Јовичића дала је три кћери, три сарадника и тумача Енглеским Мисијама за време Светског Рата.

Једна од њих г-ца Лена Јовичић штампала је на енглеском *Pages from here and there in Serbia* са предговором г. Богдана Поповића.

THE WOMEN OF SERBIA

За време Балканског и нарочито Светског Рата, читало се безброј чланака, чуло се исто тако доста предавања о српској жени у енглеској јавности.

Једно слично предавање „The women of Serbia“ одржала је г-ђа Фани Копленд. Комитет Косовског Дана у Лондону публиковао је ово предавање којем претходи предговор Леди Пеџет.

Г-ђа Копленд бави се Општом Историјом и Литературом, за време рата Српском Историјом и Српском Литературом. Путем пропаганде наше историске прошлости г-ђа Копленд служи нашој народној и општој, савезничкој ствари.

Као жена, она у Историји и Литератури тражи улогу и место Српске Жене. И у народној поезији г-ђа Копленд тражи Српску Жену, да би јој у Историји дала оно место које јој припада. Народне песме сматра г-ђа Копленд „светињом над светињама“, кључем за најбоље познавање наше Историје, наше прошлости, сна наше будућности.

Као писац историк упознала се са епском историском Српкињом. Она познаје нашу средњовековну жену Немањинске лозе и господства, ону која је краљевским дворовима претпостављала монашку ћелију. Она уздиже Јелену Урошеву, рода анжујскога, која подиже две школе, у Градцу и Колашину, за српско женскиње и којима поставља темељ домаће женске радиности и индустрије.

Наизменично проучава мистичке временске инспирације владарских и властелинских госпођа, упоређује их са епским припевима и историским фактима, да би узвисила супругу Вукашина Краља, мајку Јевросиму, жену српског господства и достојанства, врлине и правде, која даје узвишени пример лојалности и хришћанске етике: „Боље ти је изгубити главу, него своју огрешити душу“.

Колико тек узноси „Мајку Југовића“ и „Косовску девојку“, најсимпатичније личности из циклуса Косовских Песама.

За овим велике историске фигуре Монахиње Еуфимије, Милице Лазареве, Маре-Оливере-Бајазитове, својим савршеним, уметнички сугестивним стилом, г-ђа Копленд слика и износи енглеској публици.

Историским скоком и именима светлих Књагиња Љубице и Милене, улази г-ђа Копленд у XIX век.

Она познаје и патриархалну жену из народа, говори о њеним рукотворинама, зна да је наш Народ високо обележио женску улогу кад је рекао: „Да кућа не стоји на земљи него на жени“.

Српску жену, мајку и сестру, вазда родољубиву, такође износи г-ђа Копленд. Својим тужбалицама, српска жена велича сродничке односе, љубав, дужност, ратоборност и ви-

тештво: у сплету односа друштвеног и народног живота она историски и религиозно схвата, олева и покољењима предаје народну прошлост, живот, обичаје у мирном и ратном времену.

Изврсно сређеном историском материалу о нашој средњовековној жени и жени из народа г-ђе Копленд, додаћу неколико речи о културној и националној улози српске жене модерног доба.

КУЛТУРНА СРПКИЊА

Прве културне редове, у XIX веку, чине Српкиње из Војводине. Преко Новог Сада, Пеште и Беча оне су у културном контакту са савременим духом и с културним установама Запада, које се заустављају на карантинским и граничарским војничким кордонима старе аустријске границе. Ове границе прелазиле су родољубиве Српкиње из Војводине: као прве учитељице и наставнице долазиле су у слободну кнежевинску груду Шумадије, да ту примењују своје способности и спрему.

Према томе, све до седамдесетих година прошлога столећа, јавља се индивидуална акција просветних радница, већином Српкиња из Војводине, када оснивањем Београдског Женског Друштва почиње организована национално-просветна акција србијанских радница.

Спрема и образованост војвођанских Српкиња била је на гласу. У време Вождовог Устанка, у самом почетку XIX века, Евстахија Арсић је прва културна Српкиња новог времена коју помињу путници — писци тога времена. Она преводи мање списе Волтерове, пише и штампа педагошке поуке и савете мајкама Српкињама и Влахињама.

Захваљујући војвођанском васпитном утицају, Анка Господар Јевремова штампа, 1836 год., у Књажевској Типографији у Београду прву књигу превода (приповетке и басне).

У четрдесетим годинама, за време Мађарске Буне, по белешкама Јована Стефановића-Виловског, утврђује се Први Одбор Госпођа са ратним самарићанским програмом. У истим годинама јавља се прва Српска Красарка. У педесетим годинама јавља се први песник, Милица Стојадиновић Српкиња. У шесетим годинама Мина, кћи Вука Караџића, девојка

је европског образовања и културе, а Катарина Миловук школована у Русији, прва Управитељица Више Женске Школе.

Седамдесетих година иступају Србијанке. Београд је значајан политички и културни центар Српства. Из Београда се рекрутују редови просветних, националних и културних радница. Њиховом јату претходи прва жена-лекар д-р Драга Љочић. И Србијанке полазе у иностранство на школовање, многе у Русију, друге у Немачку, Хајделберг и Тибинген; осамдесетих година има их у Швајцарској, у Цриху, где су жене имале приступа и право изучавања медицинских наука; почетком XX века Женева привлачи већи број србијанских студенткиња.

Културна Српкиња дејствује на патриархалну и полу-културну средину, која се, из дана у дан, преображава и усавршава новим културним процесом и социалним прогресом.

Потражимо ли почетак и генезу културне, модерне акције наћићемо у добро документованом делу г-на д-ра Јована Хаџи-Васиљевића „О просветним и политичким приликама у јужним Српским областима у XIX веку 1876—1878“ доказе да се војвођанске Српкиње позивају и крећу широм српских земаља. Шта више, поред Кнежевине Србије и Јужних крајева где, на пример, за Велес полази из Будима учитељица Марија, кћи Андре Поповића, видимо да Српске Новине објављују 1849 г. на стр. 413, писмо управитеља бугарских школа из Једрена, којим се позива „Марија Пунктаторка, удова српског певца Симе Милутиновића Сарајлије, да о трошку фонда народних школа бугарских у средину ове земље, и то у Ески Загору, дође, и тамо са учитељима бугарским посаветује се о отварању дејјих основних школа“.

Најмногобројније су учитељице из Војводине у Кнежевину Србији, где је од 1860—70 г. 80 женских школа.

Године 1863 отворена је Виша Женска Школа у којој ће се имућније девојке изображавати, а сиромашније спремати за учитељице женске деце у народу.

Из Више Женске Школе постепено су се развиле Женске Гимназије, Женска Учитељска Школа, а седамдесетих година изишло је Београдско Женско Друштво. Овим двома установама српско женскиње дугује своје родољубиво и социално образовање и полет културнијем породичном друштвеном животу.

У времену од 1863 год., кад се Мис Ирби и Мис Макензи крећу Цариграду, да код Порте посредством енглеске дипломатије издејствују ферман, бујурдију и тескеру да могу путовати по Европској Турској, до 1875 кад постају чланице Београдског Женског Друштва, изграђен је тип и карактер културне србијанске жене.

Захваљујући утицају европског духа и културе, који новим приликама и утицају школе додадоше нове појмове и смисао колективних акција, пасивна, патриархална српска жена оспособљена је знањем наука, страних језика, умешношћу, и урођеним тактом патриархалног господства и морала, нарочито великим самопрегоревањем, да радом у првој женској организацији задужи Народ својим добрим делима, а у моментима односа и сарадње с руским, енглеским, холандским и италијанским женама створи себи висок инострани углед и поштовање.

У годинама рата за ослобођење, од Херцеговачког Устанка до 1879 год., Београдско Женско Друштво ушло је у фазу активних хуманих и културних односа са женама енглеског и руског народа.

У исто време, програмом добротворног рада и акције за Усташке Збегове, и за усташе Босне и Херцеговине, Београдско Женско Друштво, с бесмртним подвизима акције и пожртвовања Мис Аделине Ирби и Мис Џонстон, улази у везу и сарадњу с хрватским и дубровачким женама и одборима, који су тада, за време ратова 1876—1877, указали драгоцену помоћ Црној Гори и Књажевини.

Отада је деценијама Београдско Женско Друштво на челу свих културних и патриотских акција у Земљи и Народу.

Ново време, доносећи нове догађаје, донело је и нове, шире националне и социјалне потребе за стварање нових друштава.

Тако се 1896 год. јавља „Одбор Госпођа Књагинје Љубице“, патриотско и национално друштво за подржавање Српства и православља у јужним крајевима.

Значајни догађаји почетком XX века ускомешаше народ наших класичних крајева. Доласком на владу Краља Петра Карађорђевића и о Стогодишњици Вождовог Устанка, народ, па и жене, осетише да полазе најновијим догађајима.

Док је Управитељица Више Женске Школе Катарина Миловук 1875 оснивач Београдског Женског Друштва, а Милка С. Вуловић, такође управитељица исте школе, 1896 г. покретач и оснивач „Одбора Госпођа Књегиње Љубице“, дотле је 1903 год., Надежда Петровић, сликарка и наставница исте школе, с неколико својих колегиница, покренула оснивање новог друштва „Кола Српских Сестара“ које је, захваљујући просветним радницама, нарочито учитељицама и осталим виђеним госпођама, данас ухватило корена широм нашег Народа.

Београдско Женско Друштво, Одбор Госпођа Књегиње Љубице и Коло Српских Сестара уписаће Повесница Српскога Народа у историска друштва; својим жртвама и заслугама она су се уздигла до ове висине.

Поред ових Историских Друштава, године 1905, наставница г-ца Даринка Николић, с неколико наставница и виђених београдских госпођа оснива просветно-културно и хумано друштво „Дом ученица средњих школа“, које је учинило драгоцених услуга школи и просвети, народу и држави.

Сва пак хумана, просветна, национална и културна друштва сврстала су се 1906 године у велику организацију „Српског Женског Савеза“, којом су се у земљи ујединила, и са иностранством сарађивала на многим питањима.

Овим историским и културним србијанским друштвима, у вези са беспримерном акцијом племените Ирби, за православије у Босни и Херцеговини „Добротворним Задругама Српкиња из Војводине, Босне и Херцеговине“, „Цетињским Руским Институтом“ за женски свет класичне Зете има се приписати нечувен прогрес, рад и успех културне Српкиње у свима крајевима Српства, међу којима прве редове извојеваше друштва и жене са земљишта Кнежевине Србије а затим Краљевине Србије.

У столећу борбе свога Народа, културна Српкиња одиграла је сјајно своју улогу. У Повесници свог Народа убележила је најлепше стране рада и пожртвовања у ратном и мирном времену. Она је вазда на свом послу и на народним дужностима. Свесна тога да су на заједничким дужностима и најславније кћери моћних и културних народа, и да је у најтежим моментима подржавају Енглеске, Холандске, Руске и Француске жене, она у дубини своје душе носи дуг

захвалности својим пријатељима, добротворима, сатрудницима, савезницима.

Ма да мој предмет не залази у поратне прилике и доба, мислим да ћу погодити жељу и сестара Хрватица и Словенкиња, ако овом приликом изјавим Енглеским Женама, работницама наше заједничке садашњости и будућности, заједно с Београдским Женским Друштвом и осталим Српским, Хрватским и Словеначким Друштвима и женама, дуг наше заједничке југословенске захвалности.

СОЛУНСКИ ХЕРОЈИ ЕНГЛЕСКИМ САМАРИТАНКАМА „ПОЛОЖАЈ — ЕНГЛЕСКИЊА“

Снимак положаја „Енглескиња“ краси богату, интересантну колекцију ратних слика г. Љубомира Недељковића, пуковника, из које су изабране и у овој студији репроду-

Положај „Енглескиња“

коване Енглеске болнице, позориште с фронта, транспортна амбуланта, па и снимак на који ме г. Недељковић упозорава, а који нас, по имену, овога пута интересује.

„Име „Енглескиња“, вели г. Недељковић, дали су моји другови, картографи, једном положају на фронту Дунавске Дивизије, између Сокола и Црне Реке, хотећи тим, поред осталог, да манифестују симпатије према кћерима племенитог Енглеског Народа, помагачицама у исполинској борби нашега Народа за самоодржање. Ово име унето је у наше војне карте, вели даље г. пуковник Недељковић, те ће у нашим планинским горостасима остати вековима сачувано, а кад доцнија поколења буду долазила на Хаџилук, да обилазе места мука, патњи, крвавих окршаја а и славе Србинове, да се ту, на чистом извору патриотизма, напајају љубављу за Краља и Отаџину и за нова прегнућа, име „Енглескиња“ показаше да у невољи нисмо никада остајали осамљени“.

ИРБИ — ГЛАДСТОН

ИНГЛИС — ВАТСОН

Познато је да су најплеменитије кћери Велике Британије, подржаване целокупном британском штампом, биле у могућности да у ратним годинама широм земље организују безбројне митинге и говоре за народ и широке масе, по школама и колеџима предавања за ђаке, за политичке, научне и уметничке кругове конференције, по црквама службе Божје и проповеди, у Парламенту говоре умних британских државника и политичара, сваковрсне манифестације по скверовима, парковима, позориштима предграђа и Лондона, као и по многобројним градовима Велике Британске Империје.

За све ове манифестације Енглеске Жене развијале су Српску Заставу, проповедале националне борбе, величале херојске подвиге, обећавале српску и југословенску будућност.

Уз многобројне редове оваквих бораца и пријатеља видећете вазда неуморног пријатеља Српског Народа, зналаца југословенског проблема, Г. Ситона Ватсона. Чувени публициста, познавалац политичких и културних прилика Балкана и Словенског Југа, поштовалац дела Аделине Ирби међу Србима, учитељ је, вођ, сарадник и оснивач највећих ратних организација Serbian Relief Funda и Комитета Шкотских Жена.

Инициатор многих манифестација г. Ватсон и др. Инглис инспиришу прославу Косовског Дана у Великој Британији. Овај историски Дан припремао је Народни Комитет у гостољубивим домовима Леди Каудри и г-ђе Кинел, једне од најагилнијих сарадница и најспособнијих говорница. Сарадници и учасници ове савезничке манифестације су највише личности енглеских политичких и учених кругова. Овој акцији служе и господа Чеда Мијатовић, Богдан Поповић, Отац Николај, Тихомир Ђорђевић, др. Војислав Јовановић, др. Хинковић, др. Вошњак, др. Ђурчин, Павле Поповић.

Међу свима г. Ватсон храбри, одушевљава, обавештава, припрема енглеске говорнице, писце, уметнице, хумане жене и самарићанке да у Српству продуже велико дело Ирбијеве. Многе су се Енглескиње, с предавања г. Ватсона упутиле не само у Одборе и Комитете који за Србију раде, већ и у Самарићанске Јединице које полазе за Српске Фронтове. У оваквом есеју, где се покушало издвојити рад и пожртвовање Енглеских Жена у нашој прошлости и минувим догађајима немогуће је превидети духовни и морални подстрек и утицај умних државника и политичара Велике Британије. Светла имена Ирби—Гладстон синтетишу читав историски период у XIX веку као што би се године Светског Рата могле сабрати у сличну синтезу, у два славна имена Инглис—Ватсон. Хумани утицај, пријатељски уплив г. Ватсона нераздвојан је од великог добра, свих изнесених напора и бесмртних пожртвовања којима Енглескиње везаше наша два народа.

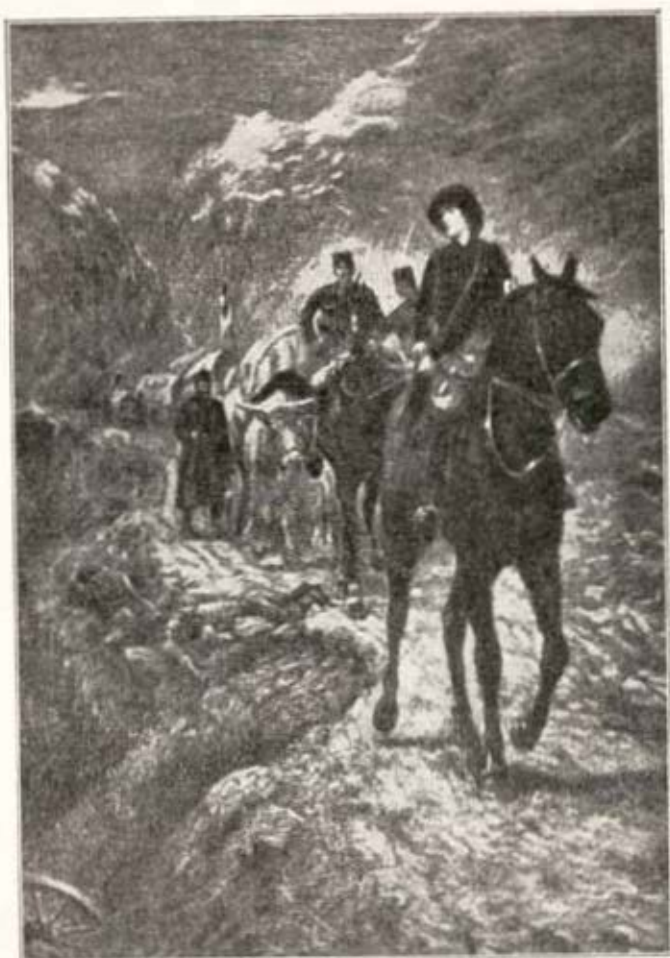
Име г. Ватсона вазда отвара листу Комитета Заслужних Жена, које, као о Косовском Дану, служе Српски Народ: др. Елзе Инглис, Леди Гроган, Леди Пеџет, Хонорабл Хаверфилд, г-ђа Стобарт, г-ђа Флендрес Петрис, г-ђа Карингтон Вајлд, мис Бенџамен, мис Вера Холм, мис Пеџ, мис Повел, мис Грефин Џонс, мис Лавренс, мис Хел, мис Вуеринг, мис Гређиј, мис Пелисер, г-ђа Гордов, г-ђа Макензи, г-ђа Аскју, г-ђа Копленд, мис Џексон, мис Андерсон, г-ђа Гел, г-ђа Елдриџ.

УМЕТНИЦИ ВЕЛИЧАЈУ ДЕЛА И ПОДВИГЕ
ЕНГЛЕСКИХ ЖЕНА

БИСТА Др. ЕЛЗЕ ИНГЛИС

Рад чувеног југословенског скултора Г. Ивана Мештровића налази се у Музеју Града Единбурга.

„Познати сликар г. Ђорђе Ранкин сликом „Госпођа Стобарт на црном коњу“ изнео је повлачење Мисије г-ђе Стобарт за нашом Војском кроз Арбанију, октобра и децембра 1915 г.

Г-ЋА ХАРЛЕЈ У БИТОЉУ ОД Г. МИЛОВАНОВИЋА

Академски и ратни сликар г. Миловановић налазио се 1917 г. на опорављењу у реконвалесцентном одељењу у Водену. Ту је радио портрете наших славних војника, међу којима најуспелији Војводе Мишића.

У овом времену, на целом Солунском Фронту, препричавала се погибија г-ђе Харлеј у Битољу. Сликари Миловановић зажели, да успомени храбре и племените кћери енглеског народа овековечи својом кичицом. Своју жељу сликар саопшти пријатељима, али и бригу којим путем добити слике и ближа обавештења о покојној г-ђи Харлеј?

Неким чудним случајем, Врховна Команда — хтевши да склони кћер г-ђе Харлеј, мис Едит из Битоља и краја који ју је толико подсећао на матер — упути мис Харлеј на рад у Воден. У Водену су на раду поред мис Тебет, д-р Сара Најдић и г-ца Боса Јовановић учитељица.

Г-ђа Харлеј у Битољу

Многобројни избеглички логор давао је доста посла за који се мис Едит прима да са г-цом Јовановић и д-р Најдић обилази избеглице, обавештава и брине о њиховим потребама исхране, одећа, амбулантног лечења и т. д.

Долазак мис Едит у Воден беше драгоцен прилика за сликара г. Миловановића. Сад ће о свему бити непосредно обавештен, упућен, добиће слике покојне г-ђе Харлеј, најкомпетентнијег судију свог уметничког подхвата и племените инспирације.

Све је ишло у прилог сликару да нам уместо портрета пружи историски табло, изврсну уметничку композицију, у чију стручну анализу и критику не улазим, већ констатујем

историски значај уметничког продукта којим је илустрована и овековечена успомена г-ђе Харлеј, прилике и народ у коме је живела, радила и погинула.

Жене и деца око г-ђе Харлеј су избеглице из Битоља, које је г. Миловановић прикупио и снимио, као верне представнике овога града и краја. Извесне моменте г-ђе Харлеј, главне личности овог таблоа, нпр. руку преко које је мантил позирала је љубимица кћи г-ђе Харлеј овога пута „лева рука“ палог хероја. Тако је мис Едит пратила сваки уметников потез, а сликар успео да нам остави један историски табло. Пијетет и уметност сликара г. Миловановића тешили су бол кћери за изгубљеном мајком; мис Едит осети величину смрти, којом искупи г-ђа Харлеј место међу херојима.

Данас на овом месту једино би се могло замерити што овај историски табло не краси дом кога хуманог и националног женског друштва, да својим примером бодри жене на виша пожртвовања у животу већ у декоративном ставу президује у канцеларији једног Министарства.

HARLEY ОД МИЛОСАВА ЈЕЛИЋА

У књизи којом се величају жене пријатељског енглеског народа, да учинимо што песма заслужује, што песник признаје да је моћ, божанску моћ стиха и ритма наследио од мајке.

Ово се даје осетити у песмама „Србијански Венац“ где су поред хероја и војвода опеване три велике жене, три необична хероја: *Кујунџића—мајка Стана; сестра рускиња Дарја Александровна* пала на Гучеву на Еминовим водама. „Кад би Руси знали“ познат је рефрен ове песме, јер је Дарја гледајући напоре Српске Војске стално понављала: „Кад би Руси знали за муке српског народа пожурили би преко Карпата али то не знају“.

Песма, којом се, уиме ратних другова бојног поља са Солунског Фронта, Милосав Јелић растао са г-ђом Харлеј 1917 год. гласи:

HARLEY

*У царство вечне радости и мира,
Док за њом плачу девојчице босе,
Без скиптра, блеска, круне и порфира
Краљицу наших топлих срца носе.*

Страхотном смрћу небо нам је узе,
А најлепши ће спровод да је прати:
Народа једног, који вечно пати,
Олуј уздаха и бисер од суза.

О, он је данас очврсо у вери;
Сунце ће златно опет да се роди,
Земља ће наша бити у слободи,
Јер за њу гину Албиона кћери.

Витешки роде, шта ћемо ти дати
До захвалности страсне у срцима,
До жеље силне да те вечно прати:
„Владај, Британијо, над морима свима!“

БРОД „КАТАРИНА ХАРЛЕЈ“

Саграђен 1880 г. инспекциони бродоћ „Катарина Харлеј“ ратни је плен југословенске морнарице која се 1919 г., при-

Брод „Катарина Харлеј“

ликом крштења пленом задобивених бродова, сећа палих самарићанских хероја Катарине Харлеј, Дарје Александровне, и Касије Милетић.

Путнички брод „Касија Милетић“ саобраћа пругом Нови Сад—Карловци—Каменица—Лединци, по истој области — пут Сланкамена — саобраћа мали брод „Дарја Александаровна“.

„Катарина Харлеј“ инспекциони бродих, по потреби, саобраћа Београд—Чукарица—Земун. У предњем делу брода је мали салончић 5—6 м. дуг. Брод може да прими 50 људи, а они су већином персонал. Машина брода је ајншпенер са једним цилиндром и јачином 30 коњских снага.

Заповедник брода „Харлеј“ је девет година Шумадинац г. Павковић, машиновођа Хрват г. Везма, морнар бокељ г. Видовић; сва тројица ће вам испричати да њихов бродих носи име једне храбре енглеске жене, пријатеља нашег народа.

НА ДУЖНОСТИ РАТНОГ МИЛОСРЂА ПАЛЕ

Д-р Луиза Рос

Не могући из Персије стићи у Енглеску и јавити се на дужност, д-р Луиза Рос сматрала је да ту дужност може вршити у Србији, Савезници Енглеске.

Д-р Рос обрати се депешом нашем Војном Министарству које је позва да што пре дође, док саобраћајна могућност ово допушта.

Децембра 1914 год. допутовала је д-р Рос у Крагујевац и ступила у инфекциозно тифусно одељење. У почетку 1915 год. зараза пегавца косила је народ, војску, лекаре. Од ове заразе и д-р Рос оболи и умре у Крагујевцу.

Сестра Џордан

Припадала је Санитетској Јединици Шкотских Жена. Негујући д-р Рос зарази се, и неколико дана после смрти д-р Рос и сестра Џордан умре у истој болници у Крагујевцу.

Сестра Мајншал

Жртва пегавца, као сестра Џордан, припадала је Јединици Шкотских Жена.

Мис Нил Фрезер

Познати спортиста, шампион голфа, омиљена у Аустралији, дошла је у Србију са Шкотским лекарима, у чијој је Мисији запослена као добровољна болничарка и као шофер.

Мис Фрезер је нова жртва пегавца. После њене смрти спортисте голфа у Енглеској и у Аустралији прикупили су прилозима огромне суме новаца од којих је за њену успомену издржавана на Солунском Фронту мемориална спомен-болница Фрезер.

Сестра Фрис

Жртва пегавца, пада као члан Мисије г-ђе Стобарт.

Г-ђа Дирмер

Секретар Мисије г-ђе тСобарт, супруга англиканског свештеника г. Перси Дирмер. Чувена и позната као писац и говорник. Под шаторима пољске болнице г-ђе Стобарт умрла је од тифуса у Крагујевцу.

Сестра В. Сатерленд

Умрла код Лепосавића. Д-р Емзле оде 1921 год. да потражи гроб сестре Сатерленд. Изненадила се кад је видела да су сељаци овог села, по својој сопственој иницијативи, подигли споменик, око којег се жутио невен, мирисала кадилица и босиок.

НЕЗНАНИ ЈУНАЦИ БОЛНИЦЕ ЛЕДИ ПЕЦЕТ

У Скопљу, у болници Леди Пецет умрле су четири Енглеске Сестре чији број знамо, али имена, на жалост, нисмо могли сазнати.

Г-ђа Тугхајл

Много је наших остало у Арбанији да бораве вечни сан на врлетима и по понорима овог дивљег краја. Међу њима је и г-ђа Тугхајл, Самарићанка енглеског милосрђа.

Г-ђа Харлеј

Погинула у Битољу 7 марта 1917 год., као што је раније речено и описано.

Мис Фрезер

Именом сродна раније поменутој Самарићанки. Умрла је од тифуса 1919 у Предеану. У овом селу радила је 3 месеца не штедећи себе. Народ ју је волео, вели Мис Вилсон, и вечно ће је помињати.

Незнани јунаци

У Врању, за време шпанске грознице, која се с наступањем војске са Солунског Фронта рашири у опасним размерама, кад се морталитет у грађанству пењао дневно на 17, а у болници на двоструку цифру, умрло је 6 сестара. Све су оне припадале Санитетској групи Шкотских Жена.

Сестра Ирл

Омиљена у болници и граду Врању, умрла је 1919 год. од запаљења плућа сестра Ирл. Пациенти, грађанство и се-

љаци околних села оплакали су сестру Ирл. Око њеног одра препуно је цвећа са српских ливада и вртова, у болничкој капели преко целе ноћи и дана, било је пуно народа; мноштво сеоског света, грађанства, и пациената, пратило је спровод племените сестре Ирл.

Госпођа Евелина Хаверфилд

У Бајиној Башти прикупљала је сирочад и обилазила сиротињу. Болест и немање окомише се на сеоски свет. Да помогне невољнима, г-ђа Хаверфилд их сама обилази по селима, од куће до куће. Наишла је на једну сироту жену у порођајним мукама без игде ичега. Да њој помогне пешачи по снегу и зими, док се и сама није разболела. Марта месеца 1920 год. пала је у постељу, из које се није ни дигла.

Незнани јунаци

Немајући података ни имена, додаћу да је, по саопштењу д-р Ђурчина на предавању 3 априла у Англо-Југословенском Клубу „О Енглеским Женама у Светском Рату“, око наших ратних зона, на нашим фронтовима, на нашем земљишту пало 40 женских живота, 40 хероја Енглеског самарићанства.

НА ЕНГЛЕСКОМ ГРОБЉУ У НИШУ 12 МАЈА 1929 ГОД.

Светао је био дан освећења споменика на Енглеском Гробљу у Нишу, где се Српски Народ клањао сенима енглеских ратника. Овом приликом Министар-Посланик Велике Британије, Сер Кенард, с признањем је говорио о самарићанском учешћу Британских Жена, палим на дужностима у нашем народу.

„Њихови се гробови, вели Сер Кенард, могу наћи по многим српским местима, и ја се надам да ће успомена на њих прелазити с поколења на поколење у Српском Народу као пример храбрости и оданости. Британска Војска, која је већим делом била сконцентрисана око Дојранског Језера, можда није играла тако велику улогу у Србији, као војска њених храбрих Савезника. Али, врхунац храбрости и издржљивости показани од стране британских људи и жена који су служили у разним самарићанским организацијама, а нарочито за време критичне 1917 год., исто су толико узвишени и могу се упоредити са сваким другим пољем рада и херојства“.

САДРЖАЈ

	Страна
<i>Предговор</i>	5
<i>Писмо г-ђе Станке Лозанић г-ђици Лазаревић</i>	7
<i>Одговор г-ђице Лазаревић г-ђи Лозанић</i>	8
<i>Краљица Викторија</i>	11
<i>Енглескиње у животу и историји Српског Народа 1717 — 1862</i>	
<i>Леди Мери Монтегју 1717 у Београду и Нишу</i>	35
<i>У васалној Кнежевини Србији</i>	38
<i>Историја модерне Србије од Елодије Лотон Мијатовић</i>	39
<i>Књагиња Јулија у Виндзору</i>	44
<i>Енглеске путнице на Балкану</i>	45
<i>Виконтеса Стратфорд у Црној Гори 1861</i>	47
<i>Хаос</i>	50
<i>1862 — 1911 — Пионири Енглеско-Српског пријатељства</i>	
<i>Мис Аделина Павлија Ирби, Мис Мјур Макензи</i>	53
<i>Мис Ирби 1833 — 1862</i>	55
<i>Кроз Карпате</i>	56
<i>Мис Ирби и Мис Макензи у Београду 1862</i>	56
<i>Путница Аделина Ирби добротвор је и просветитељ</i> <i>православне сирочади и народа Босне и Херцеговине</i>	59
<i>Просветитељ Мис Ирби у 1866</i>	59
<i>У Херцеговачком Устанку 1875 — 1879</i>	61
<i>Босна и Херцеговина о свом добротвору у Устанку</i>	62
<i>У Ресановцима, у пећини седам удовица</i>	62
<i>Просветна акција Мис Ирбијеве у збеговима Устанка</i>	65
<i>Школе у Славонији</i>	65
<i>Школе у Далмацији</i>	65
<i>Избегличке бараке</i>	66
<i>Цеста Мис Ирби и Мис Џонстон</i>	66
<i>Усташа и Берлински Конгрес 1878</i>	67
<i>Племенита Ирби од 1879 — 1908</i>	68
<i>Вера Ирбијеве приликом анексије Босне</i>	69
<i>Мис Ирби ужива љубав и поштовање Српства</i>	69
<i>Смрт Племените 1911 године</i>	70
<i>Карлајлов херој</i>	71
<i>Артур Еленс о раду Мис Ирби</i>	72
<i>Један дуг захвалности Сер Артура Еленса у »The Con-</i> <i>temporary Review» 1911</i>	74

Trawels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe	75
Из предговора г-на Гладстона	75
<i>У ратовима за Ослобођење 1876 — 1879</i>	
Енглеска консулка г-ђа Вајт и г-ђа Елодија Лотон Мијатовић	79
Нешто о нези болесника од Елодије Мијатовић	82
Мис Малсон и др. Сандвит	83
<i>У Новом Столећу 1903 — 1912</i>	
Српски Женски Савез и Међународни Женски Савез	89
Леди Вајтхед и Госпође Дипломатског Кора сарађују с Материнским Удружењем	92
Леди Пеџет у Београду, Леди Вајтхед у Лондону	93
Обнављање Друштва за заштиту животиња	94
Леди Пеџет у Балканском и Светском Рату	94
Балкански Комитет Енглеских Госпођа у Лондону	95
<i>Енглескиње на дому до 1914</i>	97
<i>Бесмртне везе Шкотске и Србије</i>	109
<i>Др. Елзе Инглис</i>	111
Санитет у првој српској добровољачкој дивизији у Добруци	123
Шкотске Жене у окупацији	130
Шкотске Жене за српску емиграцију	130
Шкотске Жене на Солунском Фронту	132
За Српским Армијама	132
Јединица „Наше мале докторке“	133
Шта нам доноси нова 1916 година	135
Српска Војска васкрсава	136
Живот на Фронту од 1916 до 1918 године	137
Венизелос побеђује	139
Др. Емзле Хатон у Енглеској	140
Др. Емзле Хатон шеф болнице у Острову	140
На мртвој стражи	142
Напред у обећану земљу	142
Шкотске Жене у Врању	143
Др. Емзле напушта Врање и Србију	146
Транспортна амбулантна колона Г-ђе Харлеј	147
Пут Зејтинлика	150
Генерал др. Жарко Рувидић о транспортној амбулант- ној служби Г-ђе Харлеј	153
Високо-рођене шоферке за Србију	154
Мис Елис—шофер, лингвистичар	156
Сандес-Хаверфилд канине	157
Бледа санка узвишеног дела	159
<i>Serbian Relief Fund — Српски Потпорни Фонд</i>	
Избегличка колонија на Корзници	166
Г-ђа Маргарита Макфиј Димитријевић	170

	Страна
Мис Макфиј на Корзици	171
Мис Макфиј у Бизерти — Акција за слепе инвалиде	173
Мис Макфиј у ослобођеној Србији	177
Мис Вилсон	177
Бен Негро — азил изнемоглих ратника	179
У догору Надор	180
Бен Негро — Београд	181
Мис Вилсон, писац	181
Пакетна служба за заробљенике	183
Леди Пеџет, шеф мисије Релиф Фонда у Скопљу	183
„С нашим српским савезницима“	186
У данима страдања	187
Реч Леди Пеџет о Србији	193
Госпођа Стобарт, командир Енглеско-Српске Болнице	194
Бенерал Г. Божидар Терзић о акцији Г-ђе Стобарт	198
Г-ђа Карингтон Вајлд	200
„Косовски Дан“ у Великој Британији	200
Васпитни Одбор Српског Потпориног Фонда	202
Леди Гроган	204
Релиф Фонд после пробоја Солунског Фронта	204
<i>Ратни добровољац Мис Флора Сандес</i>	<i>207</i>
Ратно другарство	215
Милосрдие сестре	218
Др. Турчин о Британским Женама	222
Леди Каудри, председница Лондонског Комитета S. W. S.	225
<i>Поратне Енглеско-Српске Установе</i>	
Под заштитом Њеног Величанства Краљице Марије	
Др. Елзе Инглис Спомен-Болница за жене и децу	231
Нудиљска Школа Леди Каудри	232
Енглеско-Српска Дечја Болница у Београду	233
Енглеско-Српски Дечји Дом у Нишу	236
Леди Јаинг и Леди Кенард	239
Самарићанка Мис Тебет крпи и пере српске ратнике	240
Енглеске Самарићанке пишу о Српском Народу	243
Културна Српкиња	247
Солунски хероји Енглеским Самарићанкама — положај	
„Енглескиња“	251
Ирби — Гладстон — Инглис — Ватсон	252
<i>Уметници величају дела и подвиге Енглеских Жена</i>	<i>254</i>
<i>На дужности ратног милосрђа пале</i>	<i>261</i>

С Л И К Е

	Страна
Г-ђа Станка Лозанић, председница Женског Друштва	7
Принцеза Викторија	16
Краљица Викторија, Њ. В. Краљ Александар, Њ. В. Краљица Марија	22
Леди Вортан	37
Завод Мис Ирбијеве у Сарајеву, данас Шегртски Дом	60
Мис Ирби	63
Гладстон	76
Г-ђа Елодија Лотон Мијатовић	82
Леди Абердин	90
Др. Елзе Инглис	112
Др. Инглис Спомен Болница — Драгомани	128
Провртанец (Деликликаја) са болницом Шкотских Жена	131
Др. Емзле Хатон	133
На Ускре — У војничком позоришту Енглеске Болнице, на Фронту	138
Болница Шкотских Жена у Острову	141
Болница Шкотских Жена у Врању	144
Ђенерал Сарај предаје одликовање Г-ђи Харлеј	148
На гробу Г-ђе Харлеј (Зејтилић)	151
Ђенерал Др. Жарко Рувидић	153
Евакуисање рањеника из III Завојшта	154
Др. Кујунџић посматра шоферке на дужности	155
Мис Винифред Елис	156
Г-ђа Хаверфилд	157
Болница Шкотских Жена на 12 километру	160
Српски керамичари у Учиану	167
Леди Бојел, сер Артур Бојел са избеглицама из Корзици	171
Избеглице на раду у Бокоњану	172
Опанчарска радионица на Корзици	174
Ламберт-Касарна са бараком у Бизерти	175
Мис Вилсон	178
Леди Пеџет	185
Полазак Пољске Болнице Г-ђе Стобарт из Крагујевца на Фронт	195
Друмска Амбуланта Г-ђе Стобарт у околини Крагујевца	196
Др. Лазар Генчић, начелник Војног Санитета	197

	Страна
Армиски Генерал Г. Божидар Терзић	199
Г-ђа Карингтон Вајлд	201
Наредник Флора Сандес разговара са официрима	210
Официр Флора Сандес на сеоској свадби	217
Милосрдне сестре инфекциозног одељења Шкотске Болнице у Врању	220
Спомен-Болница др. Инглис на Дедињу	231
Енглеско-Српска Дечја Болница у Београду	234
Др. Макфел испраћа мале пацијенте	235
Енглеско-Српски Дечји Дом у Нишу	237
Мис Тебет и Мис Харлеј с лекарима и сирочадима	240
Положај „Енглескиња“	251
Биста Др. Елзе Инглис — рад Г. Ивана Мештровића	254
Г-ђа Стобарт на црном коњу — рад Г. Ђорђа Ранкина	255
Г-ђа Харлеј у Битољу — рад Г. М. Милованивића	256
Брод „Катарина Харлеј“	258

БИБЛИОТЕКА
ГРАДА БЕОГРАДА

